કલ્પ પૂરો થતાં સુધી મનમાનતા યોગ્ય ભોગોને ભોગવો. સઘળી તપ સંબંધી ક્રિયાઓ સ્વર્ગ આદિનાં સુખો ભોગવવા માટે જ કરવામાં આવે છે. હારોને તથા ચામરોને ધારણ કરનારી આ વિદ્યાધર લોકોની ઉત્તમ સ્ત્રીઓ જેમ હાથણીઓ હાથીની સેવા કરવા સારુ હાથીની પાસે ઊભી રહે, તેમ આપની પાસે ઊભી રહી છે તે જુઓ. ધર્મના તથા અર્થના ફળરૂપ કામ જ છે અને કામના સારરૂપ સ્ત્રીઓ જ છે. જેમ મંજરીઓ વસંતમાં જ થાય છે, તેમ કામના સારરૂપ ઉત્તમ સ્ત્રીઓ સ્વર્ગલોકમાં જ થાય છે. હે રામ! એ અતિથિઓએ એ રીતે કહ્યું, છતાં પણ ઉદ્દાલક તે સર્વનું યોગ્ય રીતે પૂજન કરીને કાંઈ સંભ્રમ પામ્યા વિના જ ઊભો રહ્યો. ત્યારે ધીર બુદ્ધિવાળા એ ઉદ્દાલક એ વિભૂતિઓનું ગ્રહણ કે ત્યાગ, કાંઈ પણ નહિ કરતાં 'હે સિદ્ધ લોકો! પધારો' એટલું જ બોલીને પાછો સમાધિ ધરવામાં તત્પર થયો. પછી સ્વધર્મમાં તત્પર રહેનારા અને ભોગોમાં અરુચિવાળા તે ઉદ્દાલકની કેટલાક દિવસો સુધી આસકત થવાની આશા રાખી, અંતે નિષ્ફળ થઈ, પ્રણામ આદિ કરીને, તે સિદ્ધલોકો પોતાની મેળે ચાલ્યા ગયા. જીવન્મુકત થયેલો એ ઉદ્દાલક મુનિ વનોના ભાગોમાં, મુનિઓના આશ્રમોમાં, મેરુ, મંદાર, કૈલાસ, હિમાલય તથા વિંધ્ય આદિ પર્વતોનાં શિખરોમાં, દ્વીપોનાં ઉપવનોમાં, દિશાઓની કુંજોમાં, જંગલોમાં અને બીજાં પણ કેટલાં એક અરણ્યોને લગતા પ્રદેશોમાં જ્યાં સુધી ઈચ્છા હતી ત્યાં સુધી જેમ અનુકૂળ લાગ્યું તેમ વિચર્યો. પરમપદને પ્રાપ્ત થયેલો એ ઉદ્દાલક બ્રાહ્મણ ત્યારથી માંડીને પર્વતોની ગુફાઓમાં ધ્યાનરૂપી લીલા કરવા સારુ રહેવા લાગ્યો. નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં આસકત રહેતો એ ઉદ્દાલક કોઈ સમયે એક દિવસે, કોઈ સમયે મહિને, કોઈ સમયે વર્ષે અને કોઈ સમયે ઘણાં ઘણાં વર્ષે પણ જાગ્રત થવા લાગ્યો. પરમતત્ત્વની સાથે એકપણાને પ્રાપ્ત થયેલો એ ઉદ્દાલક ત્યારથી માંડીને વ્યવહાર કરવાના સમયમાં પણ સમાધિવાળો જ રહેવા લાગ્યો, પણ અજ્ઞાનીની પેઠે વિક્ષેપ પામવા લાગ્યો નહિ. અંતઃકરણમાં તથા અંતઃકરણની વૃત્તિઓમાં પરોવાયેલ સાક્ષીચૈતન્યનું વિવેચન કરીને અવલોકન કરવાના દૃઢ અભ્યાસને લીધે મહાચૈતન્યપણાને પામીને તે ઉદ્દાલક, જેમ સૂર્યનું તેજ સર્વ પદાર્થોમાં વિષમ દૃષ્ટિ વિનાનું જ રહે છે, તેમ સર્વ પદાર્થોમાં વિષમ દૃષ્ટિ વિનાનો જ રહેવા લાગ્યો. એ ઉદ્દાલક દૃશ્યનો તથા દૃશ્યના સંસ્કારનો પણ સર્વથા ઉચ્છેદ થઈ જતાં, દૃશ્યોનો પ્રકાશ આપનારા ચૈતન્યપણાના વ્યવહારનો પણ ઉપશમ થવાથી સત્તાસામાન્યપણાને પ્રાપ્ત થઈને ચિત્રમાં આલેખેલા સૂર્યની પેઠે, શરીર હોવા છતાં પણ અસ્તથી તથા ઉદયથી રહિત થઈને જ રહ્યો. (સાતમી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયો.) સઘળા વિક્ષેપોનો ઉપશમ થવાથી અને નિરતિશય આનંદરૂપ પરમપદની પ્રાપ્તિથી જેનું ચિત્ત જન્મ તથા મરણ ગલિત થઈ ગયાં છે, અને જેનો સંદેહરૂપી હીંચકો ક્ષીણ થઈ ગયો છે એવો એ ઉદ્દાલક શરદઋતુના આકાશની પેઠે શાંત, વ્યાપક, ચિત્તથી રહિત, નિર્મળ અને આવરણથી રહિત પરબ્રહ્મરૂપ થયેલા તે શરીરને ધરી રહ્યો. (ઉદ્દાલકને શરીરની આગવી દશાનું અત્યંત વિસ્મરણ થઈ ગયું અને બ્રહ્મભાવની સ્થિતિ જ પ્રાપ્ત થઈ.) ૧—૯૩

शमपरपदलाभप्राप्तिसंशांतचेता ललितजननपाशः क्षीणसंदेहलोलः । शरदि खमिव शान्तं व्याततं योजितं च स्फुटममलमचेतस्तद्वपुः संबभार ॥ ९३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'ઉદ્દાલકની સમાધિમાં શાંતસ્થિતિ' નામનો

સર્ગ ૫૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૫ મો*

સત્તાસામાન્યનું લક્ષણ, ઉદ્દાલકનિર્વાણ ને ચામુંડાદેવીએ શબને મુકુટમાં ધર્યું

राम उवाच

आत्मज्ञानदिनैकार्क मत्संशयतृणानल ।
अज्ञानदाहशीतांशो सत्तासामान्यमीश किम् ॥१॥

રામ બોલ્યા : હે આત્મજ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ આપવામાં મુખ્ય સૂર્યરૂપ! હે મારા સંશયોરૂપી તૃણોને બાળી નાખવામાં અગ્નિરૂપ! હે અજ્ઞાનરૂપી બળતરાને શાંત કરવામાં ચંદ્રરૂપ! હે સમર્થ ગુરુ! આપે જે સત્તાસામાન્ય કહ્યું તેનું શું લક્ષણ છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : સર્વ દૃશ્ય પદાર્થોનો સંપૂર્ણ નાશ થઈ ચિત્ત પણ સ્વરૂપમાં લીન થઈ જાય અને કેવળ એક સામાન્ય ચૈતન્ય જ બાકી રહે, તેને સત્તાસામાન્ય કહે છે. આ ચિત્ત જ્યારે ચૈતન્યમાં લીન થઈ જાય તથા તે ચૈતન્ય વિના બીજું કાંઈ રહે નહિ અને તે આકાશ જેવું અત્યંત નિર્મળ થઈ જાય તેને સત્તાસામાન્ય કહે છે. જ્યારે બહારનાં તથા અંદરનાં દૃશ્યો સહિત જે કાંઈ આ જગત છે, તેને અત્યંત બાધ કરીને કેવળ અખંડ ચૈતન્ય જ રહે, ત્યારે સત્તાસામાન્ય કહેવાય છે. જ્યારે સઘળા પદાર્થો, વાસ્તવિક રીતે અખંડ અને અનુપમ અનુભવરૂપ જ થઈ જાય, ત્યારે સત્તાસામાન્ય થયું કહેવાય છે. જેમ કાચબાનાં અંગો કાચબામાં લીન થાય છે, તેમ સઘળાં દૃશ્યો જ્યારે ભાવનારૂપી યત્ન વિના સહજ રીતે જ પોતાના ચૈતન્યમાં લીન થઈ જાય ત્યારે ચૈતન્ય સત્તાસામાન્ય કહેવાય છે. આ સત્તાસામાન્યરૂપી ઉત્તમ દૃષ્ટિ કે જે તુરીયાતીત પદ જેવી જ છે, તે દેહના ભાનવાળા મુક્ત પુરુષને પણ (પાંચમી તથા છઠ્ઠી ભૂમિકામાં આરૂઢ થયેલાને પણ) અને દેહના ભાન વગરના મુક્ત પુરુષને પણ (સાતમી ભૂમિકામાં આરૂઢ થયેલાને પણ) થાય છે; પરતુ એમાં વિશેષતા એટલી જ છે કે, દેહની પ્રતીતિવાળા મુક્તપુરુષને સમાધિમાં જ થાય છે અને દેહની પ્રતીતિ વિનાના મુક્તપુરુષને તે જાગ્રત અવસ્થામાં પણ રહે છે. જ્ઞાનથી થનારી આ દૃષ્ટિ અજ્ઞાનીને તો થતી જ નથી. પ્રૌઢ જ્ઞાનવાળા સઘળા જીવન્મુક્ત પુરુષો આ દૃષ્ટિમાં રહેવાને લીધે, જેમ પૃથ્વીમાં પારદ આદિ સિદ્ધ રસો અને આકાશમાં પવન, રજનો સ્પર્શ પામ્યા વિના જ રહે છે, તેમ આ લોકના તથા પરલોકના ભોગોની તૃષ્ણાનો સ્પર્શ પામ્યા વિના જ રહે છે. હે રામ! પૃથ્વીમાં ફરનારા મારા જેવા સર્વ પુરુષો, આકાશમાં ફરનારા નારદ આદિ પુરુષો અને તેઓથી પણ ઉપર રહેનારા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા સદાશિવ આદિ મહાત્માઓ આ સત્તાસામાન્યરૂપી દૃષ્ટિમાં જ રહ્યા છે. એ ઉદ્દાલક સઘળા ભયોનો નાશ કરનારી આ સત્તાસામાન્યરૂપી પદવીનો આશ્રય કરીને પોતાના શરીરના પ્રારબ્ધનો નાશ થતાં સુધી જગતરૂપી ઘરમાં રહ્યો. પછી ઘણે કાળે એ ઉદ્દાલકને 'હું દેહને છોડી દઈ વિદેહમુક્ત થઈને રહું' એવો દૃઢ વિચાર ઉત્પન્ન થયો. આ દૃઢ વિચારને લીધે એ ઉદ્દાલક પર્વતની ગુફામાં પાંદડાંના આસન પર પદ્માસન વાળી, નેત્રોને અર્ધાં ઉઘાડાં રાખીને બેઠો. તેણે પાની વડે ગુદાને રોકી ચિત્તનાં નવે દ્વારને રોકી દીધાં, શબ્દ—સ્પર્શ આદિ વિષયોની વૃત્તિઓને વીણી વીણીને હૃદયમાં હોમી દીધી, તેમાં પોતાના સ્વરૂપભૂત અખંડ બ્રહ્મથી જ એકરસપણાની ભાવના કરી પ્રાણવાયુને રોકી દીધો અને ડોકને સ્થિર કરી રાખી જીભના મૂળને કંઠના છિદ્રમાં કમાડની પેઠે ખોસી દીધું. મનને કે દૃષ્ટિને બહાર, અંદર, ઊંચે, નીચે, વિષયમાં કે શૂન્યમાં ક્યાંય જોડયાં નહિ અને ઉપરના તથ નીચેના દાંત પરસ્પરને અડે નહિ એમ મુખ રાખ્યું. હે રામ! પ્રાણના પ્રવાહને રોકવાને લીધે મન આદિની ચંચળતાથી રહિત થયેલો પ્રસન્ન તથા સુશોભિત મુખવાળો અને બ્રહ્માનંદના

* આ પંચાવનમા સર્ગમાં સત્તાસામાન્યનું લક્ષણ, ઉદ્દાલક મુનિના શરીરના ત્યાગનો ક્રમ અને તેના શબને ચામુંડાદેવીએ અલંકારરૂપે ધર્યાની કથા, એટલા વિષયો કહેવામાં આવશે.

અનુભવને લીધે રોમાંચિત થયેલા શરીરવાળો એ ઉદ્દાલક મનની સઘળી વૃત્તિઓનો લય કરવાના અભ્યાસથી મનનું મનપણું ટાળી નાખી, પ્રતિબિંબચૈતન્યથી બિંબચૈતન્યમાં એકરસ થઈ ગયો. પછી બિંબભૂત મહાચૈતન્યનું જ અનુસંધાન કરવાના અભ્યાસથી હૃદયમાં સર્વોત્કૃષ્ટ આનંદના ઝરાને પ્રાપ્ત થયો. તે પછી તે ઝરાના સ્વાદને લીધે દૃશ્યોનો તથા દૃશ્યોના સંસ્કારોનો પણ સર્વદા નાશ થઈ જતાં દૃશ્યોને પ્રકાશ આપનારા મહાચૈતન્યપણાના વ્યવહારથી પણ છૂટી જઈને, તે સર્વમાં એકરસ અને અંતથી રહિત સત્તા સામાન્યપણાને પ્રાપ્ત થયો. વિક્ષેપની વિષમતાથી અત્યંત રહિત થયેલા સ્વરૂપવાળો, પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત થયેલો, જેના સમાન કોઈ પણ આનંદો નથી એવા આનંદને લીધે અત્યંત સુશોભિત લાગતા મુખવાળો, અંતે જેના આનંદના ભાવને સૂચવનારાં રોમાંચો પણ શાંત થઈ ગયાં હતાં એવો જીવન્મુક્તિની પ્રાપ્તિ થયા પછી પ્રારબ્ધના ભોગનો નાશ થતાં અવિદ્યાના આભાસથી પણ રહિત થયેલો અને જેનો દૃશ્યોના મનના આદિ સંસાર સંબંધી ભ્રમ તો ઘણા કાળથી નાશ પામ્યો હતો એવો એ મહાધીર ઉદ્દાલક, ચિત્રમાં આલેખેલા જેવો નિશ્ચલ અને શરદઋતુના સ્વચ્છ આકાશમાં સઘળી કળાઓથી પૂર્ણ થઈને રહેલા ચંદ્ર જેવો ભરપૂર થઈને રહ્યો. જેમ હેમંતઋતુમાં વૃક્ષનો રસ સૂર્યનાં કિરણોના નિર્મળ તેજમાં શાંત થાય છે, તેમ જન્મની દશામાંથી નીકળી ગયેલો એ ઉદ્દાલક ધીરે ધીરે કેટલેક દિવસે પોતાના નિર્મળ સ્વરૂપમાં શાંત થયો.(વિદેહમુક્તિ પામ્યો.) અજ્ઞાનના વિલાસરૂપી સઘળી ઉપાધિઓથી તથા સઘળી કલ્પનાઓથી રહિત થયેલો નિર્વિકાર અને શુદ્ધરૂપ એ ઉદ્દાલક બ્રહ્મના ઐશ્વર્ય સુધીનાં સઘળાં સુખોના મૂળભૂત તે આદ્ય સુખને પ્રાપ્ત થયો; કે જે સુખોમાં ઇન્દ્રનું રાજ્ય અને લક્ષ્મી સંબંધી સુખ તો જળના પૂરમાં ખડની પેઠે તણાઈ જાય છે. એ બ્રાહ્મણ અંતથી રહિત પરમ સુખરૂપ થયો કે જે સુખ અનંત બ્રહ્માંડોનાં અપરિમિત આકાશોમાં વ્યાપ્ત થયેલી સઘળી દિશાઓમાં ભરેલું છે, સઘળી વસ્તુઓમાં ભરપૂર છે, સઘળાં બ્રહ્માંડોના અધિષ્ઠાનરૂપ છે, ઘણા ઘણા મહાત્મા પુરુષો વડે સેવાય છે, જે ગુણોને લઈને વર્ણન કરી શકાય એવા ગુણોથી રહિત છે, સત્ય છે, આનંદરૂપ છે અને કાળની મર્યાદાથી રહિત છે. ઉદ્દાલકનો જીવ બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થતાં, તેનું શરીર છ મહિના સુધી એમ ને એમ બેઠું રહી સૂર્યનાં કિરણોથી સુકાઈ જઈને બહારના પવનના પ્રવેશથી ભુંભાટ કરવા લાગતાં અને તેની નસોરૂપી તારો નાનાં નાનાં વૃક્ષોની શાખાઓના પછડાવાથી રણકાર કરવા લાગતાં, જાણે પર્વતની વિનોદ કરવાની વીણા હોય એવું જણાવા લાગ્યું. આ સમયમાં જગદંબા સહિત, પીળા કેશોવાળી અને સઘળી સાથે રહેનારી જોગણીઓ, કોઈ ભક્તની કામના પૂર્ણ કરવાને માટે, જેમ જ્વાળાઓની પંક્તિઓ અગ્નિમાં પાછી આવે, તેમ આકાશમાંથી એ પર્વતની ભૂમિમાં આવી. એ જોગણીઓમાંથી રાત્રિના સમયમાં નવાં નવાં ચરિત્રો કરનારી અને જેને સઘળા દેવતાઓ નમે છે તથા પૂજે છે એવી ચામુંડાદેવીએ સૂર્યનાં કિરણોથી સુકાયેલા એ ઉદ્દાલકના શબને પોતાના મુકુટની આગળ કે જે ડાબા-જમણા હાથોથી ઊંચા ઉપાડેલા ખડગના તથા ખટ્વાંગના મધ્યમાં શોભી રહી હતી, તેની ઉપર તુરત સુંદર ભૂષણની પેઠે સ્થાપી દીધું. હે રામ! જેનું દુર્ગંધવાળું શબ પણ દેવીના મસ્તકના ભૂષણરૂપ થઈને સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ થયું, તેને પોતાને સર્વોત્કૃષ્ટ પદ મળ્યું એમાં તો શું જ કહેવું? એ રીતે 'ચામુંડા' નામની મોટી દેવીનું શિરોભૂષણ કે જે નવી નવી મંદારનાં પુષ્પોની માળાઓથી વીંટાયેલું હતું અને જેમાં મોરનાં પીછાંઓના સમૂહો વાદળાંઓમાં ચપળ ટુકડાઓની જેમ શોભી રહ્યા હતા, તેના ઉપર રહેલું ઉદ્દાલકનું શબ, જાણે અગ્રભાગનાં પુષ્પોના સમૂહવાળા લતાઓના જાળામાં પાછળથી આવીને બેઠેલો ભ્રમર હોય

એવું જણાવા લાગ્યું. હે રામ! દૃશ્યોના વિવેકથી સ્ફુરતા બ્રહ્માનંદરૂપી પ્રફુલ્લિત પુષ્પવાળી આ ઉદ્દાલકની ચિત્તવૃત્તિમાંના ચરિત્રરૂપી લતા કે જે પુરુષનાં હૃદયરૂપી વનમાં ઊગીને ફેલાય, તે પુરુષ આધ્યાત્મિક આદિ તાપોરૂપી સૂર્યોથી ઘેરાઈને રહેનારા વ્યવહારરૂપી જંગલમાં ફરતો હોય તોપણ તે સત્ય તથા શાંતિ આદિ ગુણોથી સુગંધ તથા શીતળતાવાળી સહજ સંતોષરૂપી છાયાથી કદી પણ વિયોગ પામતો નથી, એટલું જ નહિ પણ તેને ઊંચામાં ઊંચું મોક્ષરૂપી ફળ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧—૩૦

एषोद्दालकचित्तवृत्तिकलनावल्लीविवेकस्फुरत्
स्वानंदप्रविकासभासिकुसुमा हृत्कानने विस्तृता ।
रूढा यस्य कदाचिदेव विहरन्नप्येव सच्छायया
नासावेति वियोगमेति सफलेनोच्चैस्तरां संगमम् ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'ઉદ્દાલકનિર્વાણ' નામનો સર્ગ ૫૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૬ મો*

માયા અને વાસનાથી રહિત જ્ઞાની વ્યવહારમાં પણ સમાધિસ્થ છે

वसिष्ठ उवाच

क्रमेणानेन विहरन् विचार्यात्मानमात्मना ।
विश्रांतिमेहि वितते पदे पद्मदलेक्षण ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે કમળદળ સરખાં નેત્રોવાળા રામ! એ પ્રમાણે વિચારના, વૈરાગ્યના તથા સમાધિના અભ્યાસક્રમથી વિહાર કરતાં, પોતાથી પોતાના આત્માનો અનુભવ કરીને, તમે અત્યંત વિશાળ બ્રહ્મપદમાં શાંત થાઓ. શાસ્ત્રના શ્રવણથી, શાસ્ત્રાર્થના તત્ત્વની પરીક્ષાથી, ગુરુના ઉપદેશથી અને પોતાના ચિત્તના શોધનથી સર્વ દૃશ્યોના ક્ષયનો અભ્યાસ કરીને જ્યાં સુધી તેથી થયેલા સર્વ દૃશ્યોના બાધ દ્વારા પરમ પદમાં શાંતિ મળે, ત્યાં સુધી વિચાર કર્યા કરવો જોઈએ. વૈરાગ્યથી, અભ્યાસથી, શાસ્ત્રનાં શ્રવણથી, શાસ્ત્રના અર્થની પરીક્ષાથી, બુદ્ધિથી, ગુરુની કૃપાથી અને મનના નિગ્રહથી એ પવિત્ર પદની પ્રાપ્તિ થાય છે અથવા એકલી બુદ્ધિથી જ એ પવિત્ર પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. કલંકોથી રહિત, જ્ઞાનયુક્ત અને સૂક્ષ્મ અર્થમાં પ્રવેશ કરવાની શક્તિવાળી બુદ્ધિ બીજાં સાધનોની સગવડ ન હોય, તોપણ માણસને અવિચળ પદમાં પહોંચાડે છે.

રામ બોલ્યા : હે ભૂત-ભવિષ્યને જાણનારા ગુરુ મહારાજ! એક પુરુષ તત્ત્વને જાણ્યા પછી વ્યવહારમાં તત્પર રહેવા છતાં પણ સમાધિમાં રહેલાની પેઠે શાંત રહેતો હોય અને બીજો પુરુષ એકાંતમાં બેસીને સમાધિ કર્યા કરતો હોય, તો તે બેમાં કયો પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે? એ મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: 'આ ગુણોના સમૂહરૂપી સંસાર મિથ્યા જ છે' એમ જોયા કરતા પુરુષને ચિત્તમાં જે શીતળતા રહે છે, તે જ સમાધિ કહેવાય છે. 'જો મન હોય તો જ વિક્ષેપના કારણરૂપ દૃશ્યોનો સંબંધ છે, પણ મારે તો મન જ નથી' એવો દૃઢ નિશ્ચય રાખીને એક પુરુષ વ્યવહારમાં રહ્યો હોય અને બીજો પુરુષ ધ્યાનમાં રહ્યો હોય અને તે બંને જો અંદર શીતળ હોય, તો સરખા જ સુખી છે; કેમ કે અંદર શીતળતા પ્રાપ્ત થાય એ જ અનંત તપનું ફળ છે. સમાધિમાં તત્પર રહેતાં પણ માણસનું ચિત્ત જો વૃત્તિઓથી ચંચળ રહેતું હોય, તો તે માણસની તે સમાધિ ગાંડપણથી ભરેલા નાચ જેવી છે. આમ ઘેલછાથી ભરેલો નાચ કરવા છતાં પણ જો ચિત્તની વાસનાઓ નાશ પામે, તો તે ગાંડાઈથી ભરેલો નાચ પણ તત્ત્વને સમજીને કરેલી સમાધિ બરાબર છે. તત્ત્વને સમજીને વ્યવહાર કરનારો પુરુષ અને તત્ત્વને સમજીને વનમાં રહેનારો પુરુષ, એ બંને પરમપદમાં શાંત થતા હોવાથી સંપૂર્ણ રીતે સરખા જ છે. જેમ કથાનું શ્રવણ કરવા છતાં પણ જેનું મન દૂર ગયું હોય તે પુરુષ કથાનું શ્રવણ કરતો

* આ છપ્પનમા સર્ગમાં જેણે માયારૂપી અંધકારને ટાળી નાખ્યો હોય અને જેની વાસના પાતળી પડી ગઈ હોય, એવો જ્ઞાની પુરુષ વ્યવહારમાં લાગ્યો હોય, તોપણ તે સમાધિમાં રહ્યા બરાબર છે, એમ કહેવામાં આવશે.

જ નથી એમ કહી શકાય છે, તેમ ચિત્ત જો પાતળી વાસનાઓવાળું થયું હોય તો તે ચિત્ત વ્યવહાર કરવા છતાં પણ નથી જ કરતું એમ કહી શકાય. જેમ નિદ્રામાં નિશ્ચળ થઈને સૂતેલો પુરુષ કાંઈ ક્રિયા નહિ કરવા છતાં પણ સ્વપ્નમાં ખાડમાં પડવાનો કર્તા થાય છે, તેમ ઘાટી વાસનાઓવાળું ચિત્ત કાંઈ ન કરતું હોય, તોપણ સઘળું કરે છે એમ સમજવું. ચિત્તનું જે કંઈ ન કરવું એ જ ઉત્તમ સમાધિ છે, એ જ કૈવલ્ય છે અને એ જ સર્વોત્તમ શાંતિ છે, એમ સમજો. ચિત્ત જો ચંચળ હોય તો તે સમાધિ કહેવાય નહિ અને જો ચિત્ત સ્થિર હોય તો તે સમાધિ કહેવાય છે; માટે તમે ચિત્તને જ વાસનારૂપી અંકુરથી રહિત કરો. જો વાસના ટળી ગઈ હોય, તો ચિત્તની સ્થિરતા થઈ કહેવાય છે: આમ ચિત્તની સ્થિરતા એ જ ધ્યાન છે, એ જ કૈવલ્ય છે અને એ જ શાંતપણું છે. જો ચિત્તની વાસનાઓ પાતળી પડી ગઈ હોય, તો તે ચિત્ત મોક્ષ પામવાને તૈયાર થયેલું જ કહેવાય છે, વાસનાઓરહિત થયેલું મન અકર્તા છે અને તેવા મનથી જ પરમપદ મળે છે. જો ચિત્ત ઘાટી વાસનાઓવાળું હોય, તો કર્તાપણાનું પાત્ર છે અને સઘળાં દુઃખોને દેનારુ થાય છે; માટે વાસનાને પાતળી કરવી જોઈએ. જેનાથી જગત ઉપરની આસ્થા શાંત થઈ જાય; શોક, ભય, તથા તૃષ્ણા ટળી જાય તેમ જ સ્વસ્થ થવાય, તે ઉપાય સમાધિ કહેવાય છે. ચિત્તથી સર્વ પદાર્થોમાં અહંતા—મમતારૂપી આસક્તિને છોડી દઈને પછી તમે પર્વતમાં રહેવું હોય તો પર્વતમાં રહો અને ઘરમાં રહેવું હોય તો ઘરમાં રહો. જેમનું ચિત્ત સમાહિત થયું હોય અને જેનો અહંકારરૂપી દોષ શાંત થયો હોય, તે ગૃહસ્થને ઘર આદિ નિર્જન અરણ્ય જેવું જ છે. જેમ પૃથ્વી પણ પાંચ મહાભૂતોને જંગલ પણ સરખું છે અને ઘર પણ સરખું છે, તેમ જેનું ચિત્ત સમાહિત થયું હોય એવા ભવ્ય પુરુષોને અરણ્ય પણ સરખું છે અને ઘર પણ સરખું છે. હે રાજકુમાર! જેનું ચિત્તરૂપી મોટું વાદળું શાંત થયું હોય, તે પુરુષને ઘણા લોકોની ભીડવાળાં નગરો પણ ઉજ્જડ અરણ્યો જ છે. હે પ્રબળ શત્રુઓને હણનાર રામ! જેનું ચિત્ત વૃત્તિઓથી ચંચળ થયા કરતું હોય, તે પુરુષને નિર્જન અરણ્યો પણ ઘણા ઘણા લોકોથી ભરેલાં નગરો જ છે. જો ચિત્ત રાગ આદિ દોષોથી ખેદ પામીને ભમ્યા કરે, તો તે ભ્રમણમાં અનેક પીડાઓને જુએ છે અને જો શાંત થાય તો મુક્તિ પામે છે. માટે હવે જેમ તમારી ઈચ્છા હોય તેમ કરો. જે પુરુષ પોતાના આત્માને સઘળા પદાર્થોથી ન્યારો અથવા સઘળા પદાર્થોરૂપ જોતો હોય, તે પુરુષ આ તુચ્છ દેહના અભિમાનથી રહિત હોવાને લીધે સમાધિમાં રહેલો જ કહેવાય છે. અંદર વ્યાપકરૂપ થયેલા જે પુરુષના રાગ—દ્વેષ ક્ષીણ થઈ ગયા હોય અને સઘળા પદાર્થો તુલ્ય ભાસતા હોય, તે પુરુષ સમાધિમાં રહેલો જ કહેવાય છે. હે રાજકુમાર! તત્ત્વવેત્તા પુરુષ જગતને જગતરૂપ જોતો નથી, પણ સર્વદા બ્રહ્મરૂપ જ દેખે છે. તત્ત્વવેત્તા પુરુષ જેમ સ્વપ્નમાં ભાસેલા નામ—રૂપવાળા પ્રપંચને મિથ્યા માને છે, તેમ જાગ્રતમાં દેખાતા નામ—રૂપવાળા પ્રપંચને પણ મિથ્યા માને છે. જેમ બજારમાં પોતપોતાના ધંધાનાં જુદાં જુદાં કાર્યો કરતા લોકો હોવા છતાં પણ કોઈ બીજાના કાર્યમાં ઉપયોગી નહિ થવાને લીધે બીજાઓની દૃષ્ટિમાં નહિ જેવા જ છે, તેમ તત્ત્વવેત્તા પુરુષને કોઈ લોકોથી સંબંધ નહિ હોવાને લીધે નગર પણ નહિ હોવા જેવું જ છે. જેનું ચિત્ત અંતર્મુખ થયું હોય એવો પુરુષ સૂતાં, જાગતાં અને ચાલતાં પણ સર્વદા નગરને, દેશને અને ગામડાંને અરણ્ય જેવું જ ગણે છે. જેને અંતર્મુખ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ હોય, તે પુરુષને જગત પ્રાણીઓથી ભરપૂર હોવા છતાં પણ સર્વથા નિરુપયોગી હોવાને લીધે સઘળું શૂન્ય જ લાગે છે. અંદર તૃષ્ણાથી તપી રહેલાં સર્વ પ્રાણીઓને જગત દાવાનળની બળતરા જેવું જ લાગે છે; કેમ કે

જો ચિત્ત શીતળ હોય, તો બહારનું જગત પણ શીતળ લાગે છે અને ચિત્ત જો તપી રહ્યું હોય તો બહારનું જગત પણ ધગધગતું જ લાગે છે. ચિત્ત જેવું અંદર હોય તેવું જ બહાર જગતરૂપ થઈને રહે છે. જેમ જેઓને તાવ ઊતરી ગયો હોય તે માણસોને સઘળું જગત શીતળ લાગે છે, તેમ જેઓને તૃષ્ણાઓરૂપી તાપ ટળી ગયો હોય તેઓનું સઘળું જગત જીવતાં સુધી શીતળ જ લાગે છે. હે રામ! સ્વર્ગ, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, પર્વતો, નદીઓ અને દિશાઓ વગેરે અંતઃકરણરૂપી તત્ત્વના જ ભાગો છે અને જાણે અંતઃકરણથી બહાર રહ્યા હોય એવા દેખાય છે. જેમ વડ બીજમાં જ રહેલો હોવા છતાં પણ બહાર રહેલા જેવો લાગે છે અને ગંધ પુષ્પમાં રહેલો હોવા છતાંય જાણે બહાર રહ્યો હોય એવો લાગે છે, તેમ જગત આત્મામાં રહેલું હોવા છતાં પણ જાણે બહાર રહ્યું હોય એમ ભાસે છે. હે રામ! વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો જગત ક્યાંય પણ આત્માથી બહાર રહ્યું નથી અને આત્માની અંદર પણ રહ્યું નથી; પરંતુ પૂર્વપૂર્વની વાસનાના બળને લીધે જે વસ્તુ જે પ્રકારથી જોવામાં આવે છે, તે વસ્તુરૂપે અને તે પ્રકારરૂપે બ્રહ્મ જ સ્ફુરિત થયું છે એમ સમજવું યોગ્ય છે. જેમ ડાબલીમાં રહેલું કપૂર ગંધરૂપે બહાર આવે છે, તેમ અંદર રહેલું જે આત્મતત્ત્વ છે, તે જ બહાર જગતરૂપે દેખાય છે, જેમ કપૂર ડાબલીમાં રહેલું હોવા છતાં પણ પોતાની સુગંધથી જણાઈ આવે છે, તેમ આત્મતત્ત્વ અંદર રહેલું હોવા છતાં પણ સ્ફુરણથી જણાઈ આવે છે. સ્થૂળ જગતરૂપે તથા સૂક્ષ્મ અહંકારરૂપે પણ આત્મા જ સ્ફુરે છે. એ આત્મા પોતે સ્થૂળ પણ નથી અને સૂક્ષ્મ પણ નથી. પરંતુ બહારના તથા અંદરના સઘળા સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ પદાર્થોમાં સત્તારૂપે પરોવાયેલ છે. આ આત્મા પોતાના ચિત્તને જ પૂર્વપૂર્વની વાસના પ્રમાણે બહિર્મુખ ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયોથી જગતરૂપે જુએ છે અને અંદર રહેલી વાસનાથી અંદર રહેલા સ્વપ્ન સંબંધી રાજ્ય આદિને પણ જુએ છે. બહારના તથા અંદરના એમ બંને પ્રકારના જગતને આત્માથી જુદું પાડીએ તો જગત મુદ્દલ રહેતું જ નથી; આત્માથી જુદું ન પડતાં બહારનો તથા અંદરનો ભેદ રહે, તો તે જગત અહંતાના તથા મમતાના અધ્યાસથી બહુ જ દુઃખદાયી થઈ પડે છે. અહંતા આદિને લીધે તે તે ચિંતાઓથી દુઃખી થતા પુરુષને સ્વર્ગ, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, પર્વતો, નદીઓ અને દિશાઓ આદિ સઘળું જગત પ્રલયકાળના આરંભની જેમ બળતરાવાળું જ જણાય છે. જે પુરુષ અંદર પોતાના આત્મામાં જ રુચિ રાખીને બહાર કર્મેન્દ્રિયોથી ક્રિયાઓ કરતો હોય, તે પુરુષ હર્ષને કે શોકને વશ નહિ થવાને લીધે સમાધિમાં રહેલા જેવો જ કહેવાય છે. આત્માને સર્વમાં એક રીતે રહેલો જોતાં અને શાંત બુદ્ધિવાળો જે પુરુષ શોક પણ ન કરે અને ચિંતા પણ ન કરે; તે પુરુષ સમાધિમાં રહેલો જ કહેવાય છે. જગતની સ્થિતિને જન્મ-મરણવાળી જોયા કરતો જે પુરુષ અહંતાના તથા મમતાના દેખાવોની હાંસી કરતો હોય તે પુરુષ સમાધિમાં રહેલો જ કહેવાય છે. 'શરદઋતુનો તડકો જેની ઉપર પડેલો છે એવા અને બહારથી દેખવામાં આવતા તરંગોમાં જે પીગળેલા રૂપાના જેવી કાંતિ જોવામાં આવે છે તે કાંતિ તરંગોમાં નથી; કારણ કે તરંગોની પાસે જતાં અથવા તેઓમાં ડૂબકી મારીને શોધતાં તે જોવામાં આવતી નથી. વળી તે કાંતિ બહાર આકાશમાં પણ નથી; કેમ કે આકાશ અસંગ હોવાથી તેને કાંતિનો સંબંધ જ ઘટતો નથી, તેમ અહંતા તથા જગત મારામાં હોવાં સંભવતાં નથી; કારણ કે દ્રષ્ટામાં દૃશ્યની સ્થિતિ ઘટતી નથી; કેમ કે અસંગમતા તથા અદ્વિતીય પરબ્રહ્મમાં દ્વૈતની સ્થિતિ ઘટે જ નહિ; માટે અહંતા તથા જગત મિથ્યા જ છે.' એમ જાણવાને લીધે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ અહંતા તથા મમતાના દેખાવોની હાંસી કરે છે. જે પુરુષની દૃષ્ટિમાં હુંપણું, તુંપણું, જગતના વિભાગ આદિ, મન અને જડનો તથા ચેતનનો ભેદ પણ ન

હોય, તે પુરુષ જ છે, બીજો પુરુષ પુરુષ નથી. આકાશની જેમ નિર્લેપ રહેનારો ઉપશમવાળો અને હર્ષના તથા રોષના વિકારોમાં લાકડા જેવો તથા ઢેફાં જેવો રહેતો જે પુરુષ શાસ્ત્રનો તથા શિષ્ટ લોકોના આચારનો વિરોધ ન આવે એવી બહારના વ્યવહારની ક્રિયાઓ સારી રીતે કરતો હોય તે પુરુષને જ પુરુષ સમજવો. જે પુરુષ કોઈના ભયથી નહિ પણ સ્વભાવથી જ સઘળાં પ્રાણીઓને પોત'ના જેવાં ગણે અને પરાયાં દ્રવ્યોને માટીનાં ઢેફાં જેવાં ગણે, તે પુરુષ જ દેખતો છે એમ સમજવું. અજ્ઞાની પુરુષ નાના-મોટા સઘળા પદાર્થોને મિથ્યા જાણતો નથી અને અધિષ્ઠાનનો અનુભવ નહિ હોવાને લીધે સત્તાસામાન્યને પણ જાણતો નથી; માટે તે પુરુષ આંધળો જ સમજવો. જ્ઞાની પુરુષ જ જગતને જગતરૂપે મિથ્યા જાણે છે અને અધિષ્ઠાનરૂપે સત્ય જાણે છે; માટે તેને કોઈ પણ પ્રકારનો મોહ થતો નથી. બ્રહ્મવેત્તાની પદવીને પામેલો હોવાથી સર્વને સમદૃષ્ટિથી જોનારો પુરુષ દરિદ્ર જ રહે અથવા ધનાઢ્ય થાય તોપણ તેને શોક કે હર્ષ થતો નથી. એ પુરુષને પુત્ર આદિની પ્રાપ્તિ થાય અથવા પુત્ર આદિનું મરણ થાય તોપણ તેને હર્ષ કે શોક થતો નથી. એ પુરુષ ઉત્તમ વૈભવોવાળા તથા મોટા પરિવારવાળા ઘરમાં રહે અથવા સઘળા વૈભવો વિનાના મોટા અરણ્યમાં રહે, તોપણ તેને કશો વિકાર થતો નથી. એ પુરુષ કામદેવની પ્રબળતાથી મદ્યપાન કરીકરીને નાચે અથવા સઘળાં અંગોનો પરિત્યાગ કરીને પર્વતમાં નિર્વિકારપણાથી રહે તોપણ તેને પાપ કે પુણ્ય કશું સ્પર્શતું નથી. એ પુરુષ ચંદન, અગરુ અને કપૂરનું શરીર પર લેપન કરે અથવા મોટી મોટી જ્વાળાઓથી ફેલાતા અગ્નિમાં પડે, તોપણ તેને મનમાં કશો વિકાર થતો નથી. એ પુરુષ ઘણાં ઘણાં પાપો કરે અથવા ઘણાં ઘણાં પુણ્યો કરે, તોપણ તેને નરકની કે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થતી નથી. એ પુરુષ આજે જ મરી જાય અથવા કલ્પોના કલ્પો વીત્યા પછી મરે, તોપણ તેને મનમાં કશો વિકાર થતો નથી. એ મહાત્મા પુરુષ દેહાદિરૂપ નથી. માટે તે જે કાંઈ કરે તે તેણે કરેલું જ કહેવાતું નથી. જેમ સોનું કાદવમાં પડેલું હોવા છતાં પણ કલંકિત થતું નથી, તેમ તે પુરુષ ગમે તેવી સ્થિતિમાં વર્તે તોપણ કલંકિત થતો નથી. શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ પદાર્થોના સેવનથી દૂષિત થયેલી ઇન્દ્રિયો દેહ અને ઇન્દ્રિયોના વિષયો કે જેઓ છીપમાં કલ્પાયેલા રૂપાની જેમ મિથ્યા છે, તેઓથી અજ્ઞાનીઓનું અંતઃકરણ કલંકિત થઈ જાય છે. જ્ઞાનીને તો સઘળી વસ્તુઓ ઉપશાંત થઈ ગયેલી હોય છે, સ્વરૂપની સ્થિતિનું યથાર્થ જ્ઞાન હોય છે અને ચિત્ત શાંત થઈ ગયેલું જ હોય છે; માટે તેના ચિત્તને કાંઈ કલંક લાગતું જ નથી. અજ્ઞાની પુરુષ પણ જોકે પરબ્રહ્મ જ છે, તોપણ તેને અહંતાના અધ્યાસથી વાસનાઓરૂપી અનર્થો જાગ્રત થવાને લીધે જન્મમાં વિચિત્ર સુખ–દુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ રજ્જુમાં થયેલો સર્પનો ભ્રમ શાંત થતાં, 'સર્પ નથી' એમ સમજાઈને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ અહંતારૂપી ભ્રમ શાંત થતાં 'દેહાદિ નથી જ' એમ સમજાઈને અંદર સમતા પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાની પુરુષ જે કાંઈ કરે, જે કાંઈ ખાય, જે કાંઈ આપે કે જે કાંઈ હોમે, તેનું તે જ્ઞાની પુરુષને કશું ફળ થતું નથી; કારણ કે તે તે ક્રિયાઓમાં જ્ઞાની કોઈ પ્રકારની આસક્તિ જ કરતો નથી. જ્ઞાની એ ક્રિયાઓને કરે તોપણ ભલે અને ન કરે તોપણ ભલે. જ્ઞાનીને કર્મ કરવાથી પણ કશું પ્રયોજન નથી અને કર્મનો ત્યાગ કરવાથી પણ કશું પ્રયોજન નથી, કારણ કે તે જ્ઞાની પુરુષ આત્માના સ્વરૂપને બરાબર સમજેલો હોવાથી આત્મામાં જ રહેલો હોય છે. જેમ પથરામાં માંજર થતી નથી, તેમ જ્ઞાની પુરુષને ઇચ્છાઓ જ થતી નથી. કદાચ વાસનાના અભ્યાસને લીધે ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન થાય, તોપણ જેમ જળમાં ઉત્પન્ન થયેલા તરંગો જળથી જુદા હોતા નથી, તેમ પોતામાં ઉત્પન્ન થયેલી તે સઘળી ઇચ્છાઓ પોતાથી જુદી નથી, એમ

તે પુરુષ સંપૂર્ણ રીતે સમજે છે. 'આ જે સઘળું જગત છે, તે આત્મા છે અને જે આત્મા છે, તે જ સઘળું જગત છે; માટે દ્વૈતરૂપ કાંઈ વિભાગ છે જ નહિ' એમ જ્ઞાની પુરુષ સમજે છે, માટે તે જ્ઞાની પુરુષ પૂર્ણ અને પવિત્ર પરમાત્મારૂપ જ છે. એ પરમાત્મા સત્તારૂપે સર્વમાં છે, માટે જ્ઞાની પણ સર્વમાં હોવાને લીધે, એ અમુક પદાર્થરૂપ નથી' એમ કહી શકાતું જ નથી.'

सकलमिदमसावसौ च सर्वं जगदखिलं न विभागितात्र काचित् । परमपुरुषपावनैकरूपी स खविति तत्सदकिंचिदेव नासौ ॥ ६४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'ધ્યાનવિચાર' નામનો સર્ગ ૫૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૭ મો*

જે દૃશ્ય છે, તે ચૈતન્ય જ છે

वसिष्ठ उवाच

यदात्ममरिचस्यांतश्चित्त्वात्तीक्ष्णत्ववेदनम् । तदहंतादि भेदादि देशकालादि चेत्यतः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેમ મરીમાં તીખાશ રહેલી છે, તેમ આત્મામાં ચૈતન્યપણાને લીધે જે અનુભવ રહ્યો છે, તે જ હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપ, ઘટ–પટાદિરૂપ તથા દેશ–કાળ આદિરૂપ જગત થયેલું છે. જેમ લૂણમાં લૂણપણું રહ્યું છે, તેમ આત્મામાં ચૈતન્યપણાને લીધે જ અનુભવ રહ્યો છે, તે જ તુંપણા તથા હુંપણા આદિરૂપ, ઘટ–પટાદિરૂપ તથા દેશ–કાળ આદિરૂપ જગત થયેલ છે. જેમ શેરડીમાં મધુરતા રહેલી છે, તેમ આત્મામાં ચૈતન્યપણાને લીધે જે અનુભવ રહ્યો છે, તે જ હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપ, વટ–પટાદિરૂપ તથા દેશ–કાળ આદિ રૂપ, જગત થયેલું છે. જેમ પથરામાં કઠિનપણું રહેલું છે, તેમ આત્મામાં ચૈતન્યપણાને લીધે જે અનુભવ રહ્યો છે, તે જ હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપ, ઘટ–પટાદિરૂપ તથા દેશ–કાળ આદિરૂપ જગત થયેલ છે. જેમ પર્વતમાં જડતા રહેલી છે, તેમ આત્મામાં ચૈતન્યપણાને લીધે જે અનુભવ રહ્યો છે, તે જ હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપ, ઘટ–પટાદિરૂપ તથા દેશ–કાળ આદિરૂપ જગત થયેલ છે. જેમ જળમાં પ્રવાહ આદિ રહ્યું છે, તેમ આત્મામાં ચૈતન્યપણાને લીધે જે અનુભવ રહ્યો છે, તે જ હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપ ઘટ–પટાદિરૂપ તથા દેશ–કાળ આદિરૂપ જગત થયેલ છે. જેમ વૃક્ષમાં શાખા આદિ રહેલાં છે, તેમ આત્મામાં ચૈતન્યપણાને લીધે જે અનુભવ રહેલો છે, તે જ જાણે હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપ, ઘટ–પટાદિરૂપ તથા લોક આદિરૂપ થયેલ હોય તેમ સ્ફુરે છે. જેમ આકાશમાં શૂન્યપણું રહ્યું છે, તેમ આત્મામાં ચૈતન્યપણાને લીધે જે અનુભવ રહ્યો છે, તે જ તુંપણા તથા હુંપણા આદિરૂપે, ઘટ–પટાદિરૂપે તથા લોક આદિરૂપે દેખાય છે. જેમ આકાશમાં છિદ્રપણું રહ્યું છે, તેમ આત્મામાં ચૈતન્યપણાને લીધે જે અનુભવ રહ્યો છે, તે જ હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપે, ઘટ–પટાદિરૂપે તથા આદિરૂપે દેખાય છે. જેમ ભીંતમાં નિબિડ(ઘાટા)પણું રહ્યું છે, તેમ આત્મામાં જે અનુભવ રહ્યો છે, તે જ જાણે દૃશ્યરૂપ થઈને આત્મામાંથી બહાર આવેલો હોય તેમ હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપે દેખાય છે. આત્મામાં પોતાથી જ જે સત્તારૂપ અનુભવ રહ્યો છે, તે જ જાણે હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપ, ઘટ–પટાદિરૂપ તથા જીવોરૂપ થયેલ હોય એમ લાગે છે. આત્માના પ્રકાશનું જે પોતાની મેળે જ સ્ફુરણ છે, તેને જ જીવ 'આ હુંપણું તથા તુંપણું આદિ છે અને આ વૃત્તિઓમાં ચિદાભાસ આદિ છે' એમ કલ્પી લે છે. આત્મારૂપ ચંદ્રની અંદર જે ચૈતન્યરૂપ અમૃત છે, તે સ્વયંપ્રકાશપણાથી આત્માના જ અનુભવમાં આવતાં હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપે ઉદય પામે છે. પરમાત્મારૂપી

* **આ સત્તાવનમા સર્ગમાં ચૈતન્ય પોતાનો સ્વભાવ નહિ જણાયાને લીધે દૃશ્યપણાને ધારણ કરે છે, માટે જે દૃશ્ય છે તે ચૈતન્ય જ છે, ચૈતન્યથી જુદું નથી, એમ નિરૂપણ કરવામાં આવશે.**

ગોળની અંદર જે ચૈતન્યરૂપ માધુર્ય છે, તેને તે પરમાત્મા પોતાથી પોતામાં જ હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપે અનુભવે છે. પરમાત્મારૂપી મણિની અંદર ચૈતન્યપણાને લીધે પોતાની મેળે ચૈતન્યસ્વરૂપમાં જ 'હું અને તું' ઇત્યાદિરૂપે જાણે છે. 'જગતરૂપ માયિક આકાર સ્વયંપ્રકાશ આત્માના અનુભવરૂપ જ છે' એમ તમને સમજાવવા માટે મેં તમારી પાસે આ વિચાર કહ્યો છે, માટે તે ઉપરથી એમ ન સમજવું કે, 'જાણનાર અને જાણવાયોગ્ય પદાર્થ જુદા છે પણ અનુભવનાર અને અનુભવવાયોગ્ય પદાર્થ જુદા છે;' કેમકે આત્માની અંદર કોઈ જાણવા યોગ્ય પદાર્થ કે અનુભવવાયોગ્ય પદાર્થ જ નથી; માટે એ આત્મા કોઈ પદાર્થને જાણતો કે અનુભવતો નથી. એ પરમાત્માની અંદર કોઈ વિષય જ નથી કે જેના રૂપને તે પરમાત્મા ગ્રહણ કરે અને એ પરમાત્માની અંદર બીજો કોઈ મેળવવાનો પદાર્થ જ નથી કે જેને તે પરમાત્મા મેળવે. અનંત અને ભરપૂર સ્વરૂપવાળા એ પરમાત્મામાં આ જગતરૂપ આકાર મિથ્યા જ દેખાય છે. જેમ મોટો પર્વત સર્વદા પોતાના ઘાટા સ્વરૂપમાં રહે છે, તેમ એ પરમાત્મા પોતાના એકરસ સ્વરૂપમાં જ રહે છે, હે રઘુનંદન! 'જેમ મરીમાં તીખાશ રહેલી છે, તેમ આત્મામાં ચૈતન્યપણાને લીધે જે અનુભવ રહ્યો છે, તે જ હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપ, ઘટ—પટાદિરૂપ તથા દેશ-કાળ આદિ જગત થયેલ છે' ઇત્યાદિક આ ઉપદેશની શૈલીથી મેં તમને એમ જ સમજાવ્યું કે, 'હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપ 'જગત' નામનો ભેદ પરમાત્મામાં મુદ્દલ છે જ નહિ' ચિત્ત પણ નથી, દ્રષ્ટા પણ નથી અને જગત આદિ ભ્રમરૂપ દૃશ્ય પણ નથી. જેમ વરસી રહીને ખાલી થયેલું વાદળું પ્રથમ પાતળું થઈને પછી તમામ શાંત થઈ જાય છે, તેમ અધિષ્ઠાનરૂપે રહેલું આ જગત પહેલાં પાતળું થઈને પછી સઘળું શાંત થઈ જાય છે. જેમ જળ પ્રવાહરૂપ હોવાથી પોતામાં જ ચકરી આદિ આકારોને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ પરમાત્મા અનુભવરૂપ હોવાથી પોતામાં જ અહંકાર આદિ આકારોને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ જળમાં પ્રવાહ છે અને વાયુમાં ગતિ છે, તેમ જ અનુભવરૂપ આત્મામાં આ અહંકાર તથા દેશ-કાળ આદિ પદાર્થો છે. તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પોતાના જાણનારપણામાં 'જાણનાર તથા જાણવાનો વિષય એ અંશો કલ્પિત છે અને જાણ (જ્ઞાન) એ અંશ જ સત્ય છે.' એમ જ્ઞાનની વૃદ્ધિને લીધે સમજે છે અને અજ્ઞાની પુરુષ તો ઈન્દ્રિય આદિના અભ્યાસને લીધે પોતાના જાણનારપણામાં 'જે હું જાણનારો છું તે જીવ છું અને જે જાણવામાં આવ્યું છે તે મારો વિષય છે' ઈત્યાદિક ભેદને સમજી લે છે. અજ્ઞાની જે જે વાસનાને લીધે જે જે વિષયના જ્ઞાનથી જે જે પ્રકારે જેવી જેવી તૃપ્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે તે વાસનારૂપે, તે તે વિષયોરૂપે તે તે પ્રકારરૂપે અને તેવી તેવી તૃપ્તિરૂપે પરમાત્મામાં જ વિવર્ત પામે છે. પરમાત્મા કે જેથી ભિન્ન કોઈ પદાર્થ જ નથી. તેમાં જે જુદાઈ જેવું સમજવામાં આવે છે, તે ભૂલ જ છે. જે અવિદ્યા છે, તે જીવનું જીવન છે અને જે માયા છે, તે ઈશ્વરનું જીવન છે; કારણ કે જીવપણું અવિદ્યારૂપી ઉપાધિથી અને ઈશ્વરપણું માયારૂપી ઉપાધિથી થયું છે. એ બંને ઉપાધિઓને દૂર કરી દેતાં, ઈશ્વરને અને જીવને ચૈતન્યસ્વરૂપમાં કાંઈ ભેદ નથી. જેમ ઈશ્વરના અને જીવના ચૈતન્યસ્વરૂપમાં કાંઈ ભેદ નથી, તેમ ઈશ્વરના અને પરમાત્માના પણ ચૈતન્યસ્વરૂપમાં કાંઈ ભેદ નથી. માટે જે કાંઈ છે, તે શાંત અખંડિત ચૈતન્ય જ છે એમ સમજો. જે સઘળું જગત છે તે એક, આદિથી, મધ્યથી તથા અંતથી રહિત સ્વયંપ્રકાશ, અનુભવમાત્ર, વિષયોથી રહિત અને વિશેષણોથી રહિત શાંત બ્રહ્મ જ છે. 'આ જે સઘળું જગત છે તે બ્રહ્મ જ છે' એમ જે મારે બોલવું પડે છે, તે પણ તમને સમજાવવા માટે બોલવું પડે છે; કેમ કે અત્યંત વાસ્તવિકપણે વિચાર કરતાં, તો 'જગત મુદ્દલ

છે જ નહિ' એવો સિદ્ધાંત વિદ્વાનોએ સ્વીકાર્યો છે.' ૧—૨૭

सर्वं प्रशांतमजमेकमनादिमध्यमाभास्वरं स्वदनमात्रमचेत्यचिह्नम् । सर्वं प्रशांतमिति शब्दमयी तु दृष्टिर्बोधार्थमेव हि मुधैव तदोमितीदम् ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'ભેદનિરાસ' નામનો સર્ગ ૫૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૮ મો*

ભીલના રાજા સુરઘુને માંડવ્યે ઉપદેશ આપ્યો

वसिष्ठ उवाच

अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् किरातेशस्य सुरघोर्वृत्तांतं विस्मयास्पदम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! ભીલના રાજા સુરઘુનો વિસ્મય આપનાર વૃત્તાંતરૂપ એક જૂનો ઇતિહાસ આ વિષયમાં જ કહેવામાં આવે છે. આ જગતમાં હિમાલયના શિખરરૂપ એક 'કૈલાસ' નામનો પર્વત છે, કે જે પર્વત, જાણે ઉત્તર દિશાનો સાર હોય, પૃથ્વીમાંથી નીકળેલો કપૂરનો સમૂહ હોય, જાણે મહાદેવનું એકઠું થયેલું હાસ્ય હોય, જાણે પૂર્ણિમાના ચંદ્રનો પ્રકાશ હોય અને જાણે પહાડી હાથીઓનાં કુંભસ્થળોમાંથી નીકળેલાં મોતીઓનો ઢગલો હોય એવો શોભે છે. જેમ ક્ષીરસાગરમાં વિષ્ણુ રહે છે, સ્વર્ગમાં ઇન્દ્ર રહે છે અને વિષ્ણુના નાભિકમળમાં જેમ ચકચકતી રત્નોની સળીઓવાળી લહરીઓથી સમુદ્ર શોભે તેમ બ્રહ્મા રહે છે, તેમ એ પર્વતમાં શંકર રહે છે. જેમાં અપ્સરાઓ બેઠેલી હોય છે એવી રુદ્રાક્ષનાં વૃક્ષોમાં લટકતી હીંડોળાખાટોથી એ પર્વત શોભે છે. એ પર્વતમાં નિરંતર મદોન્મત્ત રહેનારી શિવના ગણોની સ્ત્રીઓની લાતો વાગવાથી આનંદ પામેલા વિલાસી લોકો સ્ત્રીઓની લાતોથી ખીલતા આસોપાલવની જેમ શોભે છે. સદાશિવ ફરતા ફરતા એ પર્વતનાં જે જે સ્થળોમાં પધારે છે, તે તે સ્થળોમાં સદાશિવના મુકુટરૂપી ચંદ્રનાં કિરણો પડવાને લીધે 'ચંદ્રકાંત' નામના મણિઓમાંથી જળસ્રાવ થવા લાગતાં, જળના ધોધ નીકળવા લાગે છે અને જે જે સ્થળોને સદાશિવ ત્યજી દે છે, તે તે સ્થળોમાં તેવા ધોધો નીકળતા બંધ પડી જાય છે. એ પર્વત લતાઓથી, વૃક્ષોથી, જાળાંઓથી, વાવોથી, જળના ધોધથી, નદીઓથી, મૃગોથી, બીજાં પશુઓનાં ટોળાંઓથી અને બીજી જાતોનાં પણ અનેક પ્રાણીઓથી ભરપૂર હોવાને લીધે બ્રહ્માંડ જેવો લાગે છે. જેમ વડના ઝાડના મૂળમાં કીડાઓ રહે છે, તેમ એ કૈલાસ પર્વતના નીચેના ભાગમાં 'હેમજટ' નામથી ઓળખાતા ભીલ લોકો રહે છે. ધુવડોની જેમ એ હલકા લોકો કૈલાસની પાસેના પર્વતોમાં ઉત્પન્ન થયેલાં વૃક્ષોનાં લાકડાં વેચી અને રુદ્રાક્ષો વેચીને પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે. એ લોકોનો ઉદાર ચિત્તવાળો, શત્રુઓનાં નગરોને જીતનારો, જયલક્ષ્મીના જમણા હાથ જેવો, પ્રજાઓનું પાલન કરવામાં વિચક્ષણ, ભયંકર દૈત્યોના ગર્વને પણ તોડનારો, સૂર્ય જેવો તેજસ્વી અને જાણે દેહધારી વાયુ હોય એવો પરાક્રમી 'સુરઘુ' નામનો બળવાન રાજા હતો. એ રાજા રાજ્યના વૈભવોથી તથા ધનથી કુબેર કરતાં પણ અધિક હતો, વિદ્યાઓથી બૃહસ્પતિ કરતાં પણ અધિક હતો અને કાવ્યો રચવાની ચાતુરીમાં શુક્રાચાર્ય કરતાં પણ અધિક હતો. જેમ સૂર્ય ખેદ નહિ પામતાં ચાલતી રીતે દિવસોને કર્યા કરે છે, તેમ એ રાજા કોઈ જાતનો ખેદ નહિ પામતાં ચાલતી રીતે પ્રજાને શિક્ષા કરવાની અને પ્રજાનું પાલન કરવાની પદ્ધતિઓથી રાજ્યસંબંધી કાર્યો કર્યા કરતો હતો. ઘણા દિવસ થતાં, જેમ જાળના દોરાઓથી બંધાયેલા પક્ષીને જાળથી કંટાળો આવે, તેમ રાજ્ય સંબંધી સુખ-દુઃખોથી બંધાયેલા એ રાજાને રાજ્યથી કંટાળો આવ્યો.(કંટાળો આવતાં, એ રાજા નીચે પ્રમાણે વિચાર કરવા લાગ્યો.)

* આ અઠ્ઠાવનમા સર્ગમાં ભીલ લોકોના રાજા સુરઘુના વૈરાગ્યનું અને 'માંડવ્ય' નામના મુનિએ તે રાજાને સર્વનો ત્યાગ કરવા આદિ ઉપાયોથી કરેલા ઉપદેશનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

સુરઘુ બોલ્યા: (સ્વગત) જેમ ઘાણી પોતાના બળથી તલને પીલે છે, તેમ હું પોતાના બળથી આ દુ:ખિયા અપરાધી લોકોને શા માટે પીડું છું? જેમ મને કોઈ શિક્ષા કરે, તો મને પીડા થાય, તેમ હું શિક્ષા કરું છું તેથી આ સર્વ લોકોને પીડા થતી હશે. હું આ લોકોને ધન આપું કેમ કે જેમ હું ધનથી રાજી થાઉં છું, તેમ સર્વે લોકો ધનથી રાજી થાય એ સ્વાભાવિક છે. હવે મારે અપરાધીઓને શિક્ષા કરવાનું તો બંધ જ રાખવું; પણ જો હું અપરાધીઓને યોગ્ય શિક્ષા નહિ કરું તો જેમ પાણી વિના નદી ચાલતી નથી, તેમ આ પ્રજા નિયમ વિના મર્યાદામાં ચાલશે નહિ. હાય હાય! અપરાધીઓને શિક્ષા કરવી એ મોટી કડાકૂટ છે. પ્રજાઓની ઉપર તો સર્વદા કૃપા જ કરવી જોઈએ. આજ હું સુખી છું એ બહુ જ સારું છે. હાય હાય! આજ તો હું દુ:ખી છું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! જેમ તરસ્યા ને તરસ્યા સૂતેલા માણસનું ચિત્ત લાંબી તરસથી સ્વપ્નમાં પાણીની મોટી ચકરીમાં ભમતાં ક્યાંય શાંતિ ન પામે, તેમ એ રાજાનું ચિત્ત 'હું આમ કરું કે તેમ કરું' એવા વિચારો ભમતાં, ક્યાંય શાંતિ પામ્યું નહિ. એક દિવસ સઘળી દિશાઓનાં મંડળોમાં ફરીફરીને, જેમ નારદમુનિ ઇન્દ્રને ઘેર આવે, તેમ 'માંડવ્ય' નામના મુનિ એ સુરઘુ રાજાને ઘેર આવ્યા. સંદેહરૂપી બાવળના થાંભલાને કાપી નાખવામાં કુહાડા જેવા અને સઘળી વિદ્યાઓમાં વિચક્ષણતા ધરાવનારા એ મોટા મુનિની તે રાજાએ પૂજા કરી અને પછી નીચે પ્રમાણે નમ્રતાપૂર્વક પૂછ્યું.

સુરઘુ બોલ્યા: હે મહારાજ! જેમ વસંતઋતુના આવવાથી પૃથ્વીની પીઠ પરમ સુખ પામે છે, તેમ આપના આવવાથી હું પરમ સુખ પામ્યો છું. હે નાથ! જેમ પ્રકાશ આપનારા સૂર્યની કૃપાદૃષ્ટિ કમળ ઉપર પડે છે, તેમ આપની કૃપાદૃષ્ટિ મારા ઉપર પડી, એટલા માટે આજ હું ધર્મની રીતે ભાગ્યશાળી પુરુષોમાં અગ્રેસર થયો છું. હે સઘળા ધર્મોને જાણનારા મહારાજ! આપને સારી પેઠે આરામ મળ્યો હોય તો હવે જેમ સૂર્ય અંધકારને કાપે છે તેમ આપ મારા આ એક સંશયને કાપો. મહાત્માઓના સમાગમથી કોની પીડા શાંત ન થાય? સર્વની શાંત થાય. પીડાનો વિચાર કરનાર વિદ્વાન લોકો કહે છે કે, 'સંદેહ જેવી બીજી કોઈ પીડા નથી.' જેમ સિંહના નખો હાથીને અત્યંત ફાડી નાખે છે, તેમ મારી પ્રજાઓ પર કેટલાકને દંડ આપવો અને કેટલાક પર દયા લાવવી વગેરે ચિંતાઓ મને અત્યંત કોરી ખાય છે. હે મહામુનિ! માટે જે રીતે મારા મનમાં સર્વદા સૂર્યનાં કિરણની પેઠે સમતા ઉદય પામે અને સઘળી વિષમતા ટળી જાય તેવો ઉપાય આપ બતાવો.

માંડવ્ય બોલ્યો: હે રાજા! જેમ સૂર્યનાં કિરણથી હિમ પીગળી જાય છે, તેમ પોતાના હાથમાં જ રહેલા વૈરાગ્ય તથા ત્યાગ આદિ યત્નથી અને શ્રવણ-મનનાદિક ઉપાયથી આ મનનું વેવલાપણું પીગળી જાય છે. જેમ શરદઋતુના આવવા માત્રથી મોટું ઝાકળ શાંત થાય છે, તેમ પોતાના વિચારમાત્રથી મનની અંદરનો તાપ તરત શાંત થાય છે. હે રાજા! તમે પોતાના જ મનથી પોતાના શરીરમાં રહેલી ઇન્દ્રિયોનો વિચાર કરો કે, 'એ ઇન્દ્રિયો કેવી છે અને કોણ છે?' 'હું કોણ છું, આ જગત કેવું છે અને મરણ તથા જન્મ કેમ થાય છે?' એ વિષયોનો તમારા મનમાં જ વિચાર કરો, એટલે તમને અત્યંત મહત્તા (મોટાપણું-બ્રહ્મપણું) પ્રાપ્ત થશે. આમ તમે વિચાર કરીને તમારા પોતાના જ સ્વભાવને જાણશો, તો તમારું મન હર્ષની તથા શોકની દશાઓથી કંપાવી શકાય નહિ એવું અચળ થશે. જેમ તરંગ પોતાના ચંચળ આકારને ત્યજી દઈ, પોતાના મૂળભૂત જળરૂપ થઈને જળમાં શાંત થાય છે, તેમ તમારું મન પોતાના ચંચળપણાને ત્યજી, તાપ વિનાનું થઈ પોતાના મૂળભૂત બ્રહ્મરૂપ થઈને બ્રહ્મમાં શાંત થશે. હે નિર્દોષ રાજા! જેમ મન્વંતરને અંતે કળિકાળ

આવતાં પાપરૂપી કલંકને પ્રાપ્ત થયેલું જગત બીજા મન્વંતરના આરંભમાં પોતે જાતે રહીને પોતાના કલંકને ત્યજી દે છે, તેમ વ્યવહારોને લીધે ચંચળતા-રૂપ કલંકને પ્રાપ્ત થયેલું તમારું પોતાનું મન પોતે જીવન્મુક્તરૂપે રહીને વિચારના બળથી પોતાના કલંકિત રૂપને ત્યજી દેશે. જેમ પૃથ્વીમાં પુત્રો પિતાને દયા કરવાના પાત્રરૂપ જ જણાય છે, તેમ તમે પોતાના તત્ત્વને જાણી સંતુષ્ટ થશો, ત્યારે તમને સઘળા ઈન્દ્રાદિ પુરુષો પણ મિથ્યા વ્યવહારમાં દુ:ખી થતા હોવાને લીધે દયા કરવા-ના પાત્રરૂપ જ જણાશે. તમે વિવેકરૂપી દીવાથી આત્માને જોશો, ત્યારે એવી ઉત્તમ મહત્તાને (મોટાપણાને–બ્રહ્મપણાને) પ્રાપ્ત થશો કે જે મહત્તાની સત્તાને મેરુની, સમુદ્રની તથા આકાશ-ની મહત્તા પણ આધીન છે. હે ભલા રાજા! તમને એ મહત્તા પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે જેમ હાથી ગાયના પગલાના ખાબોચિયામાં ડૂબતો નથી, તેમ તમારું મન સંસારની વૃત્તિઓમાં ડૂબશે નહિ. જેમ બુદ્ધા મચ્છર ગાયના પગલાના ખાબોચિયામાં પણ ડૂબી જાય છે, તેમ કામના-ઓથી કંગાલ થયેલું મન ક્ષુદ્ર કાર્યમાં પણ ડૂબી જાય છે. જેમ કીડા કાદવમાં ડૂબી જાય છે, તેમ ચિત્ત દૃશ્યોને જ લાગુ પડનારી પોતાની વાસનારૂપી દીનતાથી મોહમાં ડૂબી જાય છે. હે રાજા! કેવળ સ્વયંપ્રકાશ પરમાત્માનો જ અનુ-ભવ થાય ત્યાં સુધી પોતાની સઘળી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. જ્યાં સુધી ચોખ્ખું સોનું જ બાકી રહે ત્યાં સુધી જેમ ધાતુઓને ધોવાની જરૂર છે, તેમ જ્યાં સુધી કેવળ આત્મા જ અવ-શેષ રહે, ત્યાં સુધી સઘળા વેદાંતશાસ્ત્રનું અવલોકન કરવાની આવશ્યકતા છે, દૃઢ નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિથી સર્વ દેશમાં અને સર્વ કાળમાં સઘળી રીતે સર્વનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો જ પૂર્ણસ્વરૂપ પરમાત્મા-ની પ્રાપ્તિ થાય છે. વિષયોનો થોડોઘણો ત્યાગ કરવાથી પરમાત્મા મળતા નથી. જ્યાં સુધી સર્વનો ત્યાગ થાય નહિ ત્યાં સુધી આત્મા મળતો નથી; કેમ કે સઘળી અનાત્મ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરતાં જે શેષ રહે છે તે જ આત્મા કહેવાય છે. હે ભલા રાજા! જ્યાં સુધી બીજું કાર્ય છોડી દઈને ઉદ્યોગ કરવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી ધન આદિ સામાન્ય વસ્તુ પણ મળતી નથી; ત્યારે સર્વનો ત્યાગ કરીને ઉદ્યોગ કર્યા વિના આત્મા મળે નહિ તેમાં તો શું જ કહેવું? હે રાજા! જ્યારે બીજાં સઘળાં કાર્યોનો ત્યાગ કરીને સંપૂર્ણ રીતે ધારેલી વસ્તુના લાભને અર્થે માણસ યત્ન કરે છે, ત્યારે જ તે ધારેલી વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે વિના થતી નથી; માટે પોતાના આત્માનાં દર્શનને અર્થે સઘળી અનાત્મ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. સઘળી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરતાં સર્વથા જેનો ત્યાગ ન જ થઈ શકે એવું જે જોવામાં આવે તે જ પરમ પદ છે. સઘળાં કાર્યોની તથા કારણોની પરંપરામાં આ જગતની અંદર રહેલી સત્તામાત્ર આત્મામાં કલ્પનાથી જ દેખાતી સઘળી અનાત્મ વસ્તુઓને સંપૂર્ણ રીતે ત્યજી દઈ અને તે પછી મનના રૂપને પણ લીન કરી નાખીને જે વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે તે જ બ્રહ્મ છે. ૧—૪૮

सकलकारणकार्यपरंपरामयजगद्गतवस्तुविजृंभितम् । मलमपास्य मनः स्ववपुस्ततः परिविलाप्य यदेति तदेव तत् ॥ ४८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'માંડવ્યોપદેશ' નામનો સર્ગ ૫૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૯ મો*

સુરઘુરાજાને વિચારથી આત્મલાભ થયો

वसिष्ठ उवाच

इत्युक्त्वा भगवानेनं सुरघुं रघुनन्दन । ययौ स्वमेव रुचिरं मांडव्यो मौनमंडलम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! મહાત્મા માંડવ્ય-મુનિએ સુરઘુરાજાને એ પ્રમાણે કહીને પછી

---

* આ ઓગણસાઠમા સર્ગમાં એકાંતમાં બેસી બહારનાં તથા અંદરનાં સર્વ દૃશ્યોનો ત્યાગ કરતાં સુરઘુ રાજાને વિચારથી આત્માનો લાભ થયો, એ કથા કહેવામાં આવશે.

જેમાં ઘણા મુનિઓ રહેતા હતા એવા પોતાના આશ્રમના રમણીય વનમાં પધારી ગયા. માંડવ્ય-મુનિ પધારી ગયા પછી, સુરઘુરાજા પવિત્ર એકાંત સ્થળમાં જઈને પોતે પોતાની બુદ્ધિથી નીચે પ્રમાણે વિચાર કરવા લાગ્યો.

સુરઘુ બોલ્યો : (સ્વગત) હું પોતે કોણ છું, હું મેરુપર્વત નથી અને મેરુપર્વત મારો નથી. હું જગત (ઊંચેના તથા નીચેના લોકો) નથી અને જગત મારું નથી. હું પર્વતો નથી અને પર્વતો મારા નથી. હું પૃથ્વી નથી અને પૃથ્વી મારી નથી. હું આ કિરાતદેશ નથી અને આ કિરાતદેશ મારો નથી. સર્વ લોકોની સંમતિથી પટ્ટાભિષેક થતાં 'હું રાજા છું' એવી કલ્પનારૂપ સંકેતને લીધે જ આ દેશ મારો છે. એ સંકેતને હમણાં હું ત્યજી દઉં છું; માટે હું આ દેશ નથી અને આ દેશ મારો નથી. હવે આ નગર અવશેષ રહ્યું, તો તેમાં પણ એ સંકેતને ત્યજી દેતાં એ જ નિશ્ચય થાય છે. પતાકાઓની તથા બગીચા-ઓની હારવાળી, નોકરલોકોથી તથા તેઓની વાડીઓથી ભરપૂર અને હાથીઓની, ઘોડાઓની તથા સામંતલોકોની ભીડાભીડવાળી આ નગરી હું નથી અને એ મારી પણ નથી. એક જાતના કલ્પિત સંકેતથી જ સંબંધ પામેલું અને એ સંકેત ત્યજી દેવામાં આવે તો ટળી જનારું આ ભોગોનું મંડળ તથા સ્ત્રી-પુત્ર આદિનું મંડળ હું નથી અને એ સઘળું મારું નથી. એ જ પ્રમાણે નોકરો, સેનાવાહનો અને અંતઃપુરો જેમાં છે એવું આ રાજ્ય હું નથી અને આ રાજ્ય મારું પણ નથી. 'આ રાજ્ય છે અને આ રાજા છે' ઈત્યાદિ સંકેત તો કેવળ અંધપરંપરાથી જ થયેલો છે. આ હાથ તથા પગ આદિ અવયવોવાળો દેહ 'હું છું' એમ હું માનું છું; તો હવે તરત તેનો પણ મનમાં વિચાર કરી જોઉં. આ દેહમાં જે માંસ તથા હાડકાં છે, તે હું નથી, કેમ કે એ જડ છે, અને હું તો ચેતન છું. જેમ જળ કમળ ઉપર ચોંટી રહેતું નથી, તેમ હું અસંગ હોવાને લીધે મારી સાથે એ માંસ તથા હાડકાંને કાંઈ સંબંધ નથી. માંસ જડ છે માટે તે હું નથી, રુધિર પણ જડ છે માટે તે પણ હું નથી: અને અસ્થિઓ પણ જડ છે માટે તે પણ હું નથી. જેમ માંસ, રુધિર તથા અસ્થિઓ હું નથી, તેમ એ મારાં પણ નથી. કર્મેન્દ્રિયો મારી પણ નથી. આ દેહમાં જે જે પદાર્થો છે તેઓ હું નથી જ; કેમ કે હું તો ચેતન છું. હું ભોગો નથી અને ભોગો મારા નથી. જ્ઞાનેન્દ્રિયો પણ જડ છે અને મિથ્યા છે; માટે તેઓ હું નથી અને તેઓ મારી પણ નથી. આ સંસારરૂપી દોષના મૂળરૂપ જે મન છે, તે પણ હું નથી; કેમ કે એ તો જડ છે. બુદ્ધિ અને અહંકાર એ પણ હું નથી અને તેઓ મારાં પણ નથી, કેમ કે એ મનથી જ કલ્પાયેલાં છે, પણ વાસ્તવિક નથી. એ રીતે શરીરથી માંડીને મન, બુદ્ધિ તથા ઈન્દ્રિયો સુધીના આ અસ્થિર સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ ભૂતોનો સમુદાય હું નથી. હવે જે અવશેષ રહ્યું તેનો વિચાર કરું. અવશેષ તો ચેતનસ્વરૂપ જીવ રહ્યો પણ તે પ્રમાતા છે; માટે પ્રમાતા, પ્રમાણ તથા પ્રમેય એ નામની ત્રિપુટીની અંદર આવી જાય છે અને ત્રિપુટી તો સાક્ષીથી જણાય એવી છે; માટે જીવ સ્વયંપ્રકાશ નહિ હોવાને લીધે એ પણ આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ નથી એમ જણાય છે. આ પ્રમાણે હું સાક્ષીથી જણાય એવી સઘળી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરું છું, કેમ કે માપમાં આવનારી જે જે વસ્તુઓ છે તે હું નથી. સર્વનો ત્યાગ કરતાં તો જ્યાં કોઈ જાતના વિકલ્પ નથી એવું શુદ્ધ ચૈતન્ય અવશેષ રહે છે; માટે તે જ હું છું, આ તો આશ્ચર્ય થયું. મને આત્માની પ્રાપ્તિ થઈ. ઘણા કાળથી યત્ન કરતાં કરતાં એ યત્ન આજ સફળ થયો. આ હું અંત વિનાના સ્વરૂપવાળો પરમાત્મા છું, પરમા-ત્માનો અંત હોય જ નહિ. બ્રહ્મામાં, ઈન્દ્રમાં, યમમાં, વાયુમાં અને સર્વ પ્રાણીઓના સમૂહમાં પણ જેમ તંતુ સઘળાં મોતીઓમાં પરોવાઈને રહ્યો હોય છે, તેમ એકરૂપે રહેનારો જે પરમાત્મા છે તે હું છું. હું આ નિર્મળ ચૈતન્યશકિત છું, કે જે ચૈતન્યશકિત વિષયોરૂપી રોગથી રહિત છે, સઘળી દિશાઓમાં ભરપૂર છે અને ભૈરવનો આકાર ધારણ કરવાવાળી છે. તે મનની સઘળી

વૃત્તિઓમાં રહેલી છે, સૂક્ષ્મ છે, ઈચ્છાથી તથા અનિચ્છાથી રહિત છે, બ્રહ્મલોક સુધીનાં સઘળાં ભુવનોની અંદર રહેલી છે અને સઘળી શક્તિઓની ડાબલીરૂપ છે. તે નિરતિશય આનંદથી ભરપૂર છે, દીવાની જેમ સર્વને પ્રકાશ આપનારી છે, સઘળાં બ્રહ્માંડોરૂપી મોતીઓમાં એકરૂપે રહેનારા લાંબા તાંતણા જેવી છે, કલ્પનાથી સઘળા આકારો તથા વિકારોવાળી છે, વાસ્તવિક રીતે સઘળા આકારોથી તથા વિકારોથી રહિત છે, સઘળાં પ્રાણીઓના સમૂહપણાને પામેલી છે, સદા સર્વપણાને પામેલી છે અને ચૌદે લોકોના પદાર્થોને પોતાના વિશાળ ઉદરમાં ધરી રહેલી છે. આ જગત સંબંધી જે જે કલ્પના જોવામાં આવે છે, તે સઘળી એ અનુભવરૂપ ચૈતન્યશક્તિમય જ છે. સુખ-દુઃખોની દશાઓ તથા તેથી થતી ગતિઓ મિથ્યા આભાસમાત્ર જ છે. પરમ ચૈતન્યરૂપ જે આત્મા છે, તે જ જુદા જુદા આકારોથી દેખાય છે, માટે જે કાંઈ છે તે સઘળું એ જ છે. આ મારો આત્મા સર્વમાં વ્યાપક છે અને આ મારી બુદ્ધિનો સાક્ષી પણ એ જ છે. એ જ આત્મા કલ્પનાથી આ શરીરરૂપ થઈને 'હું રાજા છું' એવો ભ્રમ કરતો હતો. મન એ આત્માની જ કૃપાથી દેહરૂપી રથમાં બેસીને સંસારના સમૂહોરૂપી લીલાઓમાં જાય છે, કૂદે છે અને નાચે છે. આ મન તથા શરીર આદિ કાંઈ પણ સાચું નથી. આ મન તથા શરીર આદિ કે જે તુચ્છ છે, તે નાશ પામે તોપણ તેમાં મારું કાંઈ નાશ પામતું નથી. ચિત્તારૂપી નટોએ ફેલાવેલ આ જગતની જાળરૂપ નાટક આ એક સાક્ષીરૂપી દીવાની શિખાઓથી જ પ્રકાશે છે હાય હાય! મને પ્રજાના નિગ્રહ તથા અનુગ્રહ કરવા વિષેની ચિંતાઓ વૃથા જ થઈ હતી. નિગ્રહ અને અનુગ્રહ દેહને લઈને જ છે અને દેહ એ તો કાંઈ જ નથી. અહો! હું સમજી ચૂક્યો છું. મારી દુષ્ટ આસક્તિઓ ચાલી ગઈ. જોવાનું હતું તે સંપૂર્ણ રીતે જોવાઈ ચૂક્યું અને જે પામવાનું હતું તે સંપૂર્ણ રીતે પમાઈ ચૂક્યું. જગતમાં જે કાંઈ આ દૃશ્ય જોવામાં આવે છે, તેમાંનું કાંઈ પણ અબાધિત છે જ નહિ. માયાથી જીવપણારૂપી ભ્રમ, એ ભ્રમથી થયેલે લિંગશરીરરૂપી ભ્રમ અને એ ભ્રમથી થયેલો બાહ્ય વસ્તુઓ હોવાનો ભ્રમ અને એ ભ્રમથી થયેલો જાગ્રત તથા સ્વપ્નરૂપી ભ્રમ, એ વિના જગતનું સ્વરૂપ બીજું કાંઈ નથી. નિગ્રહ તથા અનુગ્રહ અને તેથી થતા શોક તથા હર્ષ ક્યાં ગયા? કેવા હતા, શામાં રહ્યા હતા અને શા રૂપ હતા? એ વિષેનો હવે કાંઈ પત્તો પણ મળતો નથી. સુખ પણ શું છે અને દુઃખ પણ શું છે? કાંઈ જ નથી. જે આ સઘળું છે, તે વ્યાપક બ્રહ્મ જ છે. હું તો વૃથા જ મૂઢ થઈ ગયો હતો. હવે હું મોહથી પર થયો છું, એ સારું થયું. આ સઘળું બ્રહ્મરૂપ જ અનુભવવામાં આવે છે, તો હવે આમાં કોને માટે શોક કરવો, શામાં મોહ પામવો, શું જોવું, શું કરવું, ક્યાં રહેવું અને ક્યાં જવું? શોક, મોહ જોવું, કરવું, રહેવું કે જવું એનો સંભવ જ નથી. આ તો અલૌકિક ચમત્કારવાળું ચૈતન્યરૂપી આકાશ જ આ બ્રહ્માંડરૂપે દેખાય છે. હે સઘળાં પંચભૂત આદિ તત્ત્વોથી રહિત આત્મા! હું તને વારંવાર પ્રણામ કરું છું. હે સુંદર! તું ભલે જોવામાં આવ્યો. અહો! હું જાગ્રત થયો છું. જે મેં જાણ્યું તે સંપૂર્ણ અને બરાબર જાણ્યું છે. હું કે જે અંત વિનાનો છું અને યથાર્થ જ્ઞાનથી જ પ્રકટ થયો છું તેને પ્રણામ કરું છું. આસક્તિ વિનાનો હોવાને લીધે વિષયોથી રહિત સ્થિતિવાળો અને સુષુપ્તિવાળાની જેમ ઉપાધિઓથી મુક્ત થઈને સ્થિર થયેલો છું; માટે સંસારના ભ્રમથી રહિત હોવાને લીધે જેમાં જગતના અધ્યારોપરૂપી કલંક જ નથી, એવા આત્મામાં જ ભરપૂરપણાથી રહ્યો છું. હવે કદી પણ મને વિષમતા થાય એમ નથી. ૧—૩૮

विगतरंजननिर्विषयस्थितिर्गतभवभ्रमरंजितवर्जिते । स्थिरसुषुप्तकलाभिगतस्ततः समसमं निवसाम्यहमात्मनि ॥ ३८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'સુરઘુવિશ્રાંતિ' નામનો સર્ગ ૫૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૦ મો*

સુરઘુરાજાએ દેહ પડતાં સુધી કરેલું નિઃસંગ આચરણ

वसिष्ठ उवाच

इति हेमजटाधीशो लेभे पदमनुत्तमम् ।
विवेकाभ्यवसायेन ब्राह्मण्यमिव गाधिजः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! જેમ આ વિશ્વામિત્ર તપ કરવારૂપી દૃઢ ઉદ્યોગને લીધે બ્રાહ્મણપણું પામ્યા છે, તેમ એ 'હેમજટ' નામના ભીલ લોકોનો રાજા સુરઘુ વિવેકરૂપી દૃઢ ઉદ્યોગને લીધે સર્વોત્તમ પરમપદને પ્રાપ્ત થયો. જેમ સૂર્ય વારંવાર થતી દિવસોની પંક્તિઓ સાથે કંઈ સંબંધ રાખતો નથી, તેમ એ રાજા વારંવાર થતી અને જેનું પરિણામ દુઃખ જ છે એવી સંસાર સંબંધી ક્રિયાઓમાં આસક્તિ રાખતો નહોતો. જેમ નદીના મધ્યમાં રહેલો પર્વત નદીનું ગમે તેવું પૂર આવવા છતાં પણ કંપથી રહિત જ રહે છે, તેમ એ રાજા ત્યારથી રાજ્ય સંબંધી સમ-વિષમ કાર્યોમાં પડવા છતાં પણ સર્વદા સંતાપથી રહિત જ રહ્યો. એ રાજા દરરોજ નિયમિત કાર્યો કરતો હતો તે છતાં પણ હર્ષથી તથા ક્રોધથી રહિત રહેવાને લીધે અને ઉદાર તથા ગંભીર સ્વરૂપવાળો હોવાને લીધે સમુદ્રની જેમ શોભવા લાગ્યો. જેમ દીવો કંપ વિનાની અને પ્રકાશવાળી શિખાથી શોભે છે, તેમ એ રાજા સુષુપ્તિ અવસ્થામાં ચિત્તવૃત્તિ જેવી નિશ્ચળ રહે છે, તેવી નિશ્ચળ રહેનારી અને આત્મારૂપી પ્રકાશવાળી પોતાની ચિત્તવૃત્તિથી શોભવા લાગ્યો. એ રાજા નિર્દય, દયાળુ, સુખ–દુઃખો આદિ દ્વંદ્વોવાળો, મત્સરવાળો, આસ્તિક, નાસ્તિક, વિષયોના ગ્રહણવાળો અને વિષયોના ત્યાગવાળો પણ ન રહ્યો. સર્વદા સમતાભરેલી, ચપળતા ટળી જવાને લીધે ધીરતાવાળી અને અંદર શીતળપણાવાળી વૃત્તિથી ભરપૂર સમુદ્રની જેમ અને પૂર્ણચંદ્રની જેમ તે શોભવા લાગ્યો. 'સઘળું જગત ચૈતન્યતત્ત્વમાં થયેલી એક જાતની કલ્પનારૂપ છે' એવો નિશ્ચય હોવાને લીધે સુખદુઃખોથી રહિત થયેલી એ રાજાની પૂર્ણબુદ્ધિ અત્યંત શોભવા લાગી. તત્ત્વને સમજેલો અને ચૈતન્યમાં એકતા પામેલો હોવાને લીધે પૂર્ણ થયેલો એ રાજા વિલાસ કરતાં, રાજ્યનાં સુખ ભોગવતાં, ઊભાં રહેતાં, ચાલતાં, બેસતાં અને સૂતાં પણ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં રહેલા જેવો રહેવા લાગ્યો. કોઈ જાતની આસક્તિ નહિ રાખતાં, રાજ્ય કરતો એ કમળ સરખાં નેત્રોવાળો સુરઘુરાજા સેંકડો વર્ષો સુધી જીવતો રહ્યો અને તેટલા કાળમાં તેને કોઈ રોગ પણ થયો નહિ. પછી જેમ સૂર્યના તેજથી દબાયેલો હિમનો કણ પોતાના રૂપને ત્યજી દે છે, તેમ તે રાજાએ પોતાનો 'દેહ' નામનો એ વેષ ત્યજી દીધો. જેમ નદીઓનું જળ પૂર્ણ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ તે રાજા એ પરબ્રહ્મના સાક્ષાત્કારને લીધે પરબ્રહ્મમાં જ પ્રવેશ કર્યો, કે જે પરબ્રહ્મ જગતના સૃષ્ટિ-પ્રલયોનું અધિષ્ઠાન છે અને કારણોના પણ કારણરૂપ છે. નિર્મળ અને સ્વયંપ્રકાશ સર્વોત્તમ સ્વરૂપ જાણવામાં આવવાને લીધે શોકથી રહિત થયેલો અને જન્મ આદિ વિકારોથી રહિત દશાને પ્રાપ્ત થયેલો એ મહાત્મા રાજા જેમ ઘડો ફૂટી જતાં ઘટાકાશ મહાકાશની સાથે એકરસ થઈ જાય છે, તેમ સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણ શરીરનો ભંગ થતાં, પરબ્રહ્મની સાથે એકરસ થઈ ગયો. ૧—૧૩

अधिगतविमलैकरूपतेजा विजनदशां समुपेत्य शान्तशोकः । मलमभवदसौ परस्वरूपं घटखमिवांबरसंयुतं महात्मा ॥ १३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'સુરઘુનિર્વાણ' નામનો સર્ગ ૬૦ મો સમાપ્ત

* આ આઠમા સર્ગમાં જીવન્મુક્તિપણાને લીધે સુરઘુરાજાનું દેહ પડવા સુધી નિઃસંગ આચરણ અને દેહ પડી ગયા પછી તેની આકાશની પેઠે સ્થિતિ, એ કથા કહેવામાં આવશે.

સર્ગ ૬૧ મો*

પરિઘ અને સુરઘુનો સંવાદ

वसिष्ठ उवाच

एवमुत्पलपत्राक्ष राघवाघविपर्यये ।
पदमासादयाद्वंद्वं विशोको भव भूतये ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે કમળપત્રો સરખાં નેત્રોવાળા રામ ! તમે પણ એ રીતે તત્ત્વબોધથી સઘળાં પાપોને દૂર કરી, જગતના કલ્યાણ માટે શોકથી રહિત થાઓ અને સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વોથી રહિત જીવન્મુક્તની પદવીને પ્રાપ્ત થાઓ. બાળકની પેઠે ઘોર અંધારામાં ડૂબેલું મન જો આ વિચારરૂપી દીવાને મેળવે, તો તેના આશ્રયને લીધે તેને કદી પણ પરિતાપ થતો નથી. જેમ ખાડામાં પડતો માણસ ખડના દૃઢ જથ્થાના આશ્રયથી સુખ પામે છે, તેમ મોહમાં પડતું ચિત્ત આ રીતના વિવેકના આશ્રયથી સુખ પામે છે, માટે તમે આ પવિત્ર વિચારને અભ્યાસથી દૃઢ કરીને તેનો બીજાઓને ઉપદેશ કરો અને સર્વદા મનને એક સમાધાનવાળું રાખો એટલે એમ કરવાથી તમે પૃથ્વીના શણગારરૂપ થશો.

રામ બોલ્યા : હે મુનીશ્વર! પવનથી ઊડતાં મોરનાં પીછાં જેવું ચપળ મન એક સમાધાનવાળું કેવી રીતે થાય અને તે એક સમાધાન કેવું થાય? એ મને આપ કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! તત્ત્વબોધને પ્રાપ્ત થયેલા એ જ સુરઘુરાજાનો (એ જીવતો હતો તે સમયનો) અને 'પર્ણાદ' નામના રાજર્ષિનો આ અદ્ભુત સંવાદ હું કહું છું, તે તમે સાંભળો. જેઓએ એક સમાધાનમાં મનને સમજાવ્યું હતું તથા જોડ્યું હતું એવા એ બે રાજાઓને પરસ્પરની સાથે જે વાતચીત થઈ છે તે હું તમને કહી સંભળાવું છું. પ્રબળ શત્રુઓને હણનારો અને 'પરિઘ' એ નામથી પ્રખ્યાતિ પામેલો પારસી (ઈરાન) દેશનો એક રાજા હતો. જેમ રથ ધરીના પ્રભાવથી સારી રીતે ચાલે છે, તેમ એ રાજાના પ્રભાવથી એ દેશ સારી રીતે ચાલતો હતો. જેમ નંદનવનમાં રહેનારા કામદેવનો વસંત પરમ મિત્ર છે, તેમ સુરઘુરાજાનો એ પરિઘરાજા પરમ મિત્ર હતો. કોઈ સમયે જેમ પ્રજાના અપરાધોને લીધે સંસારમાં પ્રલય થાય તેમ એ પરિઘરાજાના દેશમાં પ્રજાનાં પાપોને લીધે મોટી અનાવૃષ્ટિ થઈ. જેમ સળગતા દાવાનળમાં જંગલનાં ઘણાં ઘણાં પ્રાણીઓ નાશ પામે, તેમ ભૂખથી દુર્બળ થયેલી ઘણી ઘણી પ્રજાઓ એ અનાવૃષ્ટિમાં નષ્ટ થઈ ગઈ. એ દુઃખને લીધે પરિઘરાજાને અત્યંત ખેદ થયો. જેમ પ્રવાસી જન બળી ગયેલા ગામનો ત્યાગ કરે છે, તેમ પરિઘરાજાએ એ ખેદને લીધે પોતાનું સઘળું રાજ્ય ત્યજી દીધું. પ્રજાનો વિનાશ થતો અટકાવી નહિ શકવાને લીધે વૈરાગ્યને પામેલો એ રાજા મૃગચર્મવાળા મુનિની જેમ તપ કરવા સારુ વનમાં ગયો. વૈરાગ્યને પામેલો એ રાજા જાણે કોઈ પરલોકમાં રહ્યો હોય, તેમ પોતાના નગરના લોકોના જાણવામાં ન આવે તેવા કોઈ દૂરના વનમાં રહ્યો. પર્વતની ગુફારૂપી ઘરમાં રહેલો, તપ કરતો, જિતેન્દ્રિય અને શાંત બુદ્ધિવાળો એ રાજા વૃક્ષોમાંથી પોતાની મેળે ખરી પડેલાં સુકાયેલાં પાંદડાં ખાઈને રહેવા લાગ્યો. લાંબા કાળ સુધી અગ્નિની પેઠે સુકાયેલાં પાંદડાંઓનું જ ભક્ષણ કરવાને લીધે એ રાજા તપસ્વી લોકોમાં 'પર્ણાદ' એ નામથી ઓળખાવા લાગ્યો. ત્યારથી માંડીને એ રાજર્ષિઓમાં ઉત્તમ પરિઘરાજા જંબૂદ્વીપની અંદર સઘળા મુનિઓના આશ્રમોમાં પર્ણાદ જ કહેવાવા લાગ્યો. પછી હજાર વર્ષ સુધી દારુણ તપશ્ચર્યા કરીને અભ્યાસને લીધે તે રાજા અંતઃકરણની શુદ્ધિથી અને ઈશ્વરના અનુગ્રહથી જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયો. સુખદુઃખ આદિ દ્વંદ્વોથી તથા આશાઓથી રહિત થયેલો, શાંત મનવાળો, રાગદ્વેષ વિનાનો અને તત્ત્વને સમજનારી બુદ્ધિવાળો એ રાજા જીવન્મુક્ત થયો. હે રામ! જેમ ભ્રમર હંસોની સાથે કમલિનીમાં

---

* આ એકસઠમા સર્ગમાં સ્વાભાવિક એક સમાધાનનું લક્ષણ જણાવવાને માટે પરિઘરાજાની સાથે થયેલા સુરઘુના સંવાદનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે વિચરે છે, તેમ એ રાજા સિદ્ધલોકોની અને સાધ્યલોકોની સાથે આ ત્રૈલોક્યરૂપી મઠમાં પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે વિચરવા લાગ્યો. એક દિવસ એ પર્ણાદરાજા 'હેમજટ' નામના ભીલ લોકોના રાજા સુરઘુને ઘેર આવી પહોંચ્યો કે જે ઘર રત્નોની રચનાવાળું હોવાને લીધે જાણે બીજું મેરુપર્વતનું શિખર હોય એવું લાગતું હતું. જે પરમતત્ત્વ જાણવાનું છે, તે જાણી લીધેલું હોવાને લીધે પૂર્ણ થયેલા અને મૂર્ખતામાંથી નીકળીને જીવન્મુકત થયેલા એ બંને રાજાઓએ પોતે પરસ્પરના જૂના મિત્ર હોવાને લીધે પરસ્પરની પૂજા કરી. 'અહો! આજ મારાં પવિત્ર કર્મો સફળ થયાં કે જેથી મને આપનો સમાગમ થયો' એમ તેઓએ એકબીજાને કહ્યું. પછી પરસ્પર આલિંગન કરીને અન્યોન્યના સમાગમથી અત્યંત આનંદ પામેલા એ બંને રાજાઓ, જેમ ચંદ્ર અને સૂર્ય એક ઉદયાચળમાં બેસે છે, તેમ એક આસન ઉપર બેઠા.

પરિઘ બોલ્યો: આજ તમારાં દર્શનથી મારું ચિત્ત મોટા આનંદને પ્રાપ્ત થયું છે અને મન જાણે ચંદ્રના બિંબમાં ડૂબ્યું હોય તેમ શીતળપણાને પ્રાપ્ત થયું છે. જેની શાખાઓ કપાઈ ગઈ હોય એવું વૃક્ષ જેમ જળાશયના કિનારે હોવાને લીધે સેંકડો શાખાઓવાળું થાય છે, તેમ જાણે સ્વાભાવિક સુખ જ હોય એવો પ્રેમ, વિયોગ પ્રાપ્ત થતાં સેંકડો શાખાઓવાળો થાય છે. હે મિત્ર! આપણી વિશ્વાસભરેલી તે તે જૂની વાતોને, તે તે લીલાઓને અને તે તે ચેષ્ટાઓને સંભારી હું વારંવાર રાજી થાઉં છું. તમને જેમ માંડવ્ય મુનિની કૃપાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે, તેમ મને તપથી પ્રસન્ન થયેલા ઈશ્વરની કૃપાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે. હે રાજા! હવે તમે સઘળાં દુ:ખોથી રહિત થયા ને? જેમ દેવ મેરુ-પર્વતમાં આરામ સેવે છે, તેમ તમે પરબ્રહ્મમાં શાંત થયા ને? જેમ શરદઋતુમાં તળાવના જળમાં નિર્મળતા થાય છે, તેમ આત્મારામપણાને લીધે તમારા ચિત્તમાં મોટા કલ્યાણરૂપી નિર્મળતા થઈ છે ને? હે ભલા રાજા! જે કાર્યો લોકોના હિતને માટે અવશ્ય કરવાં જોઈએ, તે કાર્યોને અત્યંત સ્વચ્છ, ગંભીર અને સમતાવાળી દૃષ્ટિએ કર્યે જાઓ છો ને? તમારા દેશના લોકો આધિ-ઓથી તથા વ્યાધિઓથી રહિત, ધીર, ધાન્યોની સમૃદ્ધિવાળા અને સંતાપ વિનાના છે ને? ધાન્ય આદિ ઉત્તમ ફળોવાળી તમારી પૃથ્વી ફળોથી નમી રહેલી કલ્પવૃક્ષની લતાની જેમ જોઈતાં ફળો આપીને, તમારી પ્રજાઓને અત્યંત તૃપ્ત કરે છે ને? જેમ ચંદ્રનાં કિરણોનું હિમના સમૂહ જેવું ધોળું મંડળ દિશાઓમાં ફેલાય છે, તેમ તમારી હિમના સમૂહ જેવી ધોળી પવિત્ર કીર્તિ દિશાઓમાં ફેલાયેલી છે ને? જેમ તળાવનું જળ પોતાની અંદરની કમળોના કંદોની ભૂમિકાઓને પૂરી દે છે, તેમ તમે પોતાના ગુણોના સમૂહોથી સઘળી દિશાને પૂરી દીધી છે ને? પ્રત્યેક ગામ-ડાંઓમાં ચોખાની શાળના ક્યારાઓની ચોકી કરવા બેઠેલી ખેડૂતોની કન્યાઓ રાજી થતી થતી આનંદ આપનારા તમારા યશને ગાય છે ને તમારાં ધાન્યો, ધનો અને વૈભવો બધું આબાદ છે ને? તમારા નોકરો, સ્ત્રીઓ, પુત્રો અને પ્રજા-જનો કુશળ છે ને? તમારી આ કાયારૂપી લતા ચિંતાઓથી તથા રોગોથી રહિત છે ને? અને તે આ લોકો સંબંધી તથા પરલોક સંબંધી સુખ આપનારાં પુણ્યરૂપી ફળને ઉત્પન્ન કરે છે ને? વિષયોરૂપી સર્પો કે જેઓ ઉપરઉપરથી સારા લાગે એવા છે, પણ પરિણામે અત્યંત શત્રુતા કરે એવા છે, તેઓમાં તમારું મન વૈરાગ્ય રાખીને વર્તે છે ને? અહો! જેમ કાળ, વસંતને અને પર્વતના તટને ભેગા કરી દે છે, તેમ આપણે બે કે જેઓ ઘણા ઘણા દિવસો થયા જુદા પડી ગયા હતા, તેઓને કાળે આજ ફરી ભેગા કરી દીધા છે. હે મિત્ર! જગતમાં લોકોના સંયોગોથી તથા વિયોગોથી થતાં સુખદુ:ખોની દશાઓ કોઈ એવી નથી કે જેઓ જીવતાં માણસોના જોવામાં ન આવે. આપણે પણ એવા પ્રકારની લાંબી લાંબી દશાઓને લીધે જુદા પડી ગયા હતા,

તેઓ આજ ફરી ભેગા થયા છીએ. પ્રાણીઓનાં કર્મોને અનુસરનારી ઈશ્વરની ઈચ્છાનો વિલાસ અદ્‌ભુત છે!

સુરઘુ બોલ્યો : હે મહારાજ! પ્રાણીઓનાં કર્મોને અનુસરનારી ઈશ્વરની ઈચ્છાની ગતિ કે જે સર્પની ગતિની જેમ બહુ જ ગુપ્ત, ગંભીર અને વિસ્મય આપનારી છે, તેને કોણ જાણી શકે? ઈશ્વરે તમને અને મને દૂર દૂર દેશોમાં ને પ્રથમથી જાણવામાં ન આવે એવી દશાઓમાં જુદા જુદા કરી નાખીને આજ ફરી ભેગા કરી દીધા છે. અહો! ઈશ્વરને શું અસાધ્ય છે? કશું અસાધ્ય નથી. હે મહાધૈર્યવાળા! અમે અહીં ક્ષેમ-કુશળથી રહ્યા છીએ અને આજ તમારા પધારવારૂપી પુણ્યે અમને અત્યંત પવિત્ર કર્યા છે. જુઓ! તમારા પધારવાથી જેઓનાં પાપો ક્ષીણ થઈ ગયાં છે એવા અમ લોકોનાં પુણ્યોરૂપી વૃક્ષો એવાં તો ફળીભૂત થયાં છે કે જેઓથી અમે સઘળી વ્યાકુળતાથી રહિત અને કૃતાર્થ થયેલા છીએ. હે રાજર્ષિ અમારા નગરમાં રહેલી સંપત્તિઓ આજ તમારા પધારવાથી ખીલી ઊઠી છે. હે મહાપ્રભાવશાળી! તમારું પવિત્ર ભાષણ અને પવિત્ર દર્શન ચારે બાજુથી જાણે અમૃતોના મીઠા પ્રવાહને વરસતું હોય એવું લાગે છે. મહાત્માઓનો સમાગમ મોક્ષ-સુખની પ્રાપ્તિ જેવો જ છે. ૧—૪૮

विकिरति परितो रसायनानामिव निकरं मधुरं महानुभाव। तव वचनमवेक्षणं च पुण्यं परमपदप्रतिमो हि साधुसंगः ॥ ४८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો ‘સુરઘુપરિઘસમાગમ’ નામનો સર્ગ ૬૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૨ મો*

ચૈતન્યનું સ્ફુરણ રહેવાથી નિત્ય સમાધિ જ રહે છે

वसिष्ठ उवाच

अथैवंप्रायया तत्र विश्रंभकथया चिरम्। प्राक्तनस्नेहगर्भिण्या स्थित्वोवाचासुघामिघः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! પછી ઘણી વાર સુધી જૂના સ્નેહથી ભરેલી એવા એવા પ્રકારની વિશ્વાસની વાતો કરીને પરિઘરાજાએ સુરઘુ-રાજાને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

પરિઘ બોલ્યો : હે રાજા! આ સંસારરૂપી જાળમાં જે જે કામ કરવામાં આવે છે તે તે સર્વ કામ સ્થિતપ્રજ્ઞ ચિત્તવાળાને સુખદાયી થાય છે, અજ્ઞાનીને સુખદાયી થતું નથી. સમાધિ કે જે સઘળા સંકલ્પોથી રહિત છે, પરમ શાંતિનું સ્થાન છે, સઘળાં દુ:ખોના અત્યંત ઉપશમરૂપ છે અને સંસાર સંબંધી સુખો કરતાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે, તેને તમે કરો છો ને?

સુરઘુ બોલ્યો : હે મહારાજ! આપ જેને સઘળા સંકલ્પોથી રહિત, સઘળાં વિક્ષેપરૂપી દુ:ખોના અત્યંત ઉપશમરૂપ અને સંસાર સંબંધી સુખો કરતાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ કહો છો, તે સમાધિ શો પદાર્થ છે? એ મને કહો. હે મહાત્મા! જે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ હોય છે, તે બેસી રહેતાં અથવા વ્યવહાર કરતાં પણ સમાધિ વિનાનો ક્યારે રહે છે? જે ક્ષણમાત્ર પણ સમાધિ વિનાનો રહે તે તત્ત્વવેત્તા જ કેમ કહેવાય? જેઓ નિત્ય જ્ઞાનયુક્ત ચિત્તવાળા અને આત્મતત્ત્વમાં નિષ્ઠાવાળા હોય છે, તેઓ ભલે જગતની ક્રિયાઓ કરતા હોય, તોપણ સમાધિવાળા જ છે. પદ્માસન વાળીને બ્રહ્માંજલિ કર્યા છતાં પણ જેનું ચિત્ત શાંત થયું ન હોય, તેની સમાધિ શું કામની છે? અને કેવી છે? હે મહારાજ! સઘળી આશા-

* આ બાસઠમા સર્ગમાં અજ્ઞાનરૂપી આવરણનો ભંગ થતાં, નિરંતર ચૈતન્યનું જ સ્ફુરણ થવાને લીધે તત્ત્વવેત્તાઓને સર્વદા સમાધિ જ રહે છે, એમ કહેવામાં આવશે.

ઓરૂપી ખડોને બાળી નાખવામાં અગ્નિરૂપ જે તત્ત્વબોધ છે તે જ સમાધિ કહેવાય છે, ચૂપ થઈને એકાંતમાં બેસી રહેવું એ સમાધિ નથી. ભેદનો બાધ કરીને અભેદનું જ અનુસંધાન કરતી સર્વદા તૃપ્તિવાળી અને સત્યવસ્તુ(બ્રહ્મ)ને જ જોનારી જે ઉત્તમ બુદ્ધિ હોય, તેને જ તત્ત્વવેત્તા પુરુષો સમાધિ કહે છે. ક્ષોભ વિનાની, અહંકાર વિનાની, સુખ–દુઃખાદિ દ્વંદ્વોને નહિ અનુસરનારી અને મેરુ કરતાં પણ વધારે અડગ રહેનારી જે ઉત્તમ બુદ્ધિ હોય તેને જત ત્ત્વવેત્તા પુરુષો સમાધિ કહે છે. ચિંતા વિનાની, આત્મતત્ત્વરૂપ પરમ ઇષ્ટ પદાર્થને પ્રાપ્ત થયેલી અને 'આ વસ્તુ ગ્રાહ્ય છે તથા આ વસ્તુ ત્યાજ્ય છે' એવી આસક્તિઓથી રહિત થયેલી મનની જે પરિપૂર્ણ સ્થિતિ, તે જ સમાધિ કહેવાય છે. મહાત્મા પુરુષનું મન જ્યારથી માંડીને બોધથી અત્યંત જોડાયેલું હોય, ત્યારથી જ તે પુરુષને એકધારી સમાધિ ચાલ્યા કરે છે. જેમ રમત કરતા બાળકના હાથમાં રહેલો કમળનો તંતુ ખેંચવાથી તૂટી જાય, તેમ તત્ત્વવેત્તાની સમાધિ કદી પણ પાછી તૂટી જતી નથી. તત્ત્વનું નિરંતર અનુસંધાન ચાલ્યા કરે એ જ સમાધિ છે અને તે સમાધિ તત્ત્વવેત્તા પુરુષને એક વાર થઈને પાછી તૂટતી જ નથી. જેમ સૂર્ય આખા દિવસ સુધી પ્રકાશવાથી વિરામ પામતો નથી, તેમ તત્ત્વવેત્તાની બ્રહ્માકારવૃત્તિ વિદેહકૈવલ્ય થતાં સુધી તત્ત્વના અવલોકનમાંથી વિરામ જ પામતી નથી. જેમ નદીનું જળ નિરંતર વહેવાથી ક્ષણમાત્ર પણ રોકાતું નથી, તેમ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ ક્ષણમાત્ર પણ જ્ઞાનથી રોકાતો નથી. જેમ કાળ પોતાની ગતિને ક્ષણમાત્ર પણ ભૂલતો નથી, તેમ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પોતાના આત્માને ક્ષણમાત્ર પણ ભૂલતો નથી. જેમ વાયુ સર્વ પોતાની ગતિને ભૂલતો નથી. તેમ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ સર્વત્ર પોતે નિશ્ચિત કરેલા ચૈતન્યને ભૂલતો જ નથી. જેમ કાળની મૂર્તિરૂપ સૂર્યાદિ નિરંતર ચાલ્યા જ કરે છે, તેમ જ્ઞાનીને વિષયોથી રહિત ચૈતન્યનું સ્ફુરણ નિરંતર રહ્યા જ કરે છે. જેમ કોઈ પણ પદાર્થ સત્તા વિનાનો મળતો નથી, તેમ જ્ઞાનીને કોઈ પણ કાળ આત્માના અનુસંધાન વિનાનો પ્રાપ્ત થતો નથી. જેમ સંસારમાં અગ્નિ ઉષ્ણતા વિનાનો અને ચંદ્ર શીતળતા વિનાનો હોતો જ નથી. તેમ આત્મવેત્તા પુરુષ આત્માના અનુસંધાનરૂપી સમાધિ વિનાનો હોતો જ નથી. હું સર્વદા આત્માના અનુસંધાનવાળો જ છું, સર્વદા નિર્મળ જ છું અને સર્વદા શાંત મનવાળો જ છું, માટે સર્વદા સમાધિવાળો જ છું; મારી સમાધિને કોણ તોડી શકે એમ છે અને સમાધિ કેમ જ તૂટે? કેમ કે મારી સમાધિ આત્મસ્વરૂપથી અભિન્ન છે માટે સર્વદા તે એકધારી જ રહેલી છે. હે રાજર્ષિ! માટે મારું મન કદી પણ સમાધિ વિનાનું રહેતું નથી. જો 'મન' છે એમ ધારતા હો, તો મારું મન સર્વદા સ્થિતપ્રજ્ઞ જ છે અને જો આત્મસ્વરૂપ વિના બીજો કોઈ પદાર્થ ન હોવાને લીધે 'મન જ નથી' એમ ધારતા હો, તો મન ન હોવાથી મને સમાધિ પણ નથી. આત્મા જ સર્વમાં વ્યાપક છે, સર્વ કાળમાં છે, સર્વરૂપ છે અને સર્વ પ્રકારે છે; તો એવા અખંડ આત્મસ્વરૂપમાં સમાધિ ન હોવી તે પણ શું કહેવાય અને સમાધિ હોવી તે પણ શું કહેવાય? દ્વૈતરૂપી વિભાગોથી રહિત થયેલા અને અત્યંત સમતાવાળા મહાત્મા પુરુષો સર્વદા સમાધિવાળા જ હોય છે, એટલા માટે 'આ તત્ત્વવેત્તા સમાધિવાળો છે અને આ તત્ત્વવેત્તા સમાધિ વિનાનો છે' એવા પ્રકારનો બોલવાનો ભેદ ક્યાં સંભવે છે? સંભવતો જ નથી. ૧—૨૫

नित्यं समाहितधियः सुखमा महांतस्तिष्ठंति कार्यपरिणामविभागमुक्ताः। तेनासमाहितसमाहितभेदभंग्या नित्योदितः क नु स उत्तमवाक्प्रपंचः ॥ २५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'સમાધિનિશ્ચય' નામનો સર્ગ ૬૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૩ મો*

સુરઘુએ પોતાની સહજ સ્થિતિનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું

परिघ उवाच

राजन्नूनं प्रबुद्धोसि प्राप्तवानसि तत् पदम् ।
संशीतलांतःकरणः पूर्णेन्दुरिव राजसे ॥ १ ॥

પરિઘ બોલ્યો : હે સુરઘુરાજા! હું તમારી પરીક્ષા કરી ચૂકેલો છું. તમે પરમપદને પામી ચૂકયા છો ને તમે અત્યંત શીતળ અંતઃકરણવાળા હોવાને લીધે પૂર્ણચંદ્રની જેમ શોભો છો. તમે આનંદરૂપી રસથી પૂર્ણ, બ્રહ્મવિદ્યારૂપી ઉત્તમ લક્ષ્મીવાળા, શીતળ અને સ્નિગ્ધ–મધુર હોવાને લીધે કમળની જેમ શોભો છો. તમે નિર્મળ, વિસ્તીર્ણ, પૂર્ણ તેમ જ ગંભીર હોવાને લીધે અને જે તમારી અંદર છે તે સ્પષ્ટ દેખાતું હોવાથી ઝંઝાના પવનોથી રહિત થયેલા સમુદ્ર જેવા શોભો છો. તમે સ્વચ્છ, આનંદથી ભરપૂર, અહંકાર-રૂપી મેઘથી રહિત, ચોખ્ખા, વિસ્તીર્ણ અને ગંભીર હોવાને લીધે શરદઋતુના આકાશમાંના જેવા શોભો છો. તમે સઘળા ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટ વિષયોમાં આસક્તિ વિનાના દેખાઓ છો, સર્વ વિષયોમાં સંતુષ્ટ જ રહો છો અને તમને કોઈ પણ વિષય ઉપર રાગ રહ્યો નથી. એટલા માટે તમે સઘળી રીતે શોભો છો. સારનો તથા અસારનો વિચાર કરી, તેના નિર્ણયના પારને પામેલા તમે પોતાની મોટી બુદ્ધિથી 'આ સઘળું જગત અખંડ બ્રહ્મરૂપ જ છે' એમ જાણો છો. હે સાચા–ખોટા-ના વિવેચનને જાણનારા રાજા! તમારું શરીર આનંદથી ભરેલા અંતઃકરણવાળું અને ચડતી-પડતી દશાઓને લીધે અચંચલ થયેલું છે. હે પ્યારા! જેમ સમુદ્ર અમૃતથી ભરપૂર હોય, તેમ તમે સઘળી વસ્તુઓથી રહિત પરમાત્માની અંદર ભરપૂર થયા છો. તમને પરમપદમાં એવી તૃપ્તિ મળી છે કે જે તૃપ્તિ પાછી કદી પણ ક્ષીણ થશે નહિ.

સુરઘુ બોલ્યો : હે મુનિ! જેને આપણે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય માનીએ એવી કોઈ વસ્તુ જ નથી. જે કાંઈ આ દૃશ્ય જોવામાં આવે છે, તે સઘળું કાંઈ જ નથી, મિથ્યા જ છે. કોઈ પદાર્થ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નહિ હોવાને લીધે કોઈ પદાર્થ ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી. જેનું ગ્રહણ કરવામાં આવે તેનો જ ત્યાગ કરી શકાય. આપણે કોઈનું પણ ગ્રહણ કર્યું નથી. માટે આપણાથી ત્યાગ કરવા યોગ્ય પણ શું કહી શકાય? જે પદાર્થ એક કાળમાં તુચ્છ ભાસે છે, તે જ પદાર્થ બીજા કાળમાં તુચ્છ લાગતો નથી અને જે પદાર્થ એક કાળમાં તુચ્છ લાગતો નથી તે જ પદાર્થ બીજા કાળમાં તુચ્છ ભાસે છે; તો એ રીતે સંસાર સંબંધી સઘળા પદાર્થોના સારા-નરસાપણાનું ઠેકાણું નહિ હોવાને લીધે પદાર્થોને સારા-નરસા ગણવારૂપી મારા મનની સ્થિતિઓ ઘણા કાળથી ક્ષીણ થઈ ગઈ છે. સારો લાગતો પદાર્થ દેશકાળને લીધે પાછો નરસો લાગે છે અને નરસો લાગતો પદાર્થ દેશ-કાળને લીધે પાછો સારો પણ લાગે છે; માટે સમજુ પુરુષે કોઈ પદાર્થની નિંદા કે સ્તુતિ કરવી જ નહિ. લોકમાં જે નિંદા કે સ્તુતિ થાય છે, તે રાગથી જ થાય છે અને રાગ એ ઇચ્છા જ છે. સારી બુદ્ધિવાળો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ તો સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ એક પરબ્રહ્મરૂપી વસ્તુમાં જ રાગ ધરાવે છે, માટે તે બીજા સઘળા પદાર્થોની ઇચ્છા વિનાનો હોવાને લીધે કયા પદાર્થની નિંદા કરે કે કયા પદાર્થની સ્તુતિ કરે? ત્રૈલોક્યમાં સ્ત્રીઓ, પર્વતો, સમુદ્રો, વનરાજિઓ અને સઘળાં પ્રાણીઓ સાચાપણાથી રહિત જ છે, માટે વાસ્તવિક રીતે જોતાં સંસારમાં કોઈ સાર જ નથી. માંસ, હાડકાં, લાકડાં, માટી અને પથરાથી ગોઠવાયેલા, વિચારમાત્રથી જ નષ્ટ થઈ જાય છે, એવા અને જેમાં કોઈ પણ પદાર્થ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી એવા શૂન્ય જગતમાં કયા પદાર્થની ઇચ્છા થાય? જેમ દિવસની શોભા ટળી જતાં, પ્રકાશ અને તડકો

* આ તેસઠમા સર્ગમાં પરિઘે પરીક્ષા કરીને વખાણેલો સુરઘુ પોતાની સહજ સ્થિતિનું જ વિસ્તારથી વર્ણન કરશે.

એ બંનેનો નાશ થાય છે, તેમ ઈચ્છા ટળી જાય, તો રાગ અને દ્વેષ એ બંનેનો નાશ થાય છે. અત્યંત લાંબી લાંબી વાતો કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. ટૂંકમાં સમજવાનું એટલું જ છે, કે મન જો સર્વ પદાર્થોમાં રાગ વિનાનું અને વિક્ષેપરૂપી વિષમતા વિનાનું થઈને આત્મામાં જ સંતુષ્ટ થાય, તો એ જ ઉત્તમ શાંતિ છે અને જેનાથી એ શાંતિ મળે, તે વિચારનું જ સર્વદા સુખને માટે સેવન કરવું યોગ્ય છે. ૧—૧૭

अलमतिविततैर्वचःप्रपंचैरियमुचितेह सुखाय दृष्टिरेका । उपशमितरसं समं मनोऽतर्यदि मुदितं तदनुत्तमा प्रतिष्ठा ॥ १७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'સુરઘુપરિઘ-નિશ્ચય' નામનો સર્ગ ૬૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૪ મો*

સાંસારિક દુઃખોથી મુક્ત થવાના ઉપાયો

वसिष्ठ उवाच

सुरघुः परिघश्चैव विचार्येति जगद्भ्रमम् ।
मिथः प्रपूजितौ तुष्टौ स्वव्यापारपरा गतौ ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! એ રીતે સુરઘુ અને પરિઘ એ બંને રાજાઓ જગતના ભ્રમપણાનો અને આત્માના સત્યપણાનો વિચાર કરી, પરસ્પરનું પૂજન કરી, પ્રસન્ન થઈને પોતપોતાનાં કાર્યો કરવા માટે ત્યાંથી છૂટા પડયા. આ પરમ જ્ઞાન આપનારો એ બે રાજાઓનો સંવાદ કે 'જે આત્માનું નિરંતર અનુસંધાન રાખવું એ જ મનનું એક સમાધાન છે અને તે વૈરાગ્ય આદિ સાધનોથી થાય છે' એમ જણાવનારો છે, તે તમારા સાંભળવામાં આવ્યો; તો હવે આ વિષયનું જ મનન કરીને અને જ્ઞાનની દૃઢતા કરીને તમે સ્પષ્ટ રીતે આત્મામાં શાંત થાઓ. વિદ્વાનોની સાથે પોતાના ધીરતાભરેલા વિચારો મેળવી, તીક્ષ્ણ કરવામાં આવેલી બુદ્ધિથી હૃદયાકાશમાં અહંકારરૂપી કાળો મેઘ ગલિત થઈ જાય અને સર્વ લોકોને પ્યારો લાગે એવો ફળ દેનારો, આનંદ આપનારો અને વિસ્તારવાળો નિર્મળ ચિત્તરૂપી શરત્કાળ પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે ધ્યાન કરવા યોગ્ય સઘળા અનર્થોને ટાળનાર, સુગમ આનંદની સંપૂર્ણ સંપત્તિવાળા અને અત્યંત સ્વચ્છપણાવાળા પરબ્રહ્મરૂપી આકાશમાં સારી રીતે રહી શકાય છે. જે પુરુષ નિત્ય વેદાંતશાસ્ત્રનો વિચાર કરે, સર્વદા વિષયોની આસક્તિથી રહિત રહે અને સર્વદા આત્માનું જ અનુસંધાન કર્યા કરે, તે સુખી પુરુષને મનના શોકો કાંઈ જ અડચણ કરી શકતા નથી. એવો પુરુષ વ્યવહારમાં અત્યંત તત્પર રહે અને વ્યવહારની અનુકૂળતાને માટે માનથી નહિ પણ ઉપરઉપરથી રાગદ્વેષ દેખાડયા કરે તોપણ જેમ જળમાં રહેલું કમળ જળથી લેપાતું નથી, તેમ મનમાં વ્યવહારસંબંધી કલંકથી તે લેપાતો નથી. જેમ હાથી સિંહને કાંઈ અડચણ કરી શકતો નથી, તેમ જે પુરુષ રાગદ્વેષથી રહિત, શાંત મનવાળો અને આત્માના ઉત્તમ વિજ્ઞાનવાળો હોય, તેને મન કાંઈ જ અડચણ કરી શકતું નથી. જેમ નંદનવનમાં કોઈ ઝેરી કે કાંટાવાળું ઝાડ હોતું નથી, તેમ જ્ઞાનીના ચિત્તમાં ભોગોની દૃઢ વાસના કે દીનતા હોતી જ નથી, કેમ કે જ્ઞાનીનું ચિત્ત બહુ બહાર હોવાને લીધે ક્ષુદ્ર સુખોની સ્પૃહાથી રહિત જ હોય છે. જેમ વૈરાગ્યવાળો મનુષ્ય પોતાની સ્ત્રીનું મરણ થતાં પણ દુઃખ ધરતો નથી, તેમ જેણે 'આ સઘળું જગત ભ્રાંતિરૂપ જ છે' એમ જાણ્યું હોય, તે તે ચિત્ત દુઃખી થતું નથી. જેમ રજ આકાશનો સ્પર્શ કરી શકતી નથી, તેમ વ્યવહારમાં કર્તાપણાની આસક્તિથી ઉત્પન્ન થતું પાપ, જગતને મનના મોહરૂપ સમજીને તેવી આસક્તિથી રહિત થયેલા પુરુષનો સ્પર્શ કરી શકતું નથી. જેમ દીવો અંધારાનું ઓસડ છે, તેમ 'આ સઘળું અવિદ્યા માત્ર જ છે' એમ જાણવું એ જ જગતરૂપે વિસ્તારને પામેલા અવિદ્યારૂપી મહાન રોગનું ઓસડ છે. જ્યારે 'આ સ્વપ્ન છે' એમ જાણવામાં

* આ ચોસઠમા સર્ગમાં જે ઉપાયોથી મનના દોષો અડચણ ન કરે અને સંસારરૂપી દુઃખમાંથી આત્માનો ઉદ્ધાર થાય, તે ઉપાયો કહેવામાં આવશે.

આવે ત્યારે જ જેમ સ્વપ્ન નાશ પામે છે, તેમ જ્યારે 'આ અવિદ્યા છે' એમ જાણવામાં આવે ત્યારે જ અવિદ્યાનો પૂરો નાશ થઈ જાય છે. જેમ માછલાનું નેત્ર પાણીમાં રહેવા છતાં પણ પાણીથી લેપાતું નથી, તેમ અંદર વિષયોમાં આસક્તિથી રહિત અને આત્માના અનુસંધાનમાં લાગેલી બુદ્ધિવાળો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ વ્યવહારમાં તત્પર રહેતા છતાં પણ પાપથી લેપાતો નથી. જ્યારે ચૈતન્યના જ્ઞાનરૂપી મોટો પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે પુરુષની અજ્ઞાનરૂપી રાત્રિ નાશ પામી જાય છે અને બુદ્ધિ પરમ આનંદને પ્રાપ્ત થઈને અત્યંત શોભે છે. અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રા શાંત થઈ જતાં શાસ્ત્રરૂપી સૂર્યે જગાડેલો પુરુષ એવા જાગ્રતપણાને પ્રાપ્ત થાય છે કે, જે જાગ્રતપણું થયા પછી ફરી અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રા આવતી જ નથી. જે દિવસોમાં અને જે ક્રિયાઓના ક્રમોમાં આત્મારૂપી ચંદ્રથી ઉદય પામેલી ચૈતન્યપણારૂપી ચાંદની હૃદયરૂપી આકાશમાં પ્રકાશિત થાય, તે દિવસો જ જીવનની સફળતા કરનારા છે અને ક્રિયાઓના તે ક્રમો જ આનંદભરેલા છે એમ સમજવું. જેમ ચંદ્ર પોતાના અમૃતથી પોતાની અંદર શીતળ રહે છે, તેમ મોહમાંથી નીકળેલો માણસ નિરંતર આત્માના ચિંતવનથી પોતાના મનમાં શીતળ રહે છે. જે મિત્રોથી, જે શાસ્ત્રોથી, અને જે દિવસોથી વૈરાગ્યના આનંદવાળા આત્મબોધનો સ્પષ્ટ ઉદય થાય, તે મિત્રો, તે શાસ્ત્રો અને તે દિવસો જ ઉત્તમ છે એમ સમજવું. જેનાં પાપો ક્ષીણ ન થયાં હોય, તેને આત્માના અવલોકનમાં ઉપેક્ષા (અનાદર) થાય છે અને જેને આત્માના અવલોકનમાં ઉપેક્ષા હોય તે લોકો રાંક જ રહે છે તથા જન્મરૂપી જંગલની સ્ત્રી-પુત્રાદિ લતાઓનો લાંબા કાળ સુધી શોક કર્યા કરે છે. હે રામ! આ સંસારરૂપી અરણ્યમાં ફરનારો જીવરૂપી બળદ કે જે સેંકડો આશાઓરૂપી પાશોથી બંધાયેલો છે, ભોગોરૂપી તરણાંઓની અત્યંત લાલચ રાખ્યા કરે છે, અનાદિ કાળરૂપી જરાથી જર્જરિત થયેલો છે, શોકરૂપી નિસાસાથી દુઃખી થયા કરે છે; દુઃખોરૂપી મોટા બોજાને ઉપાડનાર છે, જન્મરૂપી જંગલમાં ફરનાર છે, નીચ કર્મોરૂપી કાદવથી ખરડાયેલો છે, મોહરૂપી જળાશયના કાદવમાં ખૂંચી ગયો છે, જેને રાગોરૂપી ડાંસોનો સમૂહ કરડયા કરે છે, તૃષ્ણારૂપી દોરડાથી જે ખેંચાયા કરે છે, મનરૂપી કંજૂસ વાણિયાને પનારે પડેલો છે, બંધુઓરૂપી બંધનોથી બંધાયેલો હોવાને લીધે મોહરૂપી જળાશયના કાદવમાંથી નીકળી શકતો નથી. પુત્રોરૂપી તથા કન્યાઓરૂપી છાણના જૂના ગંધાતા કાદવમાં ખૂંચી જનાર છે, થાકી રહેલો છે, શાંતિથી રહિત છે, સંસારના લાંબા લાંબા પંથ કાપીને થાકી ગયો છે, વારંવાર જવા આવવાના ફેરાઓથી દૂબળો થયેલો છે, પ્રચંડ તાપથી તપી રહેલો છે, જેને બ્રહ્મવિદ્યારૂપી શીતળ છાયા મળતી નથી, જે દેખીતો તેજસ્વી લાગે છે, પણ અંદર રાંક થઈ ગયો છે, ઇન્દ્રિયોરૂપી કસાઈઓએ દબાવેલો છે, કર્મોરૂપી ઘંટાઓના શબ્દોથી ભડકયા કરે છે, પાપોરૂપી ધોકાઓનો માર ખાધા કરે છે, જન્મ-મરણરૂપી બે પૈડાંઓથી ચાલતા સંસારરૂપી ગાડાની ધૂંસરીને તાણનાર છે, અજ્ઞાનરૂપી વિકટ વનમાં લોટીલોટીને મોટાં ભાઠાંવાળો થઈ ગયો છે, પોતાનાં પહેલાં કરેલાં પાપોરૂપી અનર્થમાં સર્વદા ડૂબેલો જ રહે છે, દુઃખી થયા કરે છે, નિરુપાય છે, કર્મોનાં ફળોરૂપી બોજો માથે પડવાથી, શરીરમાં ખેદ પામ્યા કરે છે અને રોગાદિની પીડાઓને લીધે દયામણી ચીસો નાખ્યા કરે છે, તેને લાંબા કાળના વૈરાગ્ય આદિ યત્નોથી અને જ્ઞાનરૂપી બળથી મોહરૂપી જળાશયના કાદવમાંથી કાઢવો જોઈએ. જો તત્ત્વના અવલોકનથી ચિત્ત ક્ષીણ થાય, તો જીવ સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી તરી જાય છે અને પાછો કદી પણ તે સમુદ્રમાં પડતો નથી. જેમ વહાણોવાળાના સમાગમથી સમુદ્ર ઓળગવા સારુ વહાણ મળે છે, તેમ મહાત્માના સમાગમથી સંસાર પાર કરવાની સારી યુક્તિ મળે છે. મરુભૂમિવાળા જે દેશમાં ફળો આપનારું અને

શીતળ છાયાવાળું સજ્જનરૂપી વૃક્ષ ન મળતું હોય, તે દેશમાં સમજુ માણસે વસવું જ નહિ. સુજનરૂપી ચંપક કે જે સ્નિગ્ધ તથા શીતળ વચનોરૂપી પાંદડાંવાળો હોય છે, ધીરતારૂપી છાયાવાળો હોય છે અને મંદહાસ્યરૂપી પુષ્પવાળો હોય છે, તેની પાસે જવાથી ક્ષણમાત્રમાં અત્યંત શાંતિ મળે છે. આ સંસાર કે જે આત્મલાભરૂપી શાંતિ ન મળી હોય ત્યાં સુધી મહામોહને અને અદ્ભુત સંતાપોને આપનાર છે, તેમાં બુદ્ધિમાન પુરુષે જો પોતાને કાંઈ પણ વિવેક પ્રાપ્ત થયો હોય તો પડયા રહેવું યોગ્ય નથી. પોતાનો બંધુ પોતે જ છે, માટે પોતાથી જ પોતાનો ઉદ્ધાર થાય એમ કરવું જોઈએ. દેહાભિમાનરૂપી ગર્વ ધરીને પોતાના આત્માને જન્મોરૂપી કાદવોથી ભરેલા સંસારરૂપી સમુદ્રમાં નાખવો નહિ. 'આ દેહરૂપી દુઃખ શું છે, કેમ આવ્યું છે, શાથી થયું છે અને કેમ નાશ પામે?' એવી રીતથી સમજુ પુરુષોએ પ્રયત્નપૂર્વક વિચારવું જોઈએ. સંસારમાં ડુબેલા આત્માનો ઉદ્ધાર કરવામાં માણસોને ધન, મિત્રો, શાસ્ત્રો કે બાંધવો કાંઈ કામ આવતાં નથી. મનરૂપી મિત્ર કે જે સર્વદા સાથે જ રહેનાર છે, તેને શુદ્ધ કરીને જો તેની સાથે કાંઈક વિચાર કરવામાં આવે તો આત્માનો ઉદ્ધાર થાય છે. વૈરાગ્ય તથા અભ્યાસરૂપી યત્નોને સાથે રાખી પોતાનો વિચાર કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલા તત્ત્વાવલોકન (આત્માનું અવલોકન) રૂપી વહાણથી સંસારરૂપી સમુદ્ર તરાય છે. આત્મા કે જે નિરંતર દુષ્ટ આશાથી બળતો હોવાને લીધે, લોકોની દયાનું પાત્ર (રાંક) થઈ ગયો છે, તેની ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ નહિ, પણ કાળજી રાખીને તેનો ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ. આ જીવરૂપી હાથી કે જે અહંકારરૂપી મોટા ખીલામાં તૃષ્ણારૂપી સાંકળથી બંધાયેલો છે, મનરૂપી મદવાળો છે અને જન્મરૂપી કાદવમાં ડૂબી ગયો છે, તેને તે કાદવમાંથી કાઢવો જોઈએ. હે રામ! જો મૂઢપણાને દૂર કરીને અહંકારને ધોઈ નાખવામાં આવે, તો એટલાથી જ આ આત્માનું રક્ષણ થાય છે. જો મન વડે રચાયેલી આસક્તિરૂપ જાળને ફેંકી દઈ, અહંકારને કાપી નાખવામાં આવે તો એટલાથી જ આત્માના શોધનનો માર્ગ અત્યંત સ્પષ્ટ દેખાય છે. જો આ દેહને લાકડા જેવો તથા માટીના ઢેફા સમાન ગણવામાં આવે, તો એટલાથી જ દેવાધિદેવ પરમાત્માને જાણવાનો માર્ગ મળે છે. અહંકારરૂપી મેઘ ક્ષીણ થાય તો ચૈતન્યરૂપી સૂર્ય જોવામાં આવે છે અને એ સૂર્યને જોતાં જોતાં પરિણામે તેની સાથે એકરસપણાની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમ અંધકારને કાપી નાખતાં પોતાની મેળે જ પ્રકાશનું દર્શન થાય છે, તેમ અહંકાર દૂર કરતાં પોતાની મેળે જ આત્માનું અવલોકન થાય છે. અહંકાર ક્ષીણ થતાં નિરતિશય આનંદમાં શાંતિ મળવાથી જે નિર્વિકલ્પ અવસ્થા પ્રકટ થાય છે, તે ભરપૂર સ્થિતિવાળી છે અને તેનું જ પ્રયત્નથી સેવન કરવું યોગ્ય છે. પરિપૂર્ણ સમુદ્ર જેવી એ અવસ્થા અમારાથી વર્ણવી શકાય એમ નથી, એને કોઈની ઉપમા લાગુ પડે એમ નથી અને તેમાં દૃશ્યોનો સંસર્ગ જ હોતો નથી. એ અવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછી ફરી અજ્ઞાનરૂપ આવરણથી જો ઢંકાઈ જતી ન હોય, તો એ સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થયેલી તુર્યાવસ્થા જ છે એમ કહી શકાય છે, કે જે તુર્યાવસ્થા (સાક્ષીપણાની સ્થિતિ) કેવળ મહાચૈતન્યના પ્રકાશની કળીરૂપ છે. ભરપૂર આકારવાળી અને આકાશની શોભા જેવી વિસ્તીર્ણ એ નિર્વિકલ્પ અવસ્થા વિક્ષેપોથી રહિતપણારૂપ અંશમાં સુષુપ્તિ જેવી જણાય છે. વિક્ષેપોથી રહિતપણારૂપ અંશમાં સુષુપ્તિને અને તે નિર્વિકલ્પ અવસ્થાને ઝાઝો ફેર રહેતો નથી. મનનો તથા અહંકારનો લય થતાં વિચારથી પોતાની મેળે સિદ્ધ થનારી, સઘળા પદાર્થોની અંદર વ્યાપેલી અને પરમ આનંદથી ભરેલી એ બ્રહ્માત્મકપણારૂપી નિર્વિકલ્પ અવસ્થા વચનથી વર્ણવી શકાય એમ નથી; કેવળ હૃદયમાં જ અનુભવમાં આવે છે અને તેની નકલ જોઈતી હોય તો સુષુપ્તિ છે. હે રામ! જેમ અનુભવ કર્યા વિના ખાંડ આદિ પદાર્થોનું તત્ત્વ જણાતું નથી,

તેમ આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પણ અનુભવ વિના જણાતું નથી. આ જે સઘળું જગત છે, તે અંત વિનાના પરમાત્માનું જ સ્વરૂપ છે. જ્યારે ચિત્ત વિષયોમાંથી ઉપરામ પામીને આત્માકાર થઈ નિશ્ચળ રહે, ત્યારે સ્થાવર-જંગમનો અંતર્યામી અને સાક્ષીપણાથી ઈન્દ્રિય આદિને પ્રકાશ આપનારો એ પરમાત્મારૂપી દેવ સાક્ષાત્ અનુભવમાં આવે છે, એમાં કોઈ પ્રકારનો સંશય નથી. આ પ્રમાણે ચોથી ભૂમિકામાં આત્માનો અનુભવ થતાં તે પછીની પાંચમી ભૂમિકામાં વિષયોની વાસનાઓનો અત્યંત વિનાશ થાય છે, તે પછીની છઠ્ઠી ભૂમિકામાં યત્ન વિના જ પરમ પુરુષાર્થરૂપ આત્માનો સર્વદા પૂર્ણપણે અનુભવ થાય છે અને તે પછીની સાતમી ભૂમિકામાં સમાધિની તથા સમાધિ ન થવી તે બંનેની પણ સમતા થઈ જવાને લીધે પરમાત્માની સાથે એકરસપણું જ થાય છે. પરમાત્માની સાથેનું એ એકરસપણું બ્રહ્માદિ મહાત્માઓથી પણ માપી શકાતું નથી.

तदनु विषयवासनाविनाशस्तदनु शुभः परमः स्फुटप्रकाशः। तदनु च समतावशात्स्वरूपे परिणमनं महतामचिंत्यरूपम् ॥ ८५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'ઉપદેશ' નામનો સર્ગ ૬૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૫ મો*

વિલાસ અને ભાસનું આખ્યાન-તેઓને માતાપિતાના મરણથી થયેલો શોક

वसिष्ठ उवाच

मनसैव मनश्छित्वा यद्यात्मा नावलोक्यते। ममेत्यहमिति त्यक्त्वा तत्तामरसलोचन ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે કમળ સરખાં નેત્રોવાળા રામ! અહંતા તથા મમતાનો ત્યાગ કરીને અને મનથી જ મનને કાપી નાખીને જો આત્માનું અવલોકન કરવામાં ન આવે, તો જગતરૂપી દુઃખ ચિત્રમાં આલેખેલા સૂર્યની પેઠે અસ્ત પામતું નથી. આપદા મહાસમુદ્ર જેવી અપાર થઈ પડે છે. એને ઘણી ગરબડોથી ભરેલી જન્મ-મરણરૂપી વર્ષાઋતુ કે જે અજ્ઞાનરૂપી કાળાં વાદળાંવાળી છે તથા જડ પદાર્થોરૂપી જળની ધારાઓને વરસાવનારી છે, તે વારંવાર આવ્યા કરે છે. આ વિષયમાં જ 'ભાસ' અને 'વિલાસ' નામના બે મિત્રોના સંવાદરૂપ પ્રાચીન ઈતિહાસ કહેવામાં આવે છે કે જે સંવાદ સહ્યાદ્રિના શિખર ઉપર થયો હતો. હે રામ! ઊંચાઈથી આકાશને, પહોળાઈથી પૃથ્વીને અને ઊંડા પાયાથી પાતાળને દબાવીને રહેલો હોવાથી જાણે ત્રૈલોક્યને જીતનાર હોય એવો લાગતો, અસંખ્ય ફૂલઝાડોથી ભરપૂર, અસંખ્ય નિર્મળ ધોધોવાળો, નેત્રોથી અસહ્ય કાંતિવાળો અને જેની અંદરના નિધિઓ દાટેલા(ધનના ઢગલાઓ)નું યક્ષ લોકો રક્ષણ કરે છે, એવો 'સહ્યાદ્રિ' નામનો એક પર્વત છે. એ પર્વતમાં કોઈ સ્થળે વૃક્ષોમાંથી પુષ્પોનો વરસાદ થયા કરે છે, કોઈ સ્થળમાં ઉત્તમ ઉત્તમ હરતાલ આદિ ધાતુઓ વિસ્તીર્ણ થઈ રહી છે, કોઈ સ્થળમાં ખીલતાં કમળોવાળાં સરોવરો શોભી રહ્યાં છે અને કોઈ સ્થળમાં રત્ન જેવી શિલાઓ દીપી રહી છે. કોઈ સ્થળમાં પાણીના ધોધોનો શબ્દ ફેલાઈ રહે છે, કોઈ સ્થળમાં પોલા વાંસનો શબ્દ ફેલાઈ રહે છે, કોઈ સ્થળમાં ગુફાઓના પવનોનો ઘોંઘાટ થયા કરે છે અને કોઈ સ્થળમાં ભ્રમરોનો ગુંજારવ જામી રહે છે. શિખરોમાં અપ્સરાઓ ગાયા કરે છે, વનોમાં મૃગો તથા પક્ષીઓ વિહાર કરે છે, ઉપરના ભાગોમાં મદોન્મત્ત વાદળાં ગાજ્યા કરે છે અને ખુલ્લા ભાગોમાં પક્ષીઓ નાદ કર્યા કરે છે. ગુફાઓમાં વિદ્યાધર લોકો ગાયા કરે છે, સરોવરની અંદરનાં કમળવનોમાં ભમરાઓ ગાયા કરે છે, આસપાસના ભાગોમાં ભીલ લોકો ગાયા કરે છે અને વનનાં વૃક્ષોમાં પક્ષીઓ ગાયા કરે છે. એ પર્વતશિખરોમાં દેવતાઓ હોવાને લીધે,

* આ પાંસઠમા સર્ગમાં સહ્યાદ્રિનું, તેમાં અત્રિ મુનિના આશ્રમનું અને 'વિલાસ' તથા 'ભાસ' નામના બે તપસ્વીઓનાં જન્મ-કર્માદિનું તથા તેઓને શોક થવાનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

નીચેના ભાગોમાં મનુષ્યો હોવાને લીધે અને ધરતીની અંદરના ભાગોમાં નાગો હોવાને લીધે જાણે બીજું ત્રૈલોક્ય હોય એવો તે લાગે છે. એ પર્વતમાં ગુફાઓની અંદર સિદ્ધ લોકો રહે છે, પૃથ્વીની અંદરના ભાગોમાં ધનના નિધિઓ રહ્યા છે, ઉપર રહેલાં ચંદનનાં વૃક્ષોમાં સર્પો વીંટાઈને રહ્યા છે અને શિખરો ઉપર સિંહો રહેલા છે. એ પર્વત પુષ્પોરૂપી વાદળાંઓથી વીંટાયેલો છે, પુષ્પોના પરાગોરૂપી વાદળાંઓથી પથરાયેલો છે. વંટોળિયાથી ઊડતાં પુષ્પોરૂપી વાદળાંઓથી પોતાના હૃદયમાં જાણે ભમ્યા કરતો હોય એવો લાગે છે અને શ્વેત પુષ્પોનાં વૃક્ષોથી જાણે પોતે ધવલ હોય એવો લાગે છે. એ પર્વત હરતાલ તથા ગેરુ આદિ ધાતુઓની રજરૂપી વાદળાંઓથી પીળો લાગે છે. એ પર્વતના રત્નમય નીચા ભાગોની ઉપર બેસતી ઘણી ઘણી નગરોની સ્ત્રીઓ જાણે કલ્પવૃક્ષોની ઉપર બેઠેલી હોય એવી લાગે છે. વાદળાંઓરૂપી કાળાં વસ્ત્રોથી ઢંકાયેલાં અંગોવાળી, રત્નોરૂપી મૂંગાં ઘરેણાંઓવાળી અને સુવર્ણ જેવી કાંતિવાળી એ પર્વતની શિલાઓ જાણે કૃષ્ણપક્ષમાં નાયકનાં સંકેતસ્થળોમાં જતી વિચક્ષણ અભિસારિકા નાયિકાઓ હોય એવી લાગે છે. એ પર્વતના ઉત્તર ભાગમાં રહેલું એક મોટું શિખર છે. તેમાં સઘળાં વૃક્ષો ફળોથી નમી રહેલાં છે, રત્નો જેવાં સ્વચ્છ સરોવરોમાંથી ઝરણાનાં પાણી વહ્યા કરે છે, આંબાની ઉપર ચડેલી લતાઓમાંથી ઘણાં ઘણાં પુષ્પોના ગુચ્છો પડયા કરે છે, સઘળી દિશાઓ પ્રફુલ્લિત થયેલાં અંકોલોથી, પુન્નાગોથી તથા નીલકમળોથી વ્યાપ્ત છે. લતાઓરૂપી પડદાથી સૂર્યનો પ્રકાશ દેખાતો નથી, રત્નોનાં કિરણોના સમૂહોથી પ્રકાશ થઈ રહ્યો છે, જાંબુઓનાં વૃક્ષોમાંથી સ્રવતો રસ તે તે સ્થળોમાં ખરડાઈ રહ્યો છે અને તેમાં સ્વર્ગલોકના જેવો આનંદ વર્ત્યા કરે છે. તે શિખરમાં બ્રહ્મલોકના જેવો, સ્વર્ગલોકના જેવો તથા સદાશિવના નગર જેવો રમણીય અને સિદ્ધલોકોના પરિશ્રમને મટાડનારો અત્રિ ઋષિનો એક મોટો સુશોભિત આશ્રમ છે, જેમ આકાશના માર્ગમાં 'શુક્ર' અને 'બૃહસ્પતિ' નામના બે પંડિત તપસ્વીઓ છે, તેમ એ મોટા આશ્રમમાં 'શુક્ર' અને 'બૃહસ્પતિ' નામના બે પંડિત તપસ્વીઓ રહેતા હતા. જેમ એક તળાવમાં રહેનારાં બે કમળવૃક્ષોને અત્યંત સ્વચ્છ બે કળીઓ ઉત્પન્ન થાય, તેમ એક સ્થળમાં રહેનારા એ બે તપસ્વીઓને અત્યંત નિર્મળ શરીરવાળા બે પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. એમાં એકનું નામ 'વિલાસ' રાખવામાં આવ્યું અને બીજાનું નામ 'ભાસ' રાખવામાં આવ્યું. જેમ પાંદડાં લતાના અને વૃક્ષના આશ્રયથી અનુક્રમે વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ એ બંને બાળકો માતાપિતાના આશ્રયથી અનુક્રમે વૃદ્ધિ પામ્યા. સારા મનવાળા એ બંને બાળકો પરસ્પરની ઉપર સ્નેહ રાખવા લાગ્યા, પરસ્પરને પ્યારા લાગવા લાગ્યા અને જેમ તલ અને તેલ ભેગાં રહે છે, પુષ્પ અને સુગંધ ભેગાં રહે છે તથા પુત્રની ઉત્પત્તિની લાલચવાળાં પ્રેમી સ્ત્રી અને પુરુષ ભેગાં રહે છે, તેમ ભેગા જ રહેવા લાગ્યા. એમનું મન જાણે એકમાંથી બેપણાને પામેલું હોય તેમ સમાન જ રહેતું હતું. પરસ્પરથી આનંદ પામતા અને અત્યંત મનોહર શરીરોવાળા એ બે બાળકો જેમ કમળમાં બે ભમરાઓ રહે તેમ પોતાના આશ્રમમાં રહેતા હતા. નવી નવી વસ્તુઓ ઉપર પ્યાર કરતા અને જાણે ચંદ્ર તથા સૂર્ય એકસાથે જ ઉદય પામેલા હોય એવા લાગતા એ બે બાળકો અત્યંત થોડા કાળથી જ બાલ્યાવસ્થાને છોડીને યૌવનને પ્રાપ્ત થયા હતા. જેમ પીડાયેલાં પક્ષીઓ માળાને ત્યજીને આકાશમાં જાય, તેમ વૃદ્ધાવસ્થાથી પીડાયેલાં એમનાં માબાપ શરીરને ત્યજી દઈને સ્વર્ગમાં ગયાં. માબાપ મરી જતાં, એઓ પાણીમાંથી બહાર કાઢેલાં કમળોની જેમ રાંક મોઢાંવાળા, તપેલાં અંગોવાળા અને ઉત્સાહ વિનાના થઈ ગયા. વિલાસ અને ભાસ એ બંને જણા પોતાનાં માબાપના મરણ પછી કરવાની સઘળી ક્રિયાઓને કરી લઈને વિલાપ કરવા લાગ્યા;

કેમ કે જગતની મર્યાદાનું મોટાઓથી પણ ઉલ્લંઘન કરી શકાતું નથી. માબાપની ઉત્તરક્રિયાઓને સમાપ્ત કરીને શોકને લીધે થયેલી વ્યથાથી પીડાયેલા એ બંને જણા કરુણારસથી ભરેલી પીડિત વાણીથી વિલાપ કરીકરીને જાણે ચિત્રમાં આલેખેલા હોય તેમ શરીરોની સઘળી ચેષ્ટાઓથી રહિત થઈ ગયા. એઓ મરણ પામ્યા નહિ, પણ મૂર્છિત થઈ ગયા કે જેથી તેઓને આરામ પ્રાપ્ત થયો. ૧—૩૧

कृत्वोर्ध्वदेहिकमथो व्यथयाभिभूतौ शोकोत्थया करुणयातगिरा विलप्य । चित्रार्पिताविव निरस्तसमस्तचेष्टौ तौ संस्थितौ सुखमशून्यहृदौ निवृत्तौ ॥ ३१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'સહ્યાદ્રિવર્ણન' નામનો સર્ગ ૬૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૬ મો+

અજ્ઞાની મનુષ્ય દુઃખમાં જ પડ્યો રહે છે

वसिष्ठ उवाच

अतिशोकपराभूतौ तस्थतुर्दृढतापसौ ।
तापसं शुष्कसर्वांगौ तावरण्यद्रुमाविव ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! પછી ઘણી વારે મૂર્છા ઊતરતાં, શોકથી અત્યંત પરાભવ પામેલા અને જંગલી વૃક્ષોની જેમ તાપથી સુકાયેલાં અંગોવાળા એ બે મોટા તપસ્વીઓ છૂટા પડીને કેટલાક કાળ સુધી વનમાં જ રહ્યા. ટોળાથી વિખૂટા પડેલા મૃગોની જેમ વિહ્વળ થયેલા અને ઘર તથા ધન આદિની ઉપર અત્યંત અરુચિ પામેલા એ બંને બ્રાહ્મણોએ વિરક્તપણાથી જ વનમાં કાળક્ષેપ કરવા માંડયો. એમ કરતાં કરતાં કેટલાએક દિવસો, કેટલાએક મહિનાઓ અને કેટલાંએક વર્ષો પણ પસાર થઈ ગયાં. જેમ ખાડામાં ઊગેલાં વૃક્ષો ખાડામાં જૂનાં થઈ જાય, તેમ એ બે બ્રાહ્મણો વનમાં ને વનમાં વૃદ્ધ થઈ ગયા. જેઓને નિર્મળ તત્ત્વબોધ મળ્યો ન હતો એવા એ વૃદ્ધ તપસ્વીઓ ઘણે કાળે એક દિવસ ભેગા થયા, ત્યારે તેઓએ પરસ્પરની સાથે નીચે પ્રમાણે વાતો કરી.

વિલાસ બોલ્યો : હે હૃદયમાં રહેનારા અમૃતના સમુદ્રરૂપ પ્યારા બંધુ ભાસ! તું ભલે આવ્યો. આ જગતમાં તારો સમાગમ મને મારા જીવનરૂપી ઉત્તમ વૃક્ષના ફળ જેવો જણાય છે. હે ભલા ભાઈ! મારાથી છૂટો પડયા પછી તેં આટલા આટલા દિવસો કયાં કાઢયા? એ તું મને કહે. તારું તપ સફળ થયું છે ને? તારી બુદ્ધિ શાંત રહે છે ને? તારી વિદ્યા સફળ થઈ છે ને? તને તત્ત્વબોધ મળ્યો છે ને? તું કુશળ છે ને?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : એ પ્રમાણે બોલતા સંસારથી અત્યંત ઉદ્વેગ પામેલા અને જેને તત્ત્વબોધ થયો ન હતો એવા એ વિલાસને ભાસે પ્રીતિપૂર્વક નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

ભાસ બોલ્યો : હે સૌમ્ય! માન આપનારા! તારો સમાગમ થયો તેથી જ મારું આવવું સફળ થયું છે. તું આજ જોવામાં આવ્યો એ બહુ સારું થયું. આપણે કે જેઓ આ સંસારમાં રહેલા છીએ તેઓનું કુશળ તો કયાંથી જ હોય? જ્યાં સુધી જાણવાની વસ્તુ જાણવામાં આવી નથી, ચિત્તના કામ આદિ સંકલ્પો ક્ષીણ થયા નથી અને સંસારરૂપી સમુદ્ર તરાયો નથી, ત્યાં સુધી આપણું કુશળ કયાંથી જ હોય? જેમ દાતરડાથી લતાઓ કપાઈ જાય છે, તેમ જ્યાં સુધી ચિત્તથી થતી સઘળી વાસનાઓ કપાઈ ગઈ નથી, ત્યાં સુધી આપણું કુશળ કયાંથી જ હોય? જ્યાં સુધી યોગ્ય સમજણ મળી નથી, સમતા પ્રાપ્ત થઈ નથી અને આત્મજ્ઞાન ઉદય પામ્યું નથી, ત્યાં સુધી આપણું કુશળ કયાંથી જ હોય? હે સૌમ્ય! જ્યાં સુધી આત્માનો લાભ થયો ન હોય, અને જ્ઞાનરૂપી મોટું ઔષધ મળ્યું ન હોય, ત્યાં સુધી આ દુષ્ટ સંસારરૂપી વિષૂચિકા વારંવાર થયા જ કરે છે. બાળપણારૂપી અંકુરિત અવસ્થા મટયા

+ આ છાસઠમા સર્ગમાં ભાસનાં વચનોથી 'અજ્ઞાની પુરુષ દુઃખરૂપી સમુદ્રમાં ગોથાં ખાયા કરે છે' એ વિષયનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

પછી જેમાં યૌવનરૂપી નવપલ્લવ ઉદય પામે છે, અને તે પછી જરારૂપી પુષ્પ ઉદય પામે એવું આ સંસારરૂપી કાંટાળું વૃક્ષ વારંવાર ઊગ્યા કરે છે. આ કાયારૂપી જૂના ઝાડમાંથી બાંધવોરૂપી ભ્રમરોના વિલાસોરૂપી ગુંજારવોવાળી અને ઘડપણરૂપી પુષ્પવાળી મરણરૂપી મંજરી ઉદય પામે છે. ભોગવાઈ ગયેલાં કર્મોરૂપી અનેક ઋતુઓ વીતી જવાને લીધે રસથી રહિત થતી અને વારંવાર જેમાં એના એ વિષયો ભોગવાય છે, એવા દિવસોથી પુરાતી વર્ષોની પંક્તિ ઘણું કરીને પુરુષાર્થ કર્યા વિના જ કાઢવામાં આવે છે. દેહરૂપી પહાડની તે તે આસક્તિઓરૂપી મોટી ગુફાઓ, કે જેઓ તૃષ્ણાઓરૂપી હજારો કાંટાઓથી તથા વિષયભોગોરૂપી અનેક સર્પોથી ઘેરાયેલી છે, તેમાં અને તે તે વિષયસુખને અર્થે કરવામાં આવતી ક્રિયાઓમાં જ કાળ વીતી જાય છે. જેનું જવું અને આવવું સમાપ્ત જ થતું નથી એવાં રાતદિવસો લાંબાં—ટૂંકાં દુઃખોથી, સુખના લેશ જેવા લાગતા વિષયભોગોથી અને સારાંનરસાં કાર્યો કરવાથી નકામાં જ જાય છે અને નકામાં જ આવે છે. ખોટાં કાર્યો કરનારાં પ્રાણીઓ દુષ્ટ આશાઓના વેગથી વધતાં જતાં અને ખોટાં ફળો જ આપનારાં તુચ્છ કર્મો કરવામાં જ આયુષ્યને કાઢી નાખે છે. લાલચરૂપી હાથણીમાં મોહ પામેલો આ મનરૂપી મદોન્મત્ત હાથી વિવેકરૂપી બાંધવાના ખીલાને ઉખેડી નાખીને દૂર દૂર દોડ્યો જાય છે. કાયારૂપી ઝાડમાં હૃદયરૂપી મોટો માળો કે જેમાંથી વિવેકરૂપી ચિંતામણિ પડી જાય છે, તેમાં ઊછરેલો અને જીભની ચપળતાથી વળગી રહેનારો આ મીઠાં મીઠાં અન્નાદિના અભિલાષરૂપી ગીધ નિરંતર બળ પામતો જાય છે. વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં રસથી તથા સુખથી રહિત થયેલી અને જેના કોમળ અવયવો શિથિલ થતા જાય છે એવી આ કાયા જૂનાં પાંદડાંની જેમ ક્ષીણ થઈ જાય છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્ર આદિએ કરેલા અપમાનથી લેવાઈ ગયેલું અને જેની શોભા નાશ પામી હોય તેવું શરીર, મોટા હિમનું બિંદુ જેની ઉપર પડેલું છે એવા રજથી ખરડાયેલા કમળની જેમ ભૂખરા રંગવાળું થઈ જાય છે. વળી જેમાંથી યૌવનરૂપી જળ વહી ગયું છે એવા અને સુકાઈ જતા એ દેહરૂપી તળાવમાંથી આયુષ્યરૂપી રાજહંસ એવો નાસી જાય છે કે, પાછો આવતો જ નથી. જર્જરિત અને કાળરૂપી પવનના બળથી કંપતા જીવનરૂપી ઝાડમાંથી ભોગોરૂપી પુષ્પો અને દિવસોરૂપી પાંદડાંઓ તૂટી પડતાં જ જાય છે. અંદર ભોગોરૂપી સર્પોને તથા દુઃખોરૂપી દેડકાઓને ધરનારા અને આશારૂપી અપાર જળવાળા મનના મોહરૂપી ઊંડા કૂવાઓમાં જીવ ડૂબી જાય છે. જેમ અનેક રંગોથી રંગાયેલી અને બહુ જ ચપળતાવાળી દેવમંદિરની ઉપર ચડાવેલી પતાકા ઊંચે ઊંચે ચડતી જાય છે, તેમ અનેક વિષયોથી રંગાયેલી અને બહુ જ ચપળતાવાળી તૃષ્ણા ઊંચે ઊંચે ચડતી જાય છે. કાળરૂપી મોટા દરમાં રહેનારો મૃત્યુરૂપી ઉંદર આ સંસારરૂપી યંત્ર પર ચડેલા દેહરૂપી વસ્ત્રના જીવનરૂપી તંતુને કાપી નાખે છે. યૌવનરૂપી મોટા કલ્લોલવાળી જરા જરા વારમાં ઉત્પન્ન થતા તીક્ષ્ણ ક્રોધ આદિ ફીણવાળી અને લોભ આદિથી થતાં ભ્રમણોરૂપી મોટી ચકરીઓવાળી આ જીવનરૂપી દુષ્ટ નદી ચાલી જ જાય છે. શિલ્પ આદિ કળાઓના સમૂહોરૂપી અને જગતના વ્યવહારોરૂપી કલ્લોલોની મોટી ઊથલપાથલવાળી તેમ જ પોતાની અંદર પડેલાઓને ઘૂમરીઓ ખવડાવનારી આ અંત વિનાની પ્રવૃત્તિરૂપી નદી પ્રત્યેક જન્મમાં આમ ને આમ વહ્યા કરે છે. આ સંબંધીઓની પંક્તિઓરૂપી અસંખ્ય નદીઓ વિસ્તીર્ણ અને ઊંડા મધ્યવાળા કાળરૂપી સમુદ્રમાં નિરંતર પડતી જ જાય છે. હે ભાઈ! પ્રત્યેક જન્મમાં આ દેહરૂપી રત્નની સળી નાશરૂપી કાદવના સમૂહની અંદર ડૂબી જાય છે, ત્યારે 'ક્યાં ડૂબી ગઈ' એ જાણવામાં પણ આવતું નથી. લાંબા કાળથી ચિંતારૂપી ચક્રમાં બંધાયેલું અને દુષ્ટ ક્રિયાઓમાં તથા દુષ્ટ રીતિઓમાં જ આસક્ત રહેનારું ચિત્ત, જેમ સમુદ્રની ચકરી-

માં ખડ ઘૂમરીઓ ખાય છે તેમ તૃષ્ણામાં ઘૂમરીઓ ખાય છે. કાર્યોરૂપી મોટા મોટા અનંત કલ્લોલોમાં તણાતું જતું અને ચિંતાથી બહુ ગભરાયા કરતું ચિત્ત ક્ષણ માત્ર પણ શાંતિ પામતું નથી. બુદ્ધિરૂપી પક્ષિણી 'આ કર્યું, આ કરું છું અને આ કરીશ' એવી રીતની કલ્પનારૂપી જાળમાં બંધાઈને મૂંઝાઈ જાય છે. 'આ મિત્ર છે અને આ શત્રુ છે' એવા પ્રકારના દ્વંદ્વોના સંકલ્પરૂપી મોટો હાથી મારાં મર્મસ્થળોરૂપી નીલકમળોને કાપી નાખે છે. ચિંતારૂપી નદીના મોટી ચકરીઓવાળા તરંગોના સમૂહમાં રહેનારો અને બહુ જ ચપળ ગતિવાળો મનરૂપી મત્સ્ય ક્ષણમાત્રમાં ખૂબ જ પોષાય છે. જેઓ આત્માનો સ્પર્શ જ કરી શકતા નથી એવાં, આવાં આવાં ઘણાં દુઃખોને દેહમાં 'હું છું' એવી બુદ્ધિને લીધે પોતામાં ગ્રહણ કર્યા કરતો આ જનસમુદાય દીનપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. ઘણા ઘણા પ્રકારનાં સુખ-દુઃખોની અંદર પડનારો, જરા તથા મરણરૂપી મોટા પ્રચંડ વાયુએ તોડી નાખેલો અને જગતરૂપી પહાડની મધ્યમાં લોટયા કરતો આ મનુષ્ય રસથી રહિત થયેલાં સૂકાં પાંદડાંની જેમ જીર્ણતાને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧—૩૯

बहुविधसुखदुःखमध्यपाती विततजरामरणप्रवातभग्नः । जगदुदरगिरौ लुठञ्जनोयं गतरसपर्णवदेति जर्जरत्वम् ॥ ३९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'અનિત્યતાપ્રતિપાદન' નામનો સર્ગ ૬૬ મો

સમાપ્ત

સર્ગ ૬૭ મો*

આસક્તિથી બંધ અને અનાસક્તિથી મોક્ષ

वसिष्ठ उवाच

एवं तौ कुशलप्रश्नं कृतवंतौ परस्परम् ।
कालेनासाद्य विमलं ज्ञानं मोक्षं ततो गतौ ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! જેઓએ કુશળ પ્રશ્નના સંબંધમાં પરસ્પરની સાથે એ પ્રમાણે વાતો કરી એવા એ 'ભાસ' અને 'વિલાસ' નામના બંને તપસ્વીઓ કાળે કરીને નિર્મળ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયા અને અંતે મોક્ષ પામ્યા હતા. હે રામ! એટલા માટે હું કહું છું કે, 'અનેક પાશોથી બંધાયેલા ચિત્તને સંસારમાંથી તરવા માટે જ્ઞાન વિના બીજી કોઈ ગતિ જ નથી. જેમ સમુદ્ર હલકા પક્ષીને દુસ્તર છે, પણ ગરુડને ગાયના પગલાના ખાબોચિયા જેવો છે, તેમ આ સંસારરૂપી દુઃખ વિવેક વિનાના પુરુષને દુસ્તર છે, પણ વિવેકી પુરુષને જરા વારમાં તૂટી જાય એવું છે. જેમ જોવા બેઠેલા લોકો નાટક કરનારા માણસોને દૂરથી જુએ છે, તેમ પોતાના સ્વરૂપભૂત ચૈતન્યમાત્રમાં રહેલા અને દેહથી પર થયેલા મહાત્માઓ દેહને દૂરથી જ જુએ છે. દેહ દુઃખોથી અત્યંત ક્ષોભ પામે તોપણ આપને શી હાનિ થાય એમ છે? રથનું ધૂંસરું ભાંગી જાય કે આખો રથ ભાંગી જાય, તો તેમાં સારથિનું કાંઈ ભાંગતું નથી; મન ક્ષોભ પામે તો તેમાં ચૈતન્યને શું થઈ જાય એમ છે? તરંગો ઊછળવા લાગવાથી સમુદ્રના પૂર્ણપણાની હાનિ થાય કે? જેમ જળને હંસોની સાથે તથા પથરાઓની સાથે અને લાકડાંને શિલાઓની સાથે કાંઈ પણ સગપણ નથી, તેમ પરમાત્માને ભોગોની સાથે કાંઈ સગપણ નથી. જળને હંસો તથા પથરાઓ અને લાકડાંને શિલાઓ શાં સગા થાય, તેમ પરમાત્માને ભોગો શાં સગા થાય? જેમ પરમાત્માને ઘણા પર્વતો આવી જવાને લીધે ઉદયાચળને અને પશ્ચિમ સમુદ્રને કાંઈ સંબંધ નથી, તેમ આત્માને અને બંધને કાંઈ સંબંધ નથી. નદીનાં જળો કમળોને પોતાના ખોળામાં જ ધારણ કરે છે, તોપણ તે કમળો જળોને શું સગાં થાય છે? તેમ પરમાત્મા શરીરોને પોતામાં ધારણ કરે છે, તોપણ તે શરીરો પરમાત્માને શું સગાં થાય? જેમ લાકડું અને જળ એ બંનેના પરસ્પર અભિઘાતથી જળનાં બિંદુ વગેરે ઊછળે છે, તેમ દેહના અને આત્માના

* આ સડસઠમા સર્ગમાં 'દેહને અને આત્માને શો સંબંધ નથી' એમ કહેવા માટે આસક્તિથી જ બંધ થાય છે અને આસક્તિના ત્યાગથી બંધ ટળી જાય છે, એમ કહેવામાં આવશે.

એકબીજાના અધ્યાસથી ચિત્તની સુખ-દુઃખ આદિ વૃત્તિઓ ઊછળે છે. જેમ જળ અને લાકડું પાસેપાસે હોય, તો જળમાં લાકડાનાં પ્રતિબિંબો જોવામાં આવે છે, તેમ આત્મા અને શરીર પાસેપાસે હોવાને લીધે શરીરનાં સુખ-દુઃખો આત્મામાં જોવામાં આવે છે. જેમ દર્પણમાં દેખાતાં તથા તરંગ આદિમાં જોવામાં આવતાં પ્રતિબિંબો સત્ પણ નથી ને અસત પણ નથી, પરંતુ અનિર્વચનીય છે, તેમ આત્મામાં જોવામાં આવતાં શરીરો સત્ પણ નથી અને અસત્ પણ નથી; પરંતુ અનિર્વચનીય જ છે. જેમ જળની સાથે સંબંધ પામેલાં લાકડાં તથા પથરાઓ જળથી જુદાં પડી જાય, તોપણ તેથી જળને કાંઈ હાનિ થાય એમ નથી, તેમ આત્માની સાથે કલ્પનાથી સંબંધ પામેલાં પંચભૂતવાળાં શરીરાદિ છૂટાં પડી જાય, તોપણ તેથી આત્માને કાંઈ હાનિ થાય એમ નથી. જેમ લાકડાથી સંબંધ પામેલા જળમાંથી કંપ તથા શબ્દ આદિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આત્માની પાસે રહેવાના સંબંધને પામેલા આ દેહમાંથી ગતિ તથા શબ્દ આદિ ઉત્પન્ન થાય છે. ચૈતન્ય અસંગ છે અને શરીર જડ છે; માટે ચૈતન્યને પણ સુખ-દુઃખાદિ નથી અને શરીરને પણ સુખ-દુઃખાદિ નથી. જે કાંઈ સુખ-દુઃખાદિ થાય છે, તે સઘળું અહંકારને જ થાય છે; માટે અહંકાર નષ્ટ થઈ જાય તો કાંઈ પીડા નથી. આપણો આત્મા શુદ્ધ જ છે. જેમ લાકડું અને જળ ભેગાં થાય, તો તેમાં લાકડાને પણ સુખ-દુઃખાદિનો અનુભવ થતો નથી અને જળને પણ સુખ-દુઃખાદિનો અનુભવ થતો નથી, તેમ દેહ અને આત્મા ભેગા થયા છે, તેમાં દેહને પણ સુખ-દુઃખાદિનો અનુભવ થતો નથી અને આત્માને પણ સુખ-દુઃખાદિનો અનુભવ થતો નથી. અજ્ઞાની પુરુષ આ સંસારને જેવો દેખે છે, તેવો જ સાચો માને છે; અને જ્ઞાની માણસ આ સંસારને જેવો દેખે છે, તેવો સાચો માનતો નથી. જ્ઞાની માણસ તો સંસારને અધિષ્ઠાનરૂપપણાથી સાચો માને છે, પણ સંસારરૂપપણાથી સાચો માનતો નથી. જેમ જળનો અને પથરાનો સંબંધ અંદર પ્રવેશ થયા વિનાનો જ થાય છે, તેમ આસક્તિથી રહિત થયેલા મનવાળાનો બહારના વિષયોની સાથે જે સંબંધ થાય છે, તે અંદરના અભિમાન વિનાનો જ થાય છે. જેમ જળનો અને લાકડાનો સંબંધ અંદર પ્રવેશ થયા વિનાનો જ છે, તેમ આત્માનો અને દેહનો સંબંધ વાસ્તવિક સંગ થયા વિનાનો જ છે. ચૈતન્ય સર્વત્ર એક જ છે, સર્વત્ર શુદ્ધ જ છે અને સર્વત્ર વિષયોના સંબંધથી રહિત જ છે. બીજું કહી શકાય એવું, અશુદ્ધપણાવાળું અને વિષયોના સંબંધવાળું કોઈ ચૈતન્ય છે જ નહિ. જેમ વૈતાલ મુદ્દલ નહિ હોવા છતાં પણ ભાવનાથી ખડો થઈ જાય છે, તેમ આ વિસ્તીર્ણ સંસાર મુદ્દલ નહિ હોવા છતાં પણ અધ્યાસરૂપી ભાવનાથી ખડો થઈ ગયો છે. જેમ સ્વપ્નમાં સ્ત્રીની સાથેનું મૈથુન મુદ્દલ નહિ હોવા છતાં પણ મનમાં થઈ ગયેલા તેવા નિશ્ચયથી થાય છે અને ઝાડનું ઠૂંઠું વૈતાલ નહિ હોવા છતાં પણ મનમાં થઈ ગયેલા તેવા નિશ્ચયથી વૈતાલ જણાય છે, તેમ આત્માને દુઃખનો સંબંધ મુદ્દલ નહિ હોવા છતાં પણ મનમાં થઈ ગયેલા તેવા નિશ્ચયથી થાય છે અને આત્મા શરીરરૂપ નહિ હોવા છતાં પણ મનમાં થઈ ગયેલા તેવા નિશ્ચયથી શરીરરૂપ જણાય છે. જેમ જળનો અને લાકડાનો સંબંધ અંદર પ્રવેશ વિનાનો જ થાય છે, તેમ આત્માનો અને શરીરનો સંબંધ વાસ્તવિક સંગ વિનાનો જ થયો છે. હે રામ! જેમ જળમાં લાકડાં પડતાં છતાં પણ જળ અહંકારથી રહિત હોવાને લીધે લાકડાં પડવાના દુઃખથી પીડાતું નથી, તેમ આત્મા જો અહંકારથી રહિત રહે તો દેહનાં દુઃખોથી પીડાતો નથી. આત્મા પોતામાં દેહપણાની ભાવનાથી જ દેહનાં દુઃખોને વશ થયો છે અને આત્મા જો તે ભાવનાને ત્યજી દે તો મુક્ત જ છે એમ વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કર્યો છે. જેમ જળાશયમાં પાંદડાં, પાણી, મેલ અને લાકડાં પરસ્પરની સાથે લાગેલાં હોય છે

તોપણ અંદરની આસકિત વિનાનાં હોવાને લીધે તેઓમાં કોઈને કોઈનું સ્નાનસૂતક લાગતું નથી, તેમ આત્મા દેહ, ઈન્દ્રિયો અને મન પરસ્પરની સાથે લાગેલાં હોય, તોપણ જો અંદર આસકિતથી રહિત રહે તો તેઓમાં કોઈને કોઈથી પણ દુઃખ થતું નથી. સર્વે સર્વદા અત્યંત દુઃખ વિના જ રહે છે. હે રામ! સંસારમાં સર્વ પ્રાણીઓને અંદરની આસકિત જ જરા, મરણ તથા મોહરૂપી વૃક્ષોનાં બીજરૂપ થાય છે. જે જીવ અંદરની આસકિતવાળો હોય, તે સંસારરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબેલો છે અને જે જીવ અંદરની આસકિતથી રહિત હોય; તે સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી નીકળેલો જ છે. જો ચિત્ત અંદર આસકિતવાળું હોય, તો સંકલ્પોથી અનેક શાખાઓવાળા જેવું થયેલું કહેવાય છે અને જો અંદર આસકિતથી રહિત હોય, તો લીન થઈ ગયેલું જ કહેવાય છે. મન જો આસકિતવાળું હોય, તો તેને ભાંગી ગયેલા સ્ફટિકના શિવલિંગની જેમ અપવિત્ર સમજો. મારું મન આસકિત વિનાનું છે, માટે સ્ફટિકના અખંડિત શિવલિંગની જેમ અત્યંત પવિત્ર છે. ચિત્ત સંસારના વ્યવહાર કર્યા કરતું હોય તોપણ જો આસકિત વિનાનું હોય, તો નિર્મળ છે તથા મુકત જ છે એમ સમજવું; અને જો લાંબા કાળથી તપ કર્યા કરતું હોય અને તે છતાં આસકિતવાળું હોય, તો અત્યંત બંધનવાળું જ છે એમ સમજવું. અંદર આસકિતવાળું મન બંધાયેલું છે અને આસકિતથી રહિત થયેલું મન મુકત છે. અંદરની આસકિતવાળું મન એ જ બંધનું કારણ છે અને તે આસકિત વિનાનું મન એ જ મોક્ષનું કારણ છે. જેમ લાકડાં ઉપાડવા માટે ગયેલું વહાણ લાકડાં ઉપાડવાની આસકિતથી રહિત હોવાને લીધે, લાકડાં ઉપાડવાના કોઈ જાતના ગુણ-દોષોથી લેપાતું નથી, તેમ પુરુષ સંસારનાં કાર્યો કરતો હોય તોપણ અંદર આસકિતથી રહિત હોય, તો તે કાર્યોના કોઈ જાતના ગુણ-દોષોથી લેપાતો નથી. જીવને જો અંદર આસકિત હોય, તો તે બેસી રહેવા છતાં પણ તેને કર્તાપણું પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કે માણસ સૂઈ ગયેલો હોય છે, તોપણ તેણે મનમાં આસકિત હોવાથી સ્વપ્નમાં સુખ-દુઃખો આપનારા ઘણા ઘણા ભ્રમોનું કર્તાપણું પ્રાપ્ત થાય છે. દેહ કશી ક્રિયા કરતો ન હોય, તોપણ ચિત્ત જો ક્રિયાઓને કર્યા કરતું હોય, તો જીવને સુખ-દુઃખો પ્રાપ્ત થયા વિના રહેતાં નથી, એ વાત સ્વપ્નમાં મનની ચેષ્ટાથી પ્રાપ્ત થતાં સુખ-દુઃખો ઉપરથી આપણા અનુભવમાં જ છે. મન જો પોતાની અંદર કાંઈ કરતું ન હોય, તો જીવને સ્ફુટ રીતે કર્તાપણું છે જ નહિ. સુષુપ્તિ અવસ્થામાં મનની ક્રિયાઓથી રહિત થયેલો પુરુષ ગતિ કરે છે, તોપણ તે 'હું કરું છું' એવું અભિમાન ધરતો નથી એ આપણા જાણવામાં જ છે. તમે જે પુણ્ય કે પાપ મનથી કરશો તેનું ફળ પામશો; પણ જે પુણ્ય કે પાપ મનથી નહિ કરો તેનું ફળ પામશો નહિ. ચિત્તમાં કર્તાપણાની શકિત નથી એમ નથી કે જેથી આપણે દેહને કર્તા કલ્પવો પડે. દેહ કદી પણ કોઈ કર્મનો કર્તા છે જ નહિ. મન કર્મો કરતું હોય તોપણ જો આસકિતથી રહિત હોય, તો તે અકર્તા જેવું જ છે; કેમ કે આસકિતથી રહિત રહેનારા મનને કર્મોનાં ફળ ભોગવવાં પડતાં નથી. જેમ જેનું મન દૂર દેશમાં રહેલી પ્રિય સ્ત્રીમાં લાગી રહ્યું હોય, તે પુરુષ પોતાનું મન તે સમયના ટાઢ-તડકા આદિમાં લાગેલું નહિ હોવાને લીધે ટાઢ કે તડકાથી થતાં સુખ-દુઃખોથી લેપાતો નથી, તેમ પરમાત્મામાં લાગેલા મનવાળો પુરુષ પોતાનું મન સારાં-નરસાં કર્મોની આસકિતથી રહિત હોવાને લીધે શરીરથી બ્રહ્મહત્યા થાય, તોપણ તેના પાપથી લેપાતો નથી અને શરીરથી અશ્વમેધ થાય તોપણ તેના પુણ્યથી લેપાતો નથી. અંદરની આસકિતથી રહિત થયેલો અને નિર્વિક્ષેપ સુખને પ્રાપ્ત થયેલો જીવ બહારથી ક્રિયાઓ કરતો હોય તોપણ તે કર્તા કે ભોકતા કદી પણ થતો નથી. એવો જીવ બહારની ક્રિયાઓ કરે, તો તેથી તેને કશી હાનિ નથી અને ન કરે તો તેથી તેને

કશો લાભ નથી. જે મન અંદરની આસકિતથી રહિત હોય તે મન કર્તા નથી; તે તો મુકત છે, શાંત છે, યોગ્ય છે અને નિર્લેપ છે. હે રામ! માટે શરીરની સાથે સંબંધ ધરાવનારી સઘળી વસ્તુઓને તથા સઘળી ક્રિયાઓને મનથી બહાર રાખવી, એ જો સઘળી વસ્તુઓનો તથા સઘળી ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરવાનો મુખ્ય ઉપાય છે એમ નિશ્ચય કરીને સમજુ પુરુષે અંદરની આસકિત કે જે સઘળાં દુ:ખોને ઉત્પન્ન કરનારી હોવાને લીધે અત્યંત ક્રૂર છે, તેને ત્યજી દેવી જોઈએ. જેમ ઇન્દ્રનીલમણિ જેવું સ્વચ્છ જળ ખડ્ગની ધારાના જેવી શ્યામતાવાળા યમુનાના જળમાં મળીને એકરસ થઈ જાય છે, તેમ શાંતિ પામેલું અંદરની આસકિતરૂપી મેલથી અત્યંત રહિત થયેલું અને આકાશના જેવી સ્વચ્છતાવાળું ઉત્તમ મન સઘળા અનાત્મ પદાર્થોરૂપી મળોથી રહિત એવા પરમાત્મામાં મળીને એકરસ થઈ જાય છે. ૧-૪૫

विरहितमलमन्तः संगदोषेण चेतः
शममुपगतमाद्यं व्योमवन्निर्मलाभम् ।
सकलमलविमुक्तेनात्मनैकत्वमेति
स्थिरमणिनिभमंभो वारिणी वारिनीले ॥ ४५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'અંતઃસંગવિચાર' નામનો સર્ગ ૬૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૮ મો*

આસક્તિને ટાળવાના ઉપાયો અને વંધ્યા તથા વંધ્યા આસક્તિ

राम उवाच

कीदृशो भगवन् संगः कथं बंधाय वा नृणाम् ।
कश्च मोक्षाय कथितः कथं वैष चिकित्स्यते ॥१॥

રામ બોલ્યા: હે મહારાજ! મનુષ્યોને કયો અને કયા પ્રકારનો સંગ બંધન આપે છે અને તે સંગને કયા ઉપાયથી ટાળવો? કયો સંગ મનુષ્યોને મોક્ષ આપનારો કહેવાય છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! દેહ અને આત્મા કે જેઓ પરસ્પરથી અત્યંત વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળા છે, તેઓના પરસ્પર વિલક્ષણપણાનો વિચાર નહિ જ કરતાં, દેહમાં જ આત્મપણાનો વિશ્વાસ રાખવામાં આવે છે, એ સંગ બંધના કારણરૂપ કહેવામાં આવે છે. આત્મા કે જે દેશની, કાળની તથા વસ્તુની મર્યાદાથી પર છે, તેનું એ મર્યાદાથી રહિતપણું ભૂલી જઈ, દેહને જ આત્મા માનીને વિષયસુખોની લાલચ રાખવામાં આવે છે, એ સંગ બંધના કારણરૂપ છે. 'આ સઘળું જગત આત્મા જ છે, માટે હું કોની ઇચ્છા કરું અને કોને ત્યજી દઉં? ઇચ્છવા યોગ્ય કે ત્યજી દેવા યોગ્ય કાંઈ છે જ નહિ,' એમ સમજી અસંગપણાથી રહેવું એ જીવન્મુકતની સ્થિતિ કહેવાય છે. 'હું દેહ પણ નથી અને દેહ મારાથી જુદો પણ નથી. માટે દેહ કે જે મિથ્યા જ છે, તેમાં વિષયસુખો મળે તોપણ ભલે અને ન મળે તોપણ ભલે. હું તો અસંગ જ છું.' એવી રીતનો જેના મનનો નિશ્ચય હોય તે પુરુષ જીવન્મુકત કહેવાય છે. જે પુરુષ કર્મોના ત્યાગને ન ઇચ્છે, કર્મોમાં આસકત પણ ન થાય, સિદ્ધિમાં તથા અસિદ્ધિમાં સમાન બુદ્ધિવાળો રહે અને કર્મોનાં ફળોનો ત્યાગ કરે, તે પુરુષ સંગ વિનાનો કહેવાય છે. આત્મામાં જ એકનિષ્ઠા રાખનારા જે પુરુષનું મન હર્ષને, ક્રોધને વશ ન થતું હોય, તે પુરુષ સંગથી રહિત અને જીવન્મુકત કહેવાય છે. જે પુરુષ સઘળાં કર્મોનો તથા તેનાં ફળ આદિનો ક્રિયાથી નહિ પણ મનથી જ સારી પેઠે ત્યાગ કરી દે, તે પુરુષ સંગથી રહિત કહેવાય છે. જો એક આસકિતને ત્યજી દેવામાં આવે, તો અનેક પ્રકારના રોગોથી થતી સઘળી ચેષ્ટાઓનું ઓસડ મળી આવે છે અને મોક્ષરૂપી પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. આસકિતને લીધે જ ઉદય પામતા સઘળાં દુ:ખોના સમૂહો ખાડામાં ઊગેલાં કાંટાળાં વૃક્ષોની

*આ અડસઠમા સર્ગમાં આસકિતનાં તથા અનાસકિતનાં લક્ષણો, આસક્તિને ટાળવાના ઉપાયો, વંધ્યા તથા વંધ્યા આસકિતઓ અને તેઓનાં ફળો કહેવામાં આવશે.

જેમ સેંકડો શાખાઓથી ફેલાય છે. બળદ આદિ પશુઓ નાકની નાથ ખેંચવાથી ભય પામી માર્ગમાં ભારને તાણે છે, એ આસક્તિનું જ ફળ છે. ઝાડ એક ઠેકાણે જ રહેનારા પોતાના શરીરથી ટાઢના, વાયુના તથા તડકાના દુ:ખને સહન કરે છે. એ આસક્તિનું જ કારણ છે. કીડો ધરતીના દરમાં રહી અત્યંત પીડાતો પીડાતો દુ:ખમાં જ પોતાનું આયુષ્ય પૂરું કરે છે, એ આસક્તિનું જ કારણ છે, પક્ષી ઝાડની શિખા ઉપર રહેતાં, ભૂખથી પીડાતાં અને પારધી આદિનો નિરંતર ત્રાસ રાખતાં રાખતાં જ પોતાના આયુષ્યને પૂરું કરે છે, એ આસક્તિનું જ કારણ છે. દૂર્વાના અંકુરોનો અને ખડનો આહાર કરનારો મૃગ પારધીનું બાણ વાગવાથી પીડા પામીને દેહનો ત્યાગ કરે છે, એ આસક્તિનું જ કારણ છે. આ અનાદિ કાળના જૂના જીવો વારંવાર જન્મ્યા કરે છે અને કીટ-પતંગોના અવતારોને પ્રાપ્ત થાય છે, એ આસક્તિનું જ કારણ છે. જેમ જળાશયોમાં તરંગો ઉત્પન્ન થઈ થઈને નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ આ અનંત પ્રાણીઓ જન્મીજન્મીને મરી જાય છે, એ આસક્તિનું જ કારણ છે. માણસો લતાઓની તથા તૃણોની યોનિઓને પામે છે, વારંવાર મરે છે અને નિરુપાય થઈ જાય છે, એ આસક્તિનું જ કારણ છે. અનર્થોની પરંપરાઓ જેવા સેંકડો પદાર્થોથી ભરેલી આ સંસારરૂપી નદી વૃદ્ધિ પામે છે, એ આસક્તિનું જ કારણ છે. હે રામ! વંદ્યા (વંદન કરવા યોગ્ય-વખાણવા યોગ્ય) અને વંધ્યા (વાંઝણી—પુરુષાર્થરૂપી ફળથી રહિત) એમ બે પ્રકારની આસક્તિ છે. અજ્ઞાનીઓને સઘળા સંસારના વિષયોમાં જે આસક્તિ છે, તે વંધ્યા આસક્તિ છે અને તત્ત્વવેત્તાઓને—જીવન્મુક્ત પુરુષોને સ્વરૂપના અનુસંધાનમાં જે આસક્તિ છે, તે વંદ્યા આસક્તિ છે. આત્મતત્ત્વનો બોધ નહિ થતાં, દેહ આદિ વસ્તુઓમાં થયેલી દૃઢ આસક્તિ કે જે ફરી વાર પણ સંસારમાં જ નાખનારી છે, તે વંધ્યા કહેવાય છે. સાચા વિવેકને લીધે આત્મતત્ત્વનો બોધ થતાં, સ્વરૂપના અનુસંધાનમાં દૃઢ આસક્તિ કે જે ફરી વારના સંસારના ફેરાને ટાળી જ નાખે છે તે વંદ્યા કહેવાય છે. હસ્તોમાં શંખને, ચક્રને તથા ગદાને ધારણ કરનારા વિષ્ણુદેવ વંદ્યા આસક્તિને લીધે જ (જીવન્મુક્તપણાથી જ) અનેક પ્રકારની લીલાથી ત્રૈલોક્યનું પાલન કરે છે. સૂર્યનારાયણ વંદ્યા આસક્તિથી જ દરરોજ નિરાધાર આકાશના માર્ગમાં નિરંતર ગતિ કર્યા કરે છે. મોટા કલ્પને અંતે વિદેહમુક્તિમાં શાંતિ માટે કલ્પાયેલું બ્રહ્માનું શરીર વંદ્યા આસક્તિથી જ જગતનું નિર્માણ કર્યા કરે છે. પાર્વતીરૂપી બંધનના સ્થંભમાં લીલાથી બંધાયેલું અને વિભૂતિથી શણગારેલું સદાશિવનું શરીર વંદ્યા આસક્તિથી જ જગતનો પ્રલય કરે છે. બ્રહ્મતત્ત્વના બોધમાં દૃઢ સ્થિતિને પામેલા સિદ્ધલોકો, લોકપાલો તથા બીજા મહાત્માઓ વંદ્યા આસક્તિથી જ જગતમાં રહ્યા છે. મહર્લોક આદિ ઊંચા લોકોમાં રહેનારા ભૃગુ આદિ મહાત્માઓ વંદ્યા આસક્તિને લીધે જ જરાથી તથા મરણથી રહિત થયેલાં પોતાનાં શરીરોરૂપી યંત્રોને ધારણ કરી રહ્યા છે. જેમ ગીધપક્ષી માંસના ટુકડાઓની ઉપર ઝડપ નાખે છે, તેમ મન રમણીયપણાની ખોટી ભ્રાંતિથી ભોગો ઉપર ઝડપ નાખે છે, એ વંધ્યા આસક્તિનો પ્રભાવ છે. વાયુ આસક્તિથી જ બ્રહ્માંડની અંદર વાય છે. પંચમહાભૂતો આસક્તિથી જ બ્રહ્માંડમાં રહ્યાં છે અને જગતની સ્થિતિ પણ આસક્તિથી જ ચાલ્યા કરે છે. બ્રહ્માંડરૂપી ઊમરાનું ફળ કે જેમાં સ્વર્ગનો, પૃથ્વીનો તથા પાતાળનો સમાવેશ છે, તેમાં દેવો, મનુષ્યો, સર્પો અને અસુરો ગણગણતા મચ્છરોની જેમ રહ્યા છે, એ પણ આસક્તિનો મહિમા છે. જળાશયના તરંગોની જેમ જગતમાં અનંત પ્રાણીઓ જન્મે છે, મરે છે, ઊંચે ચડે છે અને નીચે પડે છે, એ સઘળો આસક્તિનો જ મહિમા છે. પ્રાણીઓ ઝરણાંઓના જળકણોની જેમ અમથાં અમથાં પ્રકટ થઈ થઈને પાછાં લીન થાય

છે, એ આસક્તિનો જ મહિમા છે. પરસ્પરના હાથથી મરણ પામતા, જડતાથી જર્જરિત થયેલા અને ભારે ભ્રાંતિમાં પડેલા સર્વ લોકો ખરી પડેલાં પાંદડાંની જેમ ભ્રમણ કર્યા કરે છે, એ આસક્તિનો જ મહિમા છે. હે રામ! ઝાડમાં મચ્છરોના સમૂહની જેમ અને પાતાળમાં જળના ધોધની જેમ નક્ષત્રોનો સમૂહ આકાશમાં ફર્યા કરે છે અને વારંવાર એકની એક ગતિ પામ્યા કરે છે, એ આસક્તિનું જ ફળ છે. ચંદ્ર ઉદય-અસ્તોથી તથા વૃદ્ધિ-ક્ષયોથી જીર્ણ થયેલા, કાળરૂપી બાળકને રમવાના દડા જેવા અને કાળા કલંકવાળા પોતાના જળમય દેહને આજ સુધી ત્યજી દેતો નથી, એ આસક્તિનો જ મહિમા છે. દેવતાઓ મનરૂપી વ્રણથી દુ:ખી થવા છતાં પણ અનેક યુગોના ફેરફારોનાં દુ:ખો જોવામાં આવવાથી કઠિન થઈ ગયેલા, એ મનરૂપી વ્રણને આસક્તિને લીધે જ કાપી નાખતા નથી. હે રામ! પરબ્રહ્મરૂપી આકાશમાં કોઈએ કેવળ વાસનાને લીધે જ આ જગતરૂપી વિચિત્ર ચિત્ર આલેખ્યું છે તે જુઓ. નિરાકાર પરબ્રહ્મરૂપી આકાશમાં મનની આસક્તિરૂપી એક રંગથી જ આ જગતરૂપી ચિત્ર રચાયું છે, માટે તે કદી પણ સત્ય નથી. આ સંસારમાં મનથી આસક્ત રહીને વ્યવહાર કરનારા લોકોનાં શરીરોરૂપી તૃણોને તૃષ્ણારૂપી અગ્નિની જ્વાળા બાળી નાખે છે. જેનું મન સંસારમાં આસક્ત હોય તેના જન્મોને, સમુદ્રની રેતીઓને અને ત્રસરેણુઓને ગણી કાઢવામાં કોણ સમર્થ છે? કોઈ સમર્થ નથી. ગંગા કે જે મેરુપર્વતના શરીરમાં પગથી તે માથા સુધી લાંબાઈવાળી મોતીઓની માળા જેવી લાગે છે, તેના તરંગો કદાચ ગણી શકાય, પણ સંસારમાં આસક્ત થયેલાઓના અવતારો ગણી શકાય એમ નથી. જેનું મન સંસારમાં આસક્ત છે, તેઓને માટે જે આ રૌરવ નરક, અવીચિ નરક અને કાલસૂત્ર નરક ઇત્યાદિ નામોવાળાં રમણીય અંત:પુરો હારબંધ બાંધેલાં છે કે, જેઓમાં 'યાતનાઓ' નામની રાણીઓ ભોગવવામાં આવે છે. જેનાં ચિત્તો સંસારમાં આસક્ત હોય છે, એવા અને દુ:ખોથી સુકાયેલા લોકો જ ધગધગતાં નરકોરૂપી અગ્નિઓમાં બળતણરૂપ થાય છે અને એ બળતણોથી જ તે અગ્નિઓ સળગ્યા કરે છે. જગતમાં જે જે દુ:ખો છે, તે સઘળાં આસક્તિવાળાઓ માટે જ ઈશ્વરે ઠરાવેલાં છે. જેમ જળના કલ્લોલોથી વ્યાપ્ત થયેલી મોટી નદીઓ સમુદ્રને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ દુ:ખોની સઘળી પરંપરાઓ જેનું ચિત્ત આસક્તિવાળું હોય તેને જ પ્રાપ્ત થાય છે. મનના વિષયોરૂપી જેનું શરીર એક જાતના બોજારૂપ જ છે એવી અને જીવોને જન્મ–મરણની દુર્દશાઓમાં નાખવાને જ ઇચ્છનારી અવિદ્યાએ આ સઘળી દુ:ખોની જાળ પાથરેલી છે. હે રામ! જેમ વર્ષાઋતુમાં નદીઓ જળના પૂરથી ખૂબ જ ફેલાય છે, તેમ ઐશ્વર્ય આદિ સઘળી વિભૂતિઓ ભોગોની આસક્તિના ત્યાગથી અત્યંત વિસ્તાર પામે છે. હે રામ! મનની અંદર જે આસક્તિ છે, તે અંગોને અંગારારૂપ છે અને જે આસક્તિનો ત્યાગ છે, તે અંગોને અમૃતરૂપ છે એમ સમજો. જેમ ખડથી નિશ્રિત થયેલી ઔષધિ ખડમાંથી ઊઠેલા અગ્નિથી બળી જાય છે, તેમ જીવ મનમાં રહેલી આસક્તિથી બળી જાય છે. સઘળા વિષયોમાં આસક્તિથી રહિત, શાંત, આકાશની પેઠે નિર્લેપ રહેનારું, બ્રહ્મવિદ્યામાં ઉત્સાહ ધરનારું અને અવિદ્યામાં ઉત્સાહ વગરનું મન સુખ આપનારું જ થાય છે. જે પુરુષ બ્રહ્મવિદ્યાના મનનાદિમાં ઉત્સાહ ધરાવતા, સંસારના વિષયોમાં ઉત્સાહથી રહિત રહેનારા અને સર્વત્ર આસક્તિ વગરના પોતાના ચિત્તથી સંસારમાં રહે છે, તે જીવન્મુક્ત છે. ૧—૫૩

विद्यादृशि प्रोदयमागतेन क्षयं त्वविद्याविषये गतेन। सर्वत्र संसक्तिविवर्जितेन स्वचेतसा तिष्ठति यः स मुक्तः ॥५३॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'સંગવિચારયોગોપદેશ' નામનો સર્ગ ૬૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૯ મો*

મનને આસક્તિરહિત કરી બ્રહ્મરૂપે અવશિષ્ટ કરવાનો ક્રમ

वसिष्ठ उवाच

सर्वदा सर्वसंस्थेन सर्वेण सह तिष्ठता ।
सर्वकर्मरतेनापि मनः कार्यं विजानता ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! સર્વદા સર્વ વ્યવહારમાં પુત્ર, સ્ત્રી તથા મિત્ર આદિ સઘળાંઓની સાથે રહેતાં અને સઘળા પ્રકારનાં કાર્યો કરતાં પણ સમજુ પુરુષે પોતાના મનને ધન આદિના ઉદ્યમોમાં આસક્ત રાખવું નહિ, થઈ ગયેલી વાતોની ચિંતાઓમાં આસક્ત રાખવું નહિ, વર્તમાન પદાર્થોમાં પણ આસક્ત રાખવું નહિ, આકાશમાં પણ આસક્ત રાખવું નહિ, નીચેના પ્રદેશમાં પણ આસક્ત રાખવું નહિ. મધ્યમાં પણ આસક્ત રાખવું નહિ અને દિશાઓમાં કે ખૂણાઓમાં પણ આસક્ત રાખવું નહિ. તેમ જ શરીરમાં, અત્યંત વધેલાં સ્ત્રી-પુત્રાદિમાં, ભોગોરૂપી ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓમાં, ઇન્દ્રિયોમાં, યોગ સંબંધી ધારણ કરવાનાં પ્રાણ, બ્રહ્મરંધ્ર, ભ્રૂકુટિઓનું મધ્ય, નાસિકાનો અંત, મુખ તથા આંખોની કીકીઓ ઇત્યાદિ સ્થાનોમાં, અંધકારમાં, પ્રકાશમાં, હૃદયાકાશમાં, જાગ્રતમાં, સ્વપ્નમાં, સુષુપ્તિમાં, શુદ્ધ સત્ત્વગુણમાં, રજોગુણમાં, તમોગુણમાં, ગુણોના સમુદાયમાં, કાર્ય-પદાર્થોમાં, માયામાં, સૃષ્ટિના આદિકાળમાં, સૃષ્ટિના મધ્યકાળમાં, સૃષ્ટિના અંતકાળમાં, ટુકડામાં, દૂર રહેલામાં, પાસે રહેલામાં, નામ—રૂપાદિમાં, જીવમાં, શબ્દમાં, સ્પર્શમાં, રૂપમાં, રસમાં, ગંધમાં, વિષયોના અભિલાષથી પરવશતામાં, વિષયોના ઉપભોગોરૂપી ફળોમાં, બીજા લોકમાં જવા—આવવારૂપી સિદ્ધિઓમાં અને લાંબા કાળ સુધી જીવવા આદિ સિદ્ધિઓમાં પણ સમજુ પુરુષે પોતાના મનને આસક્ત રાખવું નહિ. મન કેવળ બુદ્ધિના સાક્ષીમાં જ શાંતિ લઈને અને બીજા સઘળા વિષયો તુચ્છ સમજીને, વ્યાપક ચૈતન્યના જ અનુસંધાનમાં તત્પર રહે એમ કરવું જોઈએ. સર્વત્ર આસક્તિઓ ટળી જવાથી અને આ સ્થિતિમાં જ રહેવાથી બ્રહ્મપણાને પ્રાપ્ત થયેલો જીવ આ સઘળા વ્યવહારને કરે તોપણ ભલે અને ન કરે તોપણ ભલે. વ્યવહાર કરવાથી કે ન કરવાથી તેને કાંઈ પણ હાનિ કે લાભ થતાં નથી. જેમ આકાશ વાદળાંઓની સાથે સંબંધ પામતું નથી, તેમ આત્મારામ થયેલો જીવ ક્રિયાઓનાં ફળોથી સંબંધ પામતો નથી; માટે એવો જીવ ક્રિયાઓ કરે તોપણ ભલે અને ન કરે તોપણ ભલે. અથવા જીવ સાક્ષીચૈતન્યનો પણ ત્યાગ કરી, શાંત ચૈતન્યઘન થઈને, જેમ શોભીતો શાંતિમણિ પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે, તેમ પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે એમ કરવું. હે રામ! સ્વરૂપમાં શાંતિ પામેલો, સર્વદા સ્વયંપ્રકાશ રહેતો અને વ્યવહારનાં ફળોમાં ઇચ્છા નહિ રાખતો જીવ વ્યવહાર કરતો હોય, તોપણ અવિદ્યા આદિથી રહિત હોવાને લીધે કર્મોનાં ફળોના સંબંધને પ્રાપ્ત થતો નથી અને પ્રારબ્ધનો ક્ષય થવા સુધી દેહરૂપી ભારને જાણે સહન કરી રહ્યો હોય એવી સ્થિતિમાં રહે છે. ૧—૧૨

निर्वाणमात्मनि गतः सततोदितात्मा जीवोऽकचिर्व्यवहरन्नपि रामभद्र । नो संगमेति गतसंगतया फलेन कर्मोद्भवेन वहतीव च देहभारम् ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'શાંતિસમાયાતયોગોપદેશ' નામનો સર્ગ ૬૯ મો સમાપ્ત

---

* આ અગણોતેરમા સર્ગમાં જે ક્રમથી મન સઘળા વિષયોની આસક્તિને છોડી દઈ, સાક્ષીમાં સ્થિર થાય અથવા સાક્ષીને પણ ત્યજી દઈને બ્રહ્મરૂપપણાથી અવશેષ રહે, તે ક્રમ કહેવામાં આવશે.

સર્ગ ૭૦ મો*

આસક્તિરહિત મનુષ્ય વ્યાવહારિક દોષોથી પરિતાપ પામતો નથી

वसिष्ठ उवाच

असंसर्गसुखाभ्याससंस्थितैर्विततात्मभिः ।
व्यवहारिभिरप्यंतर्वीतशोकभयः स्थितम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! અસંગપણાના સુખનો જ નિરંતર સ્વાદ લેનાર ઘણાઘણા મહાત્મા પુરુષો વ્યવહાર કરવા છતાં પણ અંદર શોકથી તથા ભયથી રહિત થઈને રહેલા છે. જીવન્મુક્ત પુરુષ કે જે ધનનો નાશ તથા અપમાન આદિ ક્ષોભ ઉપજાવનારાં કારણોથી ક્ષોભ પામતા જેવો દેખાતા છતાં પણ ક્ષોભથી રહિત જ હોય છે અને ચિત્તને વાસ્તવિક બ્રહ્માનંદરૂપી સુખમાં કોઈ જાતનો પણ વાંધો નહિ રહેવાને લીધે અંદર પૂર્ણ હોય છે, તેના મુખની શોભા પૂર્ણિમાના ચંદ્રની શોભા જેવી દેખાય છે. જેનું મન વિષયોથી રહિત હોવાને લીધે સંતાપોથી રહિત થઈ આત્મામાં જ રહ્યું હોય, તે જીવન્મુક્ત પુરુષથી, જેમ જળ નિર્મળીના ચૂર્ણથી પ્રસન્ન (નિર્મળ) થાય છે તેમ લોકો પ્રસન્ન (રાજી) થાય છે. સર્વદા આત્મદૃષ્ટિથી આત્મામાં જ લીન થઈને સ્વસ્થ રહેનારો જીવન્મુક્ત પુરુષ કોઈ સમયે ચંચળ દેખાય, તોપણ તે જળમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા સૂર્યની પેઠે મિથ્યા ચંચળ જ દેખાય છે. આત્મતત્ત્વને સમજેલા અને આત્મામાં જ રમણ કરતા ભાગ્યશાળી મહાત્મા પુરુષો વ્યવહારમાં પીછાંની અણીના જેવા ચંચળ દેખાતા હોય તોપણ અંદર મેરુપર્વત જેવા અચળ જ હોય છે. જેમ સ્નિગ્ધ સ્ફટિકમણિ જાસૂદનાં ફૂલ આદિ ઉપાધિઓવાળો જણાતો હોય, તોપણ વાસ્તવિક રીતે તેઓના રંગોથી રંગાઈ જતો નથી, તેમ આત્માપણાને પામેલું ચિત્ત વ્યવહાર સંબંધી કાર્યો સાથે જોડાય તોપણ તે કાર્યોથી થતાં સુખ—દુઃખરૂપી રંગોથી રંગાઈ જતું નથી. જેમ જળની રેખા કમળને ચોંટતી નથી, તેમ સંસારની દૃષ્ટિ જીવના તથા ઈશ્વરના તત્ત્વને જાણનારા પ્રકાશવાળા ઉત્તમ ચિત્તને ચોંટતી નથી. જ્યારે પુરુષ પરમાત્માના જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ, કલ્પનાઓરૂપી મેલોથી રહિત થઈને, સમાધિ ધર્યા વિના પણ સમાધિમાં રહેલાના જેવો સુખમગ્ન રહે, ત્યારે આસક્તિથી અત્યંત રહિત થયેલો કહેવાય છે. જીવ આત્મારામપણાથી જ સંસારમાં સંગરહિતપણાને પ્રાપ્ત થાય છે; કેમ કે સંગ (આસક્તિ) આત્મજ્ઞાનથી જ પાતળો થતો જાય છે. તે વિના બીજા કોઈ પ્રકારથી પાતળો થતો નથી. હે રામ! આ આત્મામાં જ આસક્તપણારૂપી સ્થિતિમાં રહેલો જીવ સર્વદા પ્રિયથી, અપ્રિયથી, જીવનથી અને મરણથી રહિત હોવાને લીધે જાગ્રતમાં પણ સુષુપ્તિમાં રહેલા જેવો થાય છે. જેમ ચંદ્ર પોતાની કળાઓના ફેરફારના ક્રમથી અમાવાસ્યાના દિવસે સૂર્યપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ આ જાગ્રતમાં પણ સુષુપ્તિરૂપી અવસ્થામાં રહેવાના અભ્યાસના ક્રમથી પ્રૌઢતાને (જમાવટને) પામેલો જીવ અત્યંત પવિત્ર પરમાત્માપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. જીવ એવી સુષુપ્તિ દશાને પામીને જીવતાં સુધી વ્યવહાર કર્યા કરે છે, તોપણ સુખ-દુઃખરૂપી રજ્જુઓથી કદી પણ ખેંચાતો નથી. જેમ નચાવવાને માટે બનાવેલાં પૂતળાંને સુખ-દુઃખની દૃષ્ટિઓ પ્રાપ્ત થતી નથી, તેમ જાગ્રતમાં જ સુષુપ્તિમાં રહેલો જે પુરુષ જગત સંબંધી વ્યવહારો કરતો હોય; તેને સુખ-દુઃખની દૃષ્ટિઓ પ્રાપ્ત થતી નથી. અનિષ્ટની પ્રાપ્તિથી તથા ઇષ્ટના વિયોગથી તાપ આપનારી અહંતારૂપી શક્તિ ચિત્તને પીડા કરે છે, પણ તે શક્તિ જેનું ચિત્ત આત્માપણાને પામેલું હોય તે પુરુષના કયા ભાગને પીડા કરે અને પીડા કેમ કરી શકે? સાધનની દશાથી માંડીને આસક્તિના ત્યાગથી જ ક્રિયાઓ કરવાના અભ્યાસવાળો જાગ્રતમાં જ સુષુપ્તિ જેવી દશાને પ્રાપ્ત થયેલી બુદ્ધિવાળો

*** આ સિત્તેરમા સર્ગમાં અસંગતપણાના સુખમાં શાંત થયેલો પુરુષ વ્યવહારથી ઉત્પન્ન થતા દોષોથી પરિતાપ પામતો નથી, એ વિષયનું યુક્તિપૂર્વક વિવરણ કરવામાં આવશે.**

જીવન્મુક્તપણાથી રહેલો જીવ, ક્રિયાઓ કરવા છતાં પણ બંધાતો નથી. હે રામ! સુષુપ્તિ જેવી વૃત્તિનો આશ્રય કરીને તમે પ્રારબ્ધના યોગે આવી પડેલાં વર્ણાશ્રમ કર્મો કરો. કદાચ એ કર્મો ન કરો તોપણ કાંઈ નહિ. જ્ઞાની પુરુષને કર્મોનો સ્વીકાર પણ ગમતો નથી અને કર્મોનો ત્યાગ પણ ગમતો નથી. પોતાના સ્વરૂપને જાણનારા જ્ઞાની પુરુષો કોઈ પ્રકારની આસક્તિ રાખ્યા વિના જે સમયે જે ક્રિયા આવી પડે, તે સમયે તે ક્રિયાને અનુસરીને વર્તે છે. જો તમે જાગ્રતમાં જ સુષુપ્તિમાં રહેનારી (અભિનિવેશ વિનાની) બુદ્ધિથી ક્રિયાઓ કરશો, તોપણ અકર્તા જ રહેશો અને જો તમારી બુદ્ધિ જાગ્રતમાં જ સુષુપ્તિમાં નહિ રહેલી હોય, તો તમે કોઈ ક્રિયાઓ નહિ કરો તોપણ કર્તા જ રહેશો. હવે જેમ તમારી ઈચ્છામાં આવે તેમ કરો. હે રામ! જેમ બાળક કાંઈ પણ ફળનો વિચાર કર્યા વિના જ ખાટલામાં પગ હલાવ્યા કરે છે, તેમ તમે ફળોનો સંકલ્પ નહિ કરતાં જ કર્મો કરો. વિષયો વિનાના ચૈતન્યરૂપી પદમાં સ્વસ્થ થયેલો અને જાગ્રતમાં જ સુષુપ્તિમાં રહેલી બુદ્ધિવાળો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ ગમે તે કર્મ કરે, પણ તે કર્મમાં તેને કર્તાપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. જેમ ચંદ્ર પોતાની અંદર અમૃતથી શીતળ રહે છે, તેમ જાગ્રતમાં સુષુપ્તિની દશાને પ્રાપ્ત થઈ ચિત્તમાં વાસનાઓથી રહિત થયેલો જીવન્મુક્ત પુરુષ પોતાની અંદર આનંદથી શીતળ રહે છે. જેમ પર્વત સઘળી ઋતુઓમાં સમાન રહે છે, તેમ જાગ્રતમાં જ સુષુપ્તિ જેવી દશાને પ્રાપ્ત થયેલો અને પૂર્ણિમાના ચંદ્રના બિંબની પેઠે પૂર્ણ થયેલો મહાતેજસ્વી જીવન્મુક્ત પુરુષ વિપત્તિની તથા સંપત્તિની સઘળી અવસ્થાઓમાં સમાન (નિર્વિકાર) રહે છે. જેમ પર્વત પવનના આવવાથી વૃક્ષ આદિ ભાગમાં જ કંપાયમાન થાય છે, પણ અંદર કંપાયમાન થતો નથી, તેમ જાગ્રતમાં જ સુષુપ્તિમાં રહેનારો ધીર પુરુષ ક્રિયાઓ કરતાં ચિત્તથી બહાર જ ચપળ થાય છે, પણ અંદર ચપળ થતો નથી. હે રામ! તમે કે જે નિર્દોષ છો, તે સુષુપ્તિ જેવી અવસ્થામાં રહીને, શરીરને તરત પાડી નાખો તોપણ ભલે અને પર્વતની જેમ લાંબા કાળ સુધી ધરી રાખો તોપણ ભલે. આ જાગ્રતમાં જ સુષુપ્તિમાં રહેવારૂપી સ્થિતિ અભ્યાસના યોગથી સર્વદા દૃઢ રહેવા લાગે ત્યારે તેને જ તત્ત્વવેત્તાઓ તુર્યાવસ્થા કહે છે. ઉપર કહેલી સુષુપ્તિ જેવી અવસ્થામાં આનંદમય થઈને રહેવાય છે અને તુર્યાવસ્થામાં આનંદરૂપ થઈ જવાય છે. ભાગ્યશાળી જ્ઞાની પુરુષ તુર્યાવસ્થામાં સઘળાં દુ:ખોથી અત્યંત રહિત થાય છે અને મન અત્યંત નાશ પામી જાય છે. પરમ આનંદથી ઘૂમતો તુર્યાવસ્થામાં રહેલો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ આ જગતની રચનાને સર્વદા લીલા જેવી જોયા કરે છે. શોકથી, ભયથી તથા પરિશ્રમથી રહિત થયેલો અને જેનો સંસારરૂપી ભ્રમ જતો રહ્યો હોય છે એવો તુર્યાવસ્થામાં આરૂઢ થયેલો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ ફરી વાર આ સંસારની રચનામાં પડતો નથી. જેમ પર્વતની ઉપર રહેલો પુરુષ પૃથ્વી ઉપર રહેલા લોકોને હસતો હસતો જુએ છે, તેમ તુર્યાવસ્થારૂપી પવિત્ર પદવીને પામેલો ધીરબુદ્ધિવાળો પુરુષ આ ભ્રાંતિથી કલ્પેલા જગતને દોષદૃષ્ટિથી હસતો હસતો જુએ છે. આમ તે જીવતાં સુધી આ તુર્યાવસ્થામાં અખંડ સ્થિતિ પામીને, આનંદમાં જ લીન થયેલો હોવાને લીધે અંતે વિદેહમુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, કે જે વિદેહમુક્તિ તુર્યાતીત પદ કહેવાય છે. જાગ્રત આદિ ત્રણ અવસ્થાઓ, કે જે મોટા આનંદથી રહિત હોવાને લીધે આનંદ વિનાની કહેવાય છે, તેઓને ત્યજીને તુર્યાવસ્થારૂપ મહાનંદ (મોટા આનંદવાળા) પદને પ્રાપ્ત થયેલો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ તે મહાનંદ(તુર્યાવસ્થા જીવન્મુક્તિ પદ)ને પણ છોડીને તુર્યાતીત પદ (વિદેહમુક્તિ) ને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે મુક્ત જ કહેવાય છે. જેનાં સઘળાં અજ્ઞાનમય અભિમાનો ક્ષય પામેલાં હોય છે અને જન્મ આપનાર કામકર્માદિ સઘળા પાશો ગલિત થઈ ગયા હોય છે એવો એ મહાત્મા પુરુષ, જેમ જળમાં પડેલો સિંધવનો ટુકડો

જળની રસમય સત્તાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ પરમાત્માની અધિષ્ઠાનપણારૂપી અખંડાનંદ સત્તા(સત્તાસામાન્ય)ને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧—૩૩

परिगलितसमस्तजन्मपाशः सकलविलीनतमोमयाभिमानः । परमरसमयीं प्रयाति सत्तां जलगतसैंधवखण्डवन्महात्मा ॥ ३३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'અસંગવિકલ્પોપદેશ' નામનો સર્ગ ૭૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૧ મો*

અવર્ણનીય વિદેહમુક્તિ, શરીરાદિનો નિરાસ અને તુર્યાવસ્થાનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

**यावत्तुर्यपरामर्शस्तावत् केवलतापदम् ।
जीवन्मुक्तस्य विषयो वचसां च रघूद्वह ॥ १ ॥**

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! તુર્યાવસ્થાના અનુભવરૂપ જે બ્રહ્મભાવનું પદ કે જેને જીવન્મુક્ત પુરુષો જાણે છે, તે જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી જીવન્મુક્ત કહેવાય છે અને તુર્યાતીત પદ પ્રાપ્ત થયા પછી વિદેહમુક્ત કહેવાય છે. શ્રુતિ આદિનાં વચનો પણ તુર્યાવસ્થાના અનુભવ સુધીનું વર્ણન કરી શકે છે. તે પછીની સ્થિતિનું કોઈથી વર્ણન જ થઈ શકતું નથી. જીવન્મુક્ત થયા પછી વિદેહમુક્ત થયેલા પુરુષો મનથી રહિત હોવાને લીધે પોતાના વિદેહમુક્તપણાને જાણતા નથી અને તેઓનું વર્ણન પણ શ્રુતિ આદિનાં વચનોથી કરી શકાતું નથી. હે રામ! જેમ આકાશ માણસોના વિષયરૂપ નથી, તેમ વિદેહમુક્તિ અનુભવના કે વચનોના વિષયરૂપ નથી. જેમ આકાશમાં પવનો જ પહોંચે છે, તેમ જેમાં વિદેહમુક્તો જ પહોંચે છે એવી એ પરમ વિશ્રાંતિની પદવી જીવતાઓને તો દૂર કરતાં પણ અત્યંત દૂર છે. જાગ્રતમાં જ સુષુપ્તિ જેવી અવસ્થાથી કેટલાક કાળ સુધી જગતની સ્થિતિને ભોગવીને પછી પરમ આનંદથી ઘૂમેલો પુરુષ તુર્યાવસ્થા(જીવન્મુક્તિ)ને પ્રાપ્ત થાય છે. હે રામ! જીવન્મુક્ત પુરુષો જે પદ્ધતિથી, નિર્દ્વંદ્વ (સુખ-દુઃખાદિની પ્રતીતિથી પણ રહિત) પદરૂપી 'તુર્યાતીત' નામની દશાને પ્રાપ્ત થાય છે, તે પદ્ધતિથી તમે પણ એ દશાને પ્રાપ્ત થજો. હે શત્રુઓને હણનારા રામ! તમે જાગ્રતમાં સુષુપ્તિ જેવી અવસ્થાથી જગતના વ્યવહારો કરો. જેમ ચિત્રમાં આલેખેલા ચંદ્રને ક્ષય પણ નથી અને રાહુ આદિનો ભય પણ નથી, તેમ તમને મૃત્યુ પણ નથી અને કોઈનો ભય પણ નથી. આ શરીરનો ક્ષય થાય કે સ્થિરતા થાય, તેથી આત્માનો ક્ષય કે સ્થિરતા થાય એમ સમજવું નહિ; કેમ કે જે આ શરીર છે તે તો ભ્રમ જ ઉદય પામેલો છે. તમારે દેહના નાશનું પણ શું પ્રયોજન છે અને દેહની સ્થિરતાનું પણ શું પ્રયોજન છે? તમે તમારા આત્માના બોધની સ્થિરતાનો પ્રયત્ન કરો. દેહ જેમ છે તેમ ભલે રહ્યો. તમે જગતના અધિષ્ઠાનને જાણી ચૂકયા છો, ત્રણે અવસ્થાઓના અધિષ્ઠાનને સમજી ચૂકયા છો અને પોતાના સ્વરૂપને પામી ચૂકયા છો, તો હવે પ્રજાના કલ્યાણને માટે શોકથી રહિત થાઓ. જેમ આકાશ અંધકારથી તથા વાદળાંથી મુક્ત થઈને ચંદ્રના શીતળ પ્રકાશની શોભાથી શોભે છે, તેમ તમે પ્રિયથી તથા અપ્રિયથી મુક્ત થઈને આત્માના શીતળ પ્રકાશની શોભાથી શોભો છો. જેમ યોગથી, મંત્રથી તથા તપથી સિદ્ધ થયેલો પુરુષ આકાશમાંથી પૃથ્વી ઉપર દોડે નહિ, તેમ આત્મજ્ઞાનથી સંપન્ન થયેલું તમારું મન વિષય સંબંધી સુખો ઉપર દોડતું નથી. સંસારમાં જે કાંઈ છે, તે ત્રણે પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિત શુદ્ધ ચૈતન્ય જ છે; માટે 'આ હું છું અને આ મારું છે' એવી ખોટી ભ્રાંતિ તમને ન રહેવી જોઈએ. શુદ્ધ ચૈતન્યનું 'આત્મા' એ નામ પણ શાસ્ત્રાદિના વ્યવહાર માટે કલ્પેલું છે, વાસ્તવિક નથી તો પછી બીજા અનાત્મ પદાર્થોનો નામરૂપ આદિ ભેદ તો શુદ્ધ ચૈતન્યથી અત્યંત દૂર જ

* આ ઈકોતેરમા સર્ગમાં વિદેહમુક્તિને અવર્ણનીય (વર્ણન કરવાને અશક્ય) કહીને પછી શરીરાદિનો નિરાસ કરીને તુર્યાવસ્થા(જીવન્મુક્તિ)નું જ વર્ણન કરવામાં આવશે.

હોય એમાં શું કહેવું? જેમ જે સમુદ્ર છે તે જળ છે, તેમાં તરંગ આદિ જળથી જુદું છે જ નહિ; તેમ આ સઘળું જગત આત્મા જ છે, તેમાં પૃથ્વી તથા જળ આદિ કાંઈ પણ આત્માથી જુદું નથી. જેમ સઘળા સમુદ્રમાં જળ વિના બીજું કાંઈ મળતું જ નથી, તેમ આ સઘળા જગતમાં આત્મા વિના બીજું કાંઈ મળે એમ જ નથી. હે વિચક્ષણ રામ! 'આ હું છું' એવી આસ્થા તમે કયા અમુક પદાર્થમાં બાંધો છો? કોઈ પણ અમુક પદાર્થમાં બાંધવી યોગ્ય નથી; કેમ કે જે તમે નથી અથવા જે તમારું નથી એવું કાંઈ પણ નથી, તેમ જ જે તમે છો અથવા જે તમારું છે એવું પણ કાંઈ નથી, દેહો પણ નથી, દેહોની સાથે સંબંધ પણ નથી અને દ્વૈત જ નથી, આત્મામાં દ્વૈતરૂપી કલંકનો સંભવ પણ હોય કે? જો સૂર્યમાં અંધકારરૂપી કલંકનો સંભવ હોય, તો આત્મામાં દ્વૈતરૂપી કલંકનો સંભવ હોય. હે શત્રુઓને હણનારા રામ! હવે 'દ્વૈત છે' એમ પણ ઘડીભર સ્વીકારીને તમારી પાસે વાત કરું છું. દેહાદિ છે તોપણ તેઓનો આત્મા સાથે સંબંધ ઘટતો નથી. જેમ છાયાને અને તડકાને સંબંધ સંભવતો નથી અને જેમ પ્રકાશને અને અંધકારને સંબંધ સંભવતો નથી, તેમ દેહને અને આત્માને સંબંધ સંભવતો જ નથી. જેમ શીત અને ઉષ્ણ સર્વદા પરસ્પરથી વિરુદ્ધ છે, માટે તેઓનો સંબંધ સંભવતો નથી, તેમ દેહ અને આત્મા પરસ્પરથી વિરુદ્ધ છે, માટે તેઓનો સંબંધ સંભવતો નથી. જેમ માટીને અને ઘડાને પરસ્પરથી જુદાં નહિ રહેવારૂપ સમવાય સંબંધ છે, તેમ આત્માને અને દેહને સમવાય સંબંધ પણ ઘટતો નથી; કેમ કે આત્મા ચેતન છે અને દેહ જડ છે; માટે તેનો સંબંધ કેમ અનુભવવામાં આવે? માટી અને ઘડો એ તો બંને જડ હોવાથી પરસ્પરને મળતા છે, માટે તેઓનો સમવાય સંબંધ ઘટે, પણ આત્મા અને દેહ તો પરસ્પરથી વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળા છે, માટે તેઓનો સમવાય ઘટે જ નહિ. કેવળ ચૈતન્યમાત્ર આત્માને દેહનો સંબંધ છે, એ વાત તો 'દાવાગ્નિને અને સમુદ્રને સંબંધ છે' એ વાત જેમ ખોટી હોવાથી ન સમજાય એવી જ છે. જેમ સૂર્યનાં કિરણોમાં કલ્પાયેલો સમુદ્ર (ઝાંઝવાનાં પાણી) કિરણોનું અવલોકન કરવાથી બાધિત થઈ જાય છે, તેમ આત્મામાં કલ્પાયેલો દેહનો અને આત્માનો ખોટો સંબંધ આત્માનું અવલોકન કરવાથી બાધિત થઈ જાય છે. આત્મા ચૈતન્યરૂપ છે, નિર્મળ છે, નિત્ય છે, સ્વયંપ્રકાશ છે તથા દુ:ખરહિત છે અને દેહ તો જડ છે, મળવાળો છે, અનિત્ય છે, બીજાને લીધે તે પ્રકાશે છે અને દુ:ખોવાળો છે; માટે આત્મા દેહની સાથે કેમ જ સંબંધ પામે? 'દેહને આત્માનો સંબંધ ન હોય તો દેહનું ચાલવું કે બળ પામવું ઘટતું નથી. જો દેહ આત્માના સંબંધ વિના ચાલતો હોય કે બળ પામતો હોય, તો શબમાં પણ ગતિ અને બળ હોવાં જોઈએ એવી શંકા કરવી નહિ; કેમ કે દેહ પ્રાણવાયુથી ચાલે છે અને પ્રાણવાયુને ટકાવી રાખનારાં અન્નાદિથી બળ પામે છે, માટે દેહને આત્માની સાથે જરા પણ સંબંધ નથી. હે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા રામ! દ્વૈતનો સ્વીકાર કરતાં પણ દેહના અને આત્માના સંબંધનો સંભવ થતો નથી. ત્યારે દ્વૈતનો સ્વીકાર ન કરવાના સિદ્ધાંતપક્ષમાં તો દેહના અને આત્માના સંબંધની કલ્પના પણ ક્યાંથી હોય? જેમ દેહના અને આત્માના સંબંધનું ખંડન કરવામાં ઘણી યુક્તિઓ છે, તેમ જ દ્વૈતનું* ખંડન કરવાની પણ

---

* આત્માથી જુદો કોઈ પદાર્થ છે એમ દ્વૈતમત કહે છે. હવે તે જુદો પદાર્થ કયો હોઈ શકે? આત્માથી જુદો આત્મા તો હોય નહિ, કારણ કે તે એક અદ્વિતીય પરમાત્મા સ્વરૂપ છે એટલે તેમાં ભેદ નથી. તેનાથી જુદો પદાર્થ દેહ છે એમ માનો તો તે દેહ જડ છે અને આત્મા ચેતન છે. તે બંનેનો સંબંધ થાય નહિ, તે યુક્તિ ઉપર શ્લોક ૧૮ થી ૨૬ સુધી જણાવી આત્મા અને દેહ સાથે સમવાય સંબંધ છે એમ નૈયાયિકોનું કહેવું છે, તે પણ બરોબર નથી; કારણ કે સમવાય એ નિત્ય સંબંધ છે. ઘડો અને તેને વીંટેલું કપડું,

ઘણી ઘણી યુક્તિઓ છે. માટે દ્વૈતરૂપી ભ્રમને છોડી દઈને અદ્વૈતમાં જ સ્થિતિ કરો. કોઈને કદી પણ અને ક્યાંય પણ બંધ કે મોક્ષ છે જ નહિ. હે રામ! સર્વત્ર બહારના તથા અંદરના પદાર્થો સહિત જે કાંઈ દેખાય છે તે સઘળું કાંઈ છે જ નહિ અને જે છે તે આત્મા જ છે. એવી રીતની ભાવનાને સ્પષ્ટ રીતે દૃઢ કરો. 'હું સુખી છું, દુઃખી છું અને મૂઢ છું' એવા પ્રકારની ભાવનાઓ તો કેવળ ઊલટા વિચારો જ છે. એ ખોટી ભાવનાઓને તમે સાચી સમજતા હશો તો હું ધારું છું કે, કે તમને હજી લાંબા કાળ સુધી દુઃખ ભોગવવાની ઈચ્છા છે. જેમ પર્વતની અને ખડની તુલના થાય નહિ અને જેમ રેશમી વસ્ત્રની અને પથરાની તુલના થાય નહિ, તેમ આત્માની અને શરીરની પણ તુલના થાય નહિ. જેમ તેજને અને અંધકારને સંબંધ પણ નથી અને તેની તુલના પણ નથી, તેમ આત્મા અને શરીર પણ પરસ્પરથી અત્યંત વિરુદ્ધ હોવાને લીધે તેઓને પણ સંબંધ કે તુલના નથી. જેમ શીતની અને ઉષ્ણની એકતા વાતોમાં પણ ક્યાંય જોવામાં આવતી નથી, તેમ આત્માની અને શરીરની એકતા કોઈ શાસ્ત્રમાં પણ જોવામાં આવતી નથી. આત્મા પ્રકાશરૂપ છે અને શરીર જડ છે; માટે તેઓનો સંબંધ કે એકતા ઘટે જ કેમ? 'જો દેહ આત્મા ન હોય અથવા આત્માના સંબંધવાળો ન હોય, તો તે ગતિ તથા ભાષણ આદિ ક્રિયાઓ કેમ કરી શકે?' એવી જો તમારા મનમાં શંકા હોય તો તે ખોટી જ છે; કેમ કે દેહ વાયુથી જ આવે છે, વાયુથી જ ચાલે છે, વાયુથી જ જાય છે અને નાડીઓમાં ભ્રમણ કરનારા વાયુથી જ શબ્દ કરે છે. જેમ વાંસનાં છિદ્રોમાં પવનના અભિઘાતથી શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ કંઠ તથા તાળવાં આદિ દેહનાં છિદ્રોમાં અંદરના પવનનો અભિઘાત થવાથી '**क च ट त प**' અક્ષરોવાળો શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ દેહમાં શબ્દ વાયુથી જ થાય છે, તેમ ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયોનું ચલન પણ વાયુથી જ થાય છે. ઈન્દ્રિયો આદિ ઉપાધિઓને છોડી દેતાં જે સામાન્ય અનુભવ અવશેષ રહે છે, તે જ કેવળ આત્માનું સ્વરૂપ છે. જોકે આકાશ, પથરા અને ભીંત આદિ સઘળા પદાર્થોમાં આત્મા છે, તોપણ જેમ પ્રતિબિંબ અરીસામાં જ પ્રકટ થાય છે, તેમ આત્મા ચિત્તમાં અને ચિત્તની વૃત્તિઓમાં જ અનુભવરૂપે પ્રકટ થાય છે. ચિત્તરૂપી પક્ષી શરીરરૂપી માળાને ત્યજીને પોતાની વાસના પ્રમાણે જ્યાં જાય છે, ત્યાં જ આત્માનો અનુભવ થાય છે. જ્યાં પુષ્પ હોય ત્યાં જ ગંધ જણાય છે, તેમ જ્યાં ચિત્ત હોય ત્યાં જ આત્માનો અનુભવ થાય છે. જોકે આકાશ સર્વત્ર છે પરંતુ અરીસામાં જ તેનું પ્રતિબિંબ પડે છે, તેમ આત્મા સર્વત્ર છે પરંતુ ચિત્તમાં જ જણાય છે. જેમ પૃથ્વીનો નીચો પ્રદેશ જ જળને વહેવાના સ્થાનરૂપ છે, તેમ ચિત્ત જ આત્માના પ્રતિબિંબના સ્થાનરૂપ છે. જેમ સૂર્યની પ્રભા પ્રકાશને વિસ્તારે છે, તેમ ચિત્તમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું આત્મસ્વરૂપ આ સત્ય અને અસત્ય* 'જગત' નામના આકાર-

તેનો સંયોગ સંબંધ છે, કારણ કે તે બંનેનો સંબંધ જોઈ શકાય છે, અને તેનો સંબંધ છૂટો પણ કરાય છે; પણ ઘડો અને માટીનો સંબંધ જોઈ શકાતો નથી તેમ જ તે છૂટો પાડી શકાતો પણ નથી; એટલે તેને સમવાય સંબંધ કહે છે. આત્મા અને દેહને સમવાય સંબંધ ઘટતો નથી, તેનું ખંડન પણ ઉપર કર્યું છે.

* જગતની સત્તા બે પ્રકારની છે: વ્યાવહારિક સત્તા અને પ્રાતિભાસિક સત્તા. જેનાથી જગતમાં કાર્યો થઈ શકે તે વ્યાવહારિક કહેવાય છે. જેમ કે ઘડાથી પાણી ભરવું, નગરમાં વાસ કરવો અને તીર્થયાત્રા કરવા શરીરની ગતિ કરવી વગેરે. આ બધું બ્રહ્મદૃષ્ટિએ મિથ્યા હોવા છતાં સંસારદૃષ્ટિએ સત્ય છે એટલે તેને વ્યાવહારિક સત્ય કહે છે; પણ જે બંને દૃષ્ટિએ નકામાં હોય તે પ્રાતિભાસિક કહેવાય છે. જેમ કે દોરડામાં સાપ દેખાય, તે સાપ કરડે નહિ; છીપમાં રૂપું દેખાય તો તેનાં ઘરેણાં થાય નહિ વગેરે. આત્માનો દેહ સાથે જે સંબંધ છે તે વ્યાવહારિક સત્ય છે, પણ પારમાર્થિક સત્તા કે જે કેવળ બ્રહ્મની કહેવાય છે, તે જોતાં દેહનો સંબંધ નથી.

ને વિસ્તારે છે. હે રામ! માટે આત્માનાં પ્રતિબિંબો પડવાના સ્થાનકરૂપી ચિત્ત જ આ સઘળા સંસારની ઉત્પત્તિનું કારણ છે. આત્મા પણ પ્રતિબિંબ દ્વારા સંસારીની ઉત્પત્તિનું કારણ જણાય છે, તોપણ તે અસંગ અને અદ્વિતીય હોવાને લીધે વાસ્તવિક રીતે સંસારની ઉત્પત્તિ વિના કારણરૂપ ઘટતો નથી. અજ્ઞાન કે જેને વિદ્વાન પુરુષો અવિચાર પણ કહે છે અને મૂર્ખતા પણ કહે છે, તે જ ચિત્તનું કારણ છે, માટે અજ્ઞાન જ સંસારની ઉત્પત્તિનું મુખ્ય કારણ છે. યથાર્થ વિચાર નહિ કરવારૂપી અજ્ઞાનથી જ ચિત્તને પોતાના સઘળા ભ્રમોના બીજરૂપી આકાર મળ્યો છે. આત્મામાં જન્મ-મરણાદિ અનર્થોનો દેખાવ સૂર્યમાં અંધારાના દેખાવની જેમ તેનો બિલકુલ સંભવ ન હોવા છતાં પણ ચિત્તને લીધે જ જોવામાં આવે છે. હે રામ! જેમ દીવાથી અંધકાર ક્ષણમાત્રમાં નાશ પામે છે, તેમ આત્માના યથાર્થ તત્ત્વના જ્ઞાનથી ચિત્તનો સંપૂર્ણ નાશ થાય છે, માટે સમજુ પુરુષે પોતાથી ચિત્તનો વિચાર કરવો જોઈએ કે જે ચિત્ત 'જીવ, અંતઃકરણ, ચિત્ત અને મન' ઈત્યાદિ અનેક નામો ધરાવે છે.

રામ બોલ્યા: હે ગુરુ મહારાજ! ચિત્તનાં 'જીવ, અંતઃકરણ, ચિત્ત અને મન' ઈત્યાદિ નામો શાં શાં કારણોથી પ્રસિદ્ધ થયાં છે એ મને કહો કે જેથી હું ચિત્તનો વિચાર કરી શકું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! જેમ તરંગોના સમૂહો જળની સત્તાથી કદી પણ જુદી સત્તાવાળા થઈ શકતા નથી, તેમ કદી પણ આત્માની સત્તાથી જુદી સત્તાવાળા નહિ થઈ શકનારા આ સઘળા પદાર્થો ચિત્તથી જ થયેલા છે. જેમ સમુદ્રનું જળ ચપળતાવાળા તરંગોમાં ચપળતારૂપે રહે છે, તેમ આત્મા ગતિવાળા પદાર્થોમાં ગતિરૂપે રહેલો છે. જેમ જળ ગતિ વિનાના સમુદ્રના ભાગોમાં ગતિ વિના રહે છે, તેમ આત્મા ગતિ વિનાના પદાર્થોમાં ગતિ વિના રહેલો છે. પથરા આદિ પદાર્થો કે જેઓ ગતિ વિનાના છે, તેઓ પણ આત્મામાં કલ્પાયેલા છે અને મનુષ્ય આદિ પદાર્થો કે જેઓ મદિરાનાં ફીણોની જેમ ગતિવાળા છે, તેઓ પણ આત્મામાં જ કલ્પાયેલા છે. સઘળા સ્થાવર—જંગમ પદાર્થોમાં જે જે શક્તિઓ જોવામાં આવે છે, તે સઘળી શક્તિઓ અજ્ઞાનના અધિષ્ઠાનભૂત આત્માથી જુદી સત્તાવાળી છે જ નહિ અને અજ્ઞાન પોતે પણ આત્મામાં કલ્પિત હોવાને લીધે આત્માથી જુદી સત્તાવાળું નથી. એ અજ્ઞાનનો જે અંશ આત્માના પ્રતિબિંબથી શોભી રહેલો છે, તે જીવ કહેવાય છે અને તે જીવ જ આ સંસારમાં મહામોહરૂપી અજ્ઞાનના પાંજરારૂપી શરીરમાં હાથીની જેમ બંધાઈ રહ્યો છે. એ જીવ પ્રાણને ધારણ કરે છે તેથી જીવ કહેવાય છે, અહંકારને ધારણ કરે છે તેથી હું કહેવાય છે, નિશ્ચય કરે છે તેથી બુદ્ધિ કહેવાય છે ને સંકલ્પો કરે છે તેથી મન કહેવાય છે. તે કલ્પનાથી સર્વ અનાત્મા પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે તેથી પ્રકૃતિ કહેવાય છે. મોહથી ખરડાયેલો હોવાથી દેહ કહેવાય છે, તેનામાં અજ્ઞાન વધારે હોવાથી જડ કહેવાય છે અને પ્રતિબિંબરૂપી ચૈતન્ય વિશેષ પ્રમાણમાં રહેલું હોવાથી ચેતન કહેવાય છે. આ રીતે અજ્ઞાનનો ભાગ અને ચૈતન્યનો પ્રતિબિંબરૂપ ભાગ એ બંને મળીને જે પદાર્થ ગોઠવાયેલો છે, તે પદાર્થ, 'જીવ, બુદ્ધિ, મન, ચિત્ત, તથા અહંકાર' ઈત્યાદિ નામોથી કહેવાય છે. હે રામ! જીવનું આવી રીતનું સ્વરૂપ બૃહદારણ્યક આદિ ઘણાં ઘણાં ઉપનિષદોમાં ઘણા ઘણા પ્રકારોથી કહેલું છે. દુષ્ટ વિકલ્પોને અને દુષ્ટ તર્કોને કરનારા મૂઢ લોકોએ કેવળ પોતાની ભૂલને લીધે જ એ સઘળાં નામોમાં 'તેઓ જુદા જુદા પદાર્થો છે' એવી વ્યર્થ આસક્તિઓ કરી લીધી છે. હે રામ! આ રીતે જે જીવ અથવા ચિત્ત છે, તે જ સંસારનું કારણ છે. દેહ કે જે મૂંગો છે અને અત્યંત તુચ્છ છે, તેણે એમાં શું કર્યું છે? કશું કર્યું નથી. જે શુદ્ધ આત્મા છે તે પણ સંસારી નથી અને દેહ પણ સંસારી નથી; પરંતુ વચમાં લટકતો જે જીવ છે.

તે જ સંસારી છે. જેમ ઘડો અને ઘડામાં ભરેલું જળ એમાંથી એકનો નાશ થતાં બીજાનો નાશ થતો નથી. તેમ શરીરનો નાશ થતાં, શરીરમાં રહેનારા જીવનો નાશ થતો નથી. જેમ પાંદડું સુકાઈ જતાં તેનો રસ સુકાઈ જતો નથી, પણ તે રસ સૂર્યનાં કિરણોની અંદર જાય છે, તેમ શરીરનો ક્ષય થતાં જીવ ક્ષય પામતો નથી. તે જીવ બીજા શરીરમાં જાય છે. જો એ જીવ વાસનાઓથી રહિત થઈ ગયો હોય, તો બીજા શરીરમાં નહિ જતાં પોતાના પરબ્રહ્મ(સત્તા-સામાન્ય)રૂપ અસલ સ્વભાવમાં રહે છે. જે મૂર્ખને દેહનો નાશ થતાં પોતે નાશ પામ્યો એવી ભ્રાંતિ થતી હોય તેને હું ધારું છું કે, પોતાની માતાના સ્તનમંડળમાંથી પિશાચ ઊઠ્યાની ભ્રાંતિ પણ થવી જોઈએ. દેહનો નાશ થવાથી કાંઈ વળતું નથી, પણ જો ચિત્તનો નાશ થાય, તો મોટો ભાગ્યોદય થયો એમ ગણવામાં આવે છે. ચિત્તનો નાશ થવાથી જીવનો પણ નાશ થવાની સંભાવના થતી હોય તો તેથી ડરવા જેવું નથી; કેમ કે એવી રીતનો નાશ એ પરમ પુરુષાર્થરૂપ મોક્ષ જ છે; એમ શાસ્ત્રો કહે છે, જે મરી જાય છે તે નાશ પામ્યો એમ જે કહેવામાં આવે છે, એ તો ખોટું જ કહેવામાં આવે છે એમ હું ધારું છું, કેમ કે જે મરી જાય છે, તે તો બીજા દેશમાં તથા બીજા કાળમાં બીજા શરીરને ધારણ કરતો અનુભવમાં આવે છે. 'મરણો' નામની નદીઓના તરંગોમાં ખડની પેઠે તણાયા જતા જીવો સંસારમાં દેશના તથા કાળના અંતરાયને લીધે 'અમુક નષ્ટ થઈ ગયો અને અમુક નવો જન્મ્યો' ઈત્યાદિ કલ્પનાઓને કેવળ ભ્રાંતિથી જ કરી લે છે. હે રામ! જીવ એક શરીર ત્યજી દઈને ક્ષણમાત્રમાં વળી બીજા પ્રદેશમાં —બીજા શરીરમાં જાય છે અને વળી તે બીજા શરીરને પણ તજી દઈને વળી બીજા પ્રદેશમાં તથા બીજા કાળમાં ત્રીજા શરીરમાં જાય છે. જેમ વાંદરો જંગલના એક ઝાડને ત્યજી દઈને બીજા ઝાડમાં જાય છે, તેમ જીવ વાસનાઓને લીધે એક શરીરને ત્યજી દઈને બીજા શરીરમાં જાય છે. જેમ બાળકોને વસ્ત્રાદિથી ઢાંકી—ઢૂંબીને તેથી જીવનારી વ્યભિચારિણી ધાવ બાળકોને લાંબા કાળ સુધી અહીંતહીં ફેરવ્યા કરે છે, તેમ જીવોને ઢાંકી દઈને તેથી જ ટકી રહેનારી વાસના જીવોને લાંબા કાળ સુધી અહીંતહીં (અનેક જન્મોમાં) ફેરવ્યા કરે છે. અનાદિકાળથી વાસનાઓરૂપી રજ્જુઓથી બંધાયેલા અને પરસ્પરથી પોતાનું જીવન ચલાવતારા સિંહાદિ જીવો પર્વતોની ગુફાઓમાં જ અત્યંત દુ:ખથી જીવનને પૂરું કરી નાખે છે. હૃદયમાં રહેલી વાસનાઓને લીધે અનાદિકાળથી ટકી રહેલાં, દારિદ્રય તથા રોગો આદિ દુ:ખોના બોજાઓને ઉપાડતા અને અનેક યોનિઓમાં થતી દુર્દશાઓથી બગડતાં જીવનોવાળા જીવો લાંબા કાળ સુધી નરકોના સમૂહમાં વસે છે. વાલ્મીકિ મુનિએ ભરદ્વાજને આટલે સુધી કથા કહી ત્યાં દિવસ જતો રહ્યો, સૂર્ય આથમી ગયો અને મુનિઓની સભા વાલ્મીકિને પ્રણામ કરી સાયંકાળનાં નિત્યકર્મો કરવા માટે ત્યાંથી ઊઠીને નાહવા ગઈ. રાત્રિ વીત્યા પછી જ્યારે સૂર્યનાં કિરણો ફૂટ્યાં ત્યારે એ સભા પછી વાલ્મીકિમુનિની પાસે આવી. ૧—૭૨

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम । स्नातुं सभाकृतनमस्करणा जगाम श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ ७२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'સંસારોપદેશ' નામનો સર્ગ ૭૧ મો સમાપ્ત

વાલ્મીકિનો તેરમો દિવસ સમાપ્ત

સર્ગ ૭૨ મો*

પંચભૂતવાળા દેહને માટે હર્ષ-શોક મિથ્યા છે

वसिष्ठ उवाच

देहे जाते न जातोऽसि देहे नष्टे न नश्यसि।
त्वमात्मन्यकलंकात्मा देहस्तव न कश्चन ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! દેહ જન્મતાં તમે જન્મ્યા નથી અને દેહ નષ્ટ થતાં તમે નષ્ટ થવાના નથી. તમે પોતાના સ્વરૂપમાં નિષ્કલંક જ છો અને તમારે દેહની સાથે કશો સંબંધ નથી. જેમ બોરથી ભરેલું કૂંડું ફૂટી જતાં 'કૂંડું અને બોર બંને નષ્ટ થઈ ગયાં' એ કલ્પના વ્યર્થ છે અને જેમ ઘડો ફૂટી જતાં 'ઘડો અને ઘડાનું આકાશ બંને નષ્ટ થઈ ગયાં' એ કલ્પના વ્યર્થ છે, તેમ દેહ નષ્ટ થઈ જતાં 'દેહ અને આત્મા બંને નષ્ટ થઈ જાય છે' એ કલ્પના વ્યર્થ છે. વિનાશ પામવાના સ્વભાવવાળો આ દેહ નષ્ટ થઈને પંચભૂતમાં મળી જાય છે, તેમાં 'હું નષ્ટ થઈ જાઉં છું' એમ માનીને જે પુરુષ ખેદ કરે, તે આંધળા ચિત્તવાળા પુરુષને ધિક્કાર છે. જેમ રાશનો અને રથનો સંબંધ એમાંથી કોઈને સ્નેહ કે ઉદ્વેગ કરાવે એમ નથી, તેમ દેહ, ઇન્દ્રિય તથા ચિત્ત ઇત્યાદિનો અને ચૈતન્યનો સંબંધ એમાંથી કોઈને સ્નેહ કે ઉદ્વેગ કરાવે છે એમ નથી. જેમ તળાવના કાદવનો અને તળાવના નિર્મળ પાણીનો સંબંધ પરસ્પરના પ્રેમ વિનાનો જ છે, તેમ દેહ તથા ઇન્દ્રિયો ઇત્યાદિનો અને આત્માનો સંબંધ પરસ્પરના પ્રેમ વિનાનો જ છે. જેમ વનમાં ચાલ્યા જતા પ્રવાસી લોકો વનના માર્ગના સંયોગની અહંતા—મમતા કરતા નથી અને તે માર્ગના વિયોગથી ખેદ કરતા નથી, તેમ સમજુ પુરુષોએ દેહના અને જીવના સંયોગની અહંતા—મમતા કરવી યોગ્ય નથી અને તેના વિયોગનો ખેદ કરવો યોગ્ય નથી. જેમ કલ્પિત પિશાચે મોઢું ફાડવાથી બાળકને થતા ભયના વિકારો કેવળ ખોટી કલ્પનાથી જ ઊભા થાય છે, તેમ લોકોને દેહના સંબંધથી થતાં સુખ આદિ વિકારો કેવળ ખોટી કલ્પનાથી જ ઊભા થયેલા છે. જેમ ઝાડની એક શાખામાંથી જ જુદી જુદી વિચિત્ર પૂતળીઓ બને છે, તેમ પંચભૂતમાંથી જ આ જુદા જુદા દેહો બનેલા છે. જેમ લાકડાની ભારીમાં લાકડાં વિના બીજું કાંઈ જોવામાં આવતું નથી, તેમ આ દેહમાં પંચભૂતના સમુદાય વિના બીજું કાંઈ જોવામાં આવે એમ નથી. હે શ્રોતાજનો! દેહ કે જે પંચભૂતના સમુદાયરૂપ છે, તેનો ક્ષોભ, નાશ કે ઉત્પત્તિ થતાં તમે હર્ષને, શોકને તથા ક્રોધને શા માટે વશ થાઓ છો? 'સ્ત્રી' એવું નામ ધરાવનારો ક્ષણભંગુર પંચભૂતનો સમુદાય કે જેમાં પુરુષો, જેમ પતંગિયાં અગ્નિમાં પડે છે તેમ પડે છે, તેમાં અને 'પુરુષ' એવું નામ ધરાવનારા ક્ષણભંગુર પંચભૂતના સમુદાયમાં શી વિશેષતા છે? 'સ્ત્રી' એવું નામ ધરાવનારા ક્ષણભંગુર પંચભૂતના સમુદાયમાં અવયવોની કોમળતા તથા સુંદરતા આદિ જે વિચિત્રતા છે, તે તો અજ્ઞાનીઓને જ સંતોષ આપે એવી છે. જ્ઞાનીઓ તો એ 'સ્ત્રી' એવું નામ ધરાવનારા ક્ષણભંગુર પંચભૂતના સમુદાયમાં પંચભૂતના સમુદાયપણા વિના બીજી કશી દૃષ્ટિ કરતા નથી. જેમ એક પથ્થરમાંથી થયેલાં બે પૂતળાં પરસ્પરની સાથે મળ્યાં હોય, તોપણ તેમાં કોઈને કોઈનું સ્નાન—સૂતક નથી, તેમ આત્મામાંથી થયેલાં જીવ અને શરીર એ પરસ્પરની સાથે મળ્યાં છે, તોપણ તેઓમાં કોઈને કોઈનું સ્નાન—સૂતક નથી. હે રામ! જેમ માટીમાંથી બનેલાં પૂતળાં પરસ્પરના સમાગમમાં મમતા આદિથી રહિત રહે છે, તેમ તમે બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો અને મનના સમાગમમાં મમતા આદિથી રહિત જ રહો. જેમ પૂતળાં, પરસ્પરના સ્નેહસંબંધના પાત્રરૂપ નથી, તેમ દેહ, ઇન્દ્રિયો, આત્મા અને પ્રાણ એ પણ પરસ્પરના સ્નેહ-

* આ બોંતેરમા સર્ગમાં શરીર પંચભૂતોના જ વિકારરૂપ હોવાથી તેને માટે શોક કે મોહ આદિ કરવું યોગ્ય નથી એમ કહેવામાં આવશે.

સંબંધના પાત્રરૂપ નથી. એમાં કોઈને કોઈ માટે રોવું પડે એમ નથી. જેમ તરંગો અહીંતહીં થયેલાં જ તૃણોને એકબીજાની સાથે અત્યંત મેળવી દે છે, તેમ દેહમાં થયેલી 'હું છું' એવી દૃષ્ટિ જુદા જુદા દેશોમાં થયેલાં પ્રાણીઓને એકબીજાની સાથે મેળવી દે છે. જેમ સમુદ્રના જળમાં તૃણો મમતા આદિથી રહિત રહીને જ એકબીજાની સાથે મળે છે અને એકબીજાથી જુદાં પણ પડે છે, તેમ દેહમાં અને અધિષ્ઠાનરૂપ આત્મામાં પૃથ્વી આદિ પદાર્થો કોઈ પ્રકારથી મમતા આદિ નહિ રાખતાં જ એકબીજાની સાથે મળે છે અને એકબીજાથી જુદાં પણ પડે છે. જેમ સમુદ્રમાં ચકરીરૂપી કલ્પનાવાળો થઈને તૃણોને એકબીજાની સાથે ભેગાં કર્યા કરે છે, તેમ આત્મા ચિત્તરૂપી કલ્પનાવાળો થઈને દેહને લગતા અનેક પદાર્થોને ભેગા કર્યા કરે છે, જેમ જળ(ને) પોતાની ગતિને લીધે મલિનપણાનો ત્યાગ કરીને સ્વચ્છતા પ્રાપ્ત થાય છે તેમ આત્મા તત્ત્વબોધથી દેહાદિપણાનો ત્યાગ કરીને પોતાના અખંડ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ આકાશમાં ફરનારો સિદ્ધ પૃથ્વીના મંડળને દૂરથી જ જુએ છે, તેમ બોધના સમયમાં મને કરેલાં પંચભૂતોના સંબંધથી રહિત થયેલો પુરુષ પોતાના દેહને દૂરથી જ જુએ છે. અભિમાન છૂટી જવાને લીધે દેહથી પર થયેલો પુરુષ સઘળા પદાર્થોને અનાત્મરૂપ જાણીને જેમ સૂર્યની કાંતિ દિવસે અત્યંત પ્રકાશ પામે છે, તેમ પોતે અત્યંત પ્રકાશ પામે છે. જેમ માણસ મદિરાનો મદ ઊતરી જતાં શુદ્ધિમાં આવીને પોતાના દેહને જેવો અસલ હોય તેવો જાણે છે, તેમ દેહાદિના અભિમાનથી રહિત થયેલો પુરુષ પોતાના અખંડ અનુભવપણાનું સ્મરણ કરીને પોતાને ઈન્દ્રિયોના તથા વિષયોના સંબંધરૂપી રોગથી રહિત જાણે છે. 'જેમ સમુદ્રનું અપાર જળ જ તરંગો, કણો અને મોટાં મોજાંરૂપે થયેલું જણાય છે, તેમ આત્મા જ આ અનેક પદાર્થોવાળા જગતરૂપે સ્ફુરે છે.' એવા પ્રકારના મહાજ્ઞાનવાળા, રાગથી તથા દોષોથી રહિત થયેલા એ મહાત્માપણાને પ્રાપ્ત થયેલા જીવન્મુક્ત લોકો લીલાથી આ જગતમાં વ્યવહાર કરે છે. જેમ સમુદ્રનાં મોટાં મોજાં ઉત્તમોત્તમ મણિઓથી સંબંધ પામવા છતાં પણ તેઓમાં આસક્ત નહિ થતાં જ લીલા કરે છે, તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષો વિચિત્ર વ્યવહારોથી સંબંધ પામવા છતાં પણ તેઓમાં આસક્તિરૂપી વાસનાથી રહિત થઈને જ લીલા કરે છે. જેમ કિનારાનાં લાકડાંથી સમુદ્ર ગ્લાનિ પામતો નથી અને જેમ ઊડતી રજોથી આકાશ ગ્લાનિ પામતું નથી, તેમ આ જગતમાં પોતાના લૌકિક વ્યવહારોથી જીવન્મુક્ત પુરુષ કશી ગ્લાનિ પામતો નથી. જેમ સમુદ્રને પોતામાં આવતા જતા સ્વચ્છ, મલિન, ચપળ કે જડ પદાર્થોમાં કશો રાગ કે દ્વેષ થતો નથી, તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષને આવતા—જતા, સારા—નરસા ભોગોમાં રાગ કે દ્વેષ થતો નથી. જે કાંઈ જગતમાં છે, તે સઘળું મનની કલ્પનારૂપ છે અને તે વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થયેલા ચૈતન્યનો જ વિલાસ છે, એમ વિદ્વાનોએ એ નિશ્ચય કરેલો છે. અહંકાર, પંચભૂત આદિ પદાર્થો અને ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનકાળ સંબંધી બીજું પણ જે કાંઈ ઈન્દ્રિયોના અને વિષયોના સંબંધોના વિસ્તારોથી દેખાય છે, તે સઘળું મનના વિલાસ વિના બીજું કાંઈ પણ નથી. દૃશ્ય કે જેની સિદ્ધિ આત્માથી જ થાય છે, તે તો સત્ પણ કહી શકાતું નથી તથા અસત્ પણ કહી શકાતું નથી; માટે તેને માટે હર્ષ કે શોક કરવો યોગ્ય નથી અને જે આત્મા છે, તે તો અસંગ હોવાને લીધે હર્ષથી કે શોકથી જોડાય એમ જ નથી; માટે હર્ષનો કે શોકનો મુદ્દલ અવકાશ જ રહેતો નથી. હે રામ! જગતને સત્ય માનો અથવા અસત્ય માનો અથવા તેને એક રીતે સત્ય અને બીજી રીતે અસત્ય (સત્યાસત્ય) માનો, તોપણ કોઈ રીતે જગતને માટે હર્ષ કે શોક કરવો યોગ્ય નથી; કેમ કે જો જગત સત્ય હોય તો સત્ય વસ્તુ અખંડિત હોય છે, માટે તેમાં હાનિ કે લાભ નહિ હોવાથી હર્ષનો કે

શોકનો વિષય જ રહેતો નથી. જો જગત અસત્ય હોય, તો અસત્યને માટે હર્ષ કે શોક કરવો ઠીક નથી એ વાત સ્પષ્ટ જ છે અને જો જગત સત્યાસત્ય હોય, તો જે પદાર્થ સત્યાસત્ય હોય તે પદાર્થ અસત્યપણાની કોટિમાં જ પ્રવેશ કરે છે; માટે તેને માટે હર્ષ કે શોક કરવો યોગ્ય ગણાય જ નહિ. આ રીતે જગત કોઈ પ્રકારે હર્ષને કે શોકને યોગ્ય ઠરતું જ નથી; તે છતાં તેના સંબંધમાં તમે કેમ મૂંઝાઓ છો ? હે સુંદર નેત્રોવાળા રામ ! તમે નકામા વિચારને તજી દઈને યથાર્થ વિચાર કરો. યથાર્થ વિચાર કરનારો પ્રૌઢ માણસ કોઈ પદાર્થમાં પણ મોહ પામે નહિ. ઈન્દ્રિયોનો અને વિષયોનો સંબંધ થતાં જે સુખ અનુભવવામાં આવે છે, તે સુખને ઈન્દ્રિયો તથા વિષયોરૂપી ઉપાધિઓનો ત્યાગ કરીને વિચારીએ તો તે સુખ કેવળ અનુભવરૂપ જ અવશેષ રહે છે અને જે અનુભવ છે, તે સર્વથી સારભૂત બ્રહ્મ જ છે, એમ કહેવાય છે. ઈન્દ્રિયોનો અને વિષયોનો સંબંધ થતાં જે સુખ થાય છે, તેનું જો અજ્ઞાનને લીધે વિષયાકાર વૃત્તિથી ગ્રહણ કરવામાં આવે, તો તે સુખ સંસાર આપે છે અને તેનું જો જ્ઞાનને લીધે બ્રહ્મભાવનાથી ગ્રહણ કરવામાં આવે, તો તે સુખ મોક્ષને આપે છે, ઈન્દ્રિયોનો અને વિષયોનો સંબંધ થતાં જે સુખ અનુભવવામાં આવે છે, તે જોકે આત્માનું જ સ્વરૂપ છે તોપણ તેને જો 'વિષયોના સંબંધથી થયેલું છે' એવા અધ્યાસથી ગ્રહણ કરવામાં આવે, તો તે બંધનરૂપ છે અને જો 'એ સુખ સ્વાભાવિક જ છે, પણ વિષયોના સંબંધથી મનની સ્થિરતા થતાં માત્ર પ્રકટ થયું છે' એવી પાકી શ્રદ્ધાથી ગ્રહણ કરવામાં આવે, તો તે મુકિતરૂપ જ છે, એમ કહેવામાં આવે છે. ઈન્દ્રિયોનો અને વિષયોનો સંબંધ થતાં જે સુખ અનુભવવામાં આવે છે, તે સુખ જો પોતાના લાભથી હર્ષને કે પોતાના નાશથી શોકને ઉત્પન્ન કરનાર ન થાય તો તે મુકિત જ છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે. ઈન્દ્રિયોનો અને વિષયોનો સંબંધ થતાં, ઈન્દ્રિયોરૂપી તથા વિષયોરૂપી ઉપાધિઓથી રહિત જે અખંડ પૂર્ણાનંદના સ્ફુરણરૂપ અનુભવ થાય છે, તેનું જ અવલંબન કરીને તમે સંસારથી રહિત થાઓ. અખંડ અનુભવનું અવલંબન કરવાથી અજ્ઞાન જતું રહે છે, જ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે અને એ જ અનુભવ 'જીવન્મુકિત' એ નામથી કહેવાતી તુર્યાવસ્થા થાય છે. હે રામ ! ઈન્દ્રિયોના અને વિષયોના સંબંધથી થતો અનુભવ આત્મબુદ્ધિને લીધે ઈન્દ્રિયોરૂપી તથા વિષયોરૂપી ઉપાધિઓથી રહિત થતાં (તુર્યાવસ્થા થતાં) એવો આત્મા અવશેષ રહે છે કે જે આત્મા સ્થૂળ નથી, સૂક્ષ્મ નથી, પ્રત્યક્ષ નથી તેમ જ ન દેખાય તેવો પણ નથી. તે ચૈતન્યના આશ્રયરૂપ નથી, જડ નથી, અસત્ નથી, ઉત્પત્તિથી સત્તાવાળો નથી, હું કહેવાતો નથી, અન્ય કહેવાતો નથી, એકપણારૂપ ગુણવાળો નથી, અનેક નથી અને અનેકવાળો નથી. તે સમીપમાં રહેલો નથી, દૂર રહેલો નથી, સત્તાનો આશ્રય નથી, નથી એમ પણ નથી, પામવા યોગ્ય નથી, નહિ પામવા યોગ્ય નથી, સર્વરૂપ પણ નથી અને સર્વવ્યાપક પણ નથી. વચનથી નહિ કહી શકાય એવો હોવાને લીધે પદાર્થોની પંકિતમાં નથી, પદાર્થથી જુદો પણ નથી, પંચભૂતના સ્વભાવવાળો નથી અને પંચભૂતરૂપ પણ નથી; કેમ કે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી અને છઠ્ઠા મનથી જે કાંઈ વિષયોરૂપી જગત અનુભવવામાં આવે છે, તેથી ન્યારું આત્મસ્વરૂપ જગતની અંદરના કોઈ પદાર્થરૂપ કે કોઈ પદાર્થ જેવું હોય જ નહિ. વાસ્તવિક રીતે જોનારા જ્ઞાનીને જગત જેવું (બ્રહ્મરૂપ) છે તેવું જ દેખાય છે. સઘળું જગત બ્રહ્મમય જ છે. જગતનો કોઈ પણ અંશ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. આત્મા પૃથ્વીમાં કઠિનપણારૂપે રહેલો છે, જળમાં પ્રવાહરૂપે રહેલો છે, તેજમાં પ્રકાશરૂપે રહેલો છે, વાયુમાં ગતિરૂપે રહેલો છે અને આકાશમાં અવકાશરૂપે રહેલો છે. માટે જે કાંઈ જગત છે તે સઘળું આત્મા જ છે. હે રામ! વસ્તુઓની જે જે સત્તા છે, તે તે સત્તા ચૈતન્યની સત્તાથી ભિન્ન નથી. 'જગત ચૈતન્યથી

જુદું છે' એમ જો બોલવામાં આવે, તો તે ઘેલાનું જ બોલવું છે. સઘળા કાળમાં અનંત કલ્પોના ક્રમોમાં અને મધ્યમાં પણ જે જે જગતો છે તથા તે જગતોમાં જીવોનાં જે જે જવાં–આવવાં છે, તે તે સઘળાં આત્મા જ છે. આત્મા વિના બીજું કાંઈ છે જ નહિ. હે મહાત્મા રામ! તમે એ પ્રમાણે બુદ્ધિ રાખો અને તે બુદ્ધિથી સંસારને તરી જાઓ. ૧–૪૭

एको जगंति सकलानि समस्तकालकल्पक्रमांतरगतानि गतागतानि । आत्मैव नेतरकलाकलनास्ति काचिदित्थं मतिर्भव तयातिगतो महात्मन् ॥ ४७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો
'મોક્ષસ્વરૂપોપદેશ' નામનો સર્ગ ૭૨ મો
સમાપ્ત

સર્ગ ૭૩ મો*

અહંકાર નષ્ટ થતાં મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે

वसिष्ठ उवाच

एवं विचारया दृष्ट्या द्वैतत्यागेन राघव ।
स्वभावः प्राप्यते तज्ज्ञैस्तज्ज्ञश्चिंतामणिर्यथा ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! જેમ દેવતાઓ ચિંતામણિના તત્ત્વને જાણવાથી ચિંતામણિને મેળવે છે, તેમ મહાત્મા પુરુષો દ્વૈતનો ત્યાગ કરીને આવો વિચાર કરવાથી પોતાના સ્વરૂપમાં રહેવારૂપી મુક્તિ મેળવે છે. હવે એક બીજો વિચાર કરું છું કે, જે વિચારરૂપી દૃષ્ટિથી તમે આત્માને અવિચળ દેખશો અને દિવ્ય દૃષ્ટિવાળા થશો. 'આકાશ હું છું, સૂર્ય હું છું, દિશાઓ હું છું, પાતાળ હું છું, દૈત્યો હું છું, દેવો હું છું, લોકો હું છું અને ચંદ્ર આદિની કાંતિ હું છું. વળી અંધકાર હું છું, વાદળાં હું છું, પૃથ્વી હું છું, સમુદ્રાદિ હું છું, રજ હું છું, વાયુ હું છું, અગ્નિ હું છું અને આ સઘળું જગત પણ હું છું. હું કે જે આત્મા છું, તે જ સર્વ બ્રહ્માંડોમાં સર્વ સ્થળે રહ્યો છું. હું આ તુચ્છ દેહરૂપ જ નથી અને દેહાદિ મારાથી જુદાં પણ નથી. હું કે જે સર્વસ્વરૂપે એક જ છું, તેમાં મારો પોતાનો જ ભેદ બતાવનાર દ્વૈત કેમ જ હોય?' એવી રીતનો નિશ્ચય રાખીને પોતાનામાં રહેલા આ સઘળા જગતને પોતારૂપ જ જુઓ. આમ જોવાથી તમે હર્ષને કે શોકને પરવશ થઈને તેઓથી પરાભવ પામશો નહિ. હે કમળ સરખાં નેત્રોવાળા રામ! આ સઘળું જગત એ રીતે પોતામય જ જોવામાં આવે તો પછી તેમાં કયો પદાર્થ પોતાનો રહે અને કયો પદાર્થ પરાયો રહે તે કહો. હે રામ! જે કાંઈ ઈન્દ્રિયોથી પ્રાપ્ત થાય એવું છે તે આત્માથી જુદું રહે કે? આમ છતાં પણ લોકો હર્ષને તથા શોકને ધરે છે, તો એ તેઓની ભૂલ જ છે. જ્ઞાની કહેવાઈને જો હર્ષને કે શોકને ધરતો હોય, તો તેને અજ્ઞાની જ સમજવો અને ચૈતન્યમય થયેલો નહિ પણ દેહમય જ રહેલો સમજવો. પરમાર્થને લગતા હોવાને લીધે મોક્ષને આપનારા બે અહંકારો સાત્ત્વિક છે, અત્યંત નિર્મળ છે અને તેઓ તત્ત્વજ્ઞાનથી જ થાય છે. હે રામ! 'હું અત્યંત સૂક્ષ્મ છું અને સર્વથી ન્યારા સ્વરૂપવાળો છું' એવા પ્રકારનો અહંકાર એ બે અહંકારમાં પહેલો છે અને 'સઘળું જગત હું જ છું' એવા પ્રકારનો અહંકાર બીજો છે. હે નિર્દોષ રામ! 'હું દેહ છું' એવા પ્રકારનો જે ત્રીજો અહંકાર છે તે તો શાંતિ માટે નથી પણ દુઃખ માટે જ છે એમ સમજો. તમે તો સર્વોત્તમ મુક્તિને અર્થે એ ત્રણે અહંકારોને ત્યજી દઈને, સર્વનો ત્યાગ કરતાં જે પૂર્ણચૈતન્ય અવશેષ રહે છે તેનું અવલંબન કરીને તેમાં જ સ્થિર થઈ તત્પર રહો. આત્મા સર્વથી ન્યારા સ્વરૂપવાળો હોવા છતાં અને સઘળા પદાર્થોથી રહિત હોવા છતાં પણ પોતાની સત્તાથી નાશ પામતી સત્તાવાળા જગતને પૂરનારો હોવાને લીધે સર્વનો પ્રકાશક થઈને સ્ફુરે છે. હે તત્ત્વ-

* આ તોંતેરમા સર્ગમાં બે અહંકાર ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, ત્રીજો અહંકાર ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે અને ત્રણે અહંકાર ટળી જતાં મુક્તિ જ પ્રાપ્ત હોવાને લીધે તેની ઇચ્છા જ કરવાની રહેતી નથી એમ કહેવામાં આવશે.

વેત્તાઓમાં ઉત્તમ રામ! તમે તરત પોતાના અનુભવથી જ જુઓ. તમે પોતે એ સ્વયંપ્રકાશ આત્મા જ છો. તમે દેહાદિની વાસનાઓ સહિત અહંકારના અધ્યાસને છોડી દો. હે રામ! અનુમાનથી કે વેદનાં વચનોથી જણાય છે એમ નથી, પણ અનુભવથી પ્રત્યક્ષ જ છે. સર્વ કાળમાં સર્વ પ્રકારોથી જે કોઈ છે તે સઘળું આત્મા જ છે. ઈન્દ્રિયોથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ એ વિષયોનાં જે જ્ઞાન થાય છે, તેમાં ઈન્દ્રિયોરૂપી તથા વિષયોરૂપી ઉપાધિઓનો ત્યાગ કરતાં જે અખંડ અનુભવ અવશેષ રહે છે, તે સ્વયંપ્રકાશ આત્મા જ છે. એ આત્મા કાર્ય પણ નથી, કારણપણ નથી, સૂક્ષ્મ પણ નથી, સ્થૂળ પણ નથી અને કાર્ય–કારણોના મધ્યમાં કે સ્થૂળ—સૂક્ષ્મોના મધ્યમાં પણ નથી; આમ છતાં પણ જે કાંઈ છે તે સઘળું આત્મા જ છે. જે બોલે છે તે આત્મા જ બોલે છે, પણ તેને કોઈ બોલી શકતું નથી. હે રામ! આ જે જગત છે તે સઘળું એ આત્માથી ભિન્ન નથી. તમે અખંડ આત્માનું અવલોકન કરો. 'આ આત્મા છે અને આ અનાત્મા છે' એવી રીતનો સંજ્ઞાઓનો ભેદ પણ એ આત્માએ જ પોતામાં કલ્પેલો છે. જો કે ત્રણે કાળમાં સ્વયંપ્રકાશ એ આત્મા સર્વત્ર રહેલો છે, તોપણ કેવળ અત્યંત સૂક્ષ્મપણાને લીધે અથવા અત્યંત મોટાપણાને લીધે લોકોના જાણવામાં આવતો નથી. જોકે સૃષ્ટિના ક્રમથી ઉત્પન્ન થયેલા સઘળા પદાર્થોમાં આત્મા છે, તોપણ તે આત્મા પોતાના સ્વભાવને લીધે અંતઃકરણરૂપી અરીસામાં જ જીવપણાથી પ્રતિબિંબવાળો થાય છે. જેમ પવન સઘળા આકાશમાં રહેલો હોવા છતાં પણ પંખાને હલાવવાથી પ્રકટ થાય છે, તેમ આત્મા સર્વદા સર્વ પદાર્થોમાં રહેલો હોવા છતાં પણ અંતઃકરણના ઉદયથી પ્રકટ થાય છે. વ્યાપક ચૈતન્યરૂપ આત્મા સર્વમાં રહેલો છે, કોઈ અમુક પદાર્થમાં જ છે એમ નથી. જેમ સત્તા સર્વ પદાર્થોમાં છે, તેમ આત્મા સર્વ પદાર્થોમાં છે. પદાર્થમાં અંતઃકરણ હોય તો તેમાં એ આત્મા જીવરૂપે પ્રતિબિંબવાળો થાય છે. પથરામાં અંતઃકરણ નહિ હોવાથી જીવરૂપે તે પ્રતિબિંબવાળો થતો નથી. જેમ વાયુ વાતો હોય તો જ રજ ઊડે છે અને દીવો હોય તો જ નેત્રની શક્તિ પ્રસરે છે, તેમ અંતઃકરણ હોય તો જ તેમાં આત્મા જીવરૂપે સ્ફુરે છે. જેમ આકાશમાં સૂર્યની સ્થિતિથી જ લોકોના વ્યવહારો ચાલે છે, તેમ અંતઃકરણમાં જીવરૂપે આત્માની સ્થિતિથી જ પ્રીતિ થાય છે તથા વિચિત્ર ભોગોની ઈચ્છા થાય છે: કારણ કે પરમ પ્રેમનું સ્થાન આત્મા જ છે, માટે જે કાંઈ પ્યારું લાગે છે તે આત્માને અર્થે જ પ્યારું લાગે છે. જેમ સૂર્ય આકાશમાં હોવા છતાં તે તે ફળોની ઈચ્છાને લગતો લોકોનો વ્યવહાર નષ્ટ થઈ જાય, તો તેમાં સૂર્યનું કશું નષ્ટ થઈ જતું નથી, તેમ આત્મા સર્વદા સત્તાવાળો હોવા છતાં જેને આત્માની સત્તાથી સ્થિતિ મળી છે એવો દેહ નાશ પામે, તો તેમાં આત્માનું કશું નાશ પામતું નથી. સર્વદા સર્વમાં રહેનારો આ આત્મા કદી પણ જન્મતો નથી, કદી પણ મરતો નથી, કદી પણ કશું લેતો નથી, કદી પણ કશું ઈચ્છતો નથી, કદી પણ મુક્ત થતો નથી અને કદી પણ બદ્ધ થતો નથી. આ દેહાદિરૂપ ભ્રાંતિ કે જે આત્માના અજ્ઞાનથી ઉદય પામેલી અને ખોટી છતાં પણ દેખાવમાં આવતી હોવાને લીધે રજ્જુમાં થયેલી સર્પની ભ્રાંતિ જેવી છે તે કેવળ દુઃખ દેનારી જ છે. આ આત્મા અનાદિ છે માટે કદી પણ જન્મેલો નથી; અને જન્મેલો નથી એટલા માટે મરતો પણ નથી. આત્મા પોતાથી જુદા કોઈ પદાર્થને ઈચ્છતો નથી, કારણ કે કોઈ પદાર્થ આત્માથી જુદો છે જ નહિ. આ આત્મા દેશના તથા કાળ આદિના માપથી રહિત હોવાને લીધે કદી પણ બંધાયેલો નથી અને બંધાયેલો નહિ હોવાને લીધે મુક્ત પણ થતો નથી; માટે આત્મા મોક્ષથી રહિત છે. હે રામ! સર્વનો આત્મા આવા સ્વભાવવાળો છે; તે છતાં આ મૂઢ લોકો વિચાર કર્યા વિના ક્લેશ

પામે છે. હે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા રામ! તમે જગતના સઘળા આજુબાજુના ક્રમને સારી પેઠે જાણ્યો છે, એટલા માટે તમે મૂર્ખ લોકોની જેમ શોક કરો નહિ. જેમ કેટલાએક માણસો પોતે કંઈ કામ નહિ કરતાં, યંત્ર(સાંચા)થી જ સઘળું કામ ચલાવે છે,' તેમ વિદ્વાને બંધની કલ્પના તથા મોક્ષની કલ્પના એ બંનેને ત્યજી દઈને, પોતે કાંઈ રાગ—દ્વેષ નહિ કરતાં દેહાદિથી સઘળો વ્યવહાર ચલાવવો. મોક્ષ આકાશમાં પણ નથી, પાતાળમાં પણ નથી અને પૃથ્વીમાં પણ નથી. યથાર્થ જ્ઞાનથી આત્માકાર કરેલું નિર્મળ ચિત્ત એ જ મોક્ષ છે. કોઈ પણ વિષયમાં આસકિત નહિ રહેવાથી પોતાની મેળે ચિત્તનો ક્ષય થાય, તેને જ તત્ત્વવેત્તા મહાત્મા પુરુષો મોક્ષ કહે છે. હે રામ! જ્યાં સુધી નિર્મળ બોધ ઉદય પામ્યો ન હોય, ત્યાં સુધી મૂર્ખતાને લીધે કંગાલપણાથી તથા ભકિતથી (નિત્યપ્રાપ્ત આત્માને પણ અપ્રાપ્ત માની લેવાથી) મોક્ષ ઈચ્છવામાં આવે છે. ચિત્ત પરમ બોધને પ્રાપ્ત થઈને આત્માકાર થઈ જાય ત્યારે, બીજા દસ મોક્ષની પણ ઈચ્છા કરવામાં ન આવે ત્યારે એક મોક્ષની તો ઈચ્છા કરવામાં કેમ જ આવે? હે સંસારથી રહિત રામ! 'આ મોક્ષ છે અને આ બંધ છે' એવી વેવલી કલ્પનાને ત્યજી દઈ મહાત્યાગી થઈને, તમે પોતે જ મોક્ષરૂપ થાઓ. સઘળી ભેદની કલ્પનાને છોડી દઈ, અંદરથી આસકિતરહિત થઈ અને સર્વદા જીવન્મુકતપણાથી શોભા ધરીને, તમે સગર રાજાના પુત્રોએ ખોદીને કરેલા સમુદ્રોરૂપી ચિહ્નોવાળા આ ભૂમંડળનું લાંબા કાળ સુધી પાલન કરો. ૧—૪૦

परिगलितविकल्पनां प्रयातः सगरसुतौघनिखातमेखलाकम् । अवनिवलयमंतरस्तसंगश्चिरमनुपालय सर्वदोतदिश्रीः ॥ ४० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'સ્વાત્મવિચાર' નામનો સર્ગ ૭૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૪ મો*

પ્રમાદથી ભ્રાંતિ, પ્રબોધથી પૂર્ણતા અને જીવન્મુક્તિના ગુણો

वसिष्ठ उवाच

लीलया पश्यति वपुः कालेनात्मनि जायते ।
रम्यस्यापश्यतो वक्त्रं हृदि दौरूप्यधीरिव ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! જેમ અત્યંત રૂપાળો માણસ કદી પણ પોતાના મોઢાને અરીસામાં ન જોતો હોય, તો તેને પોતાના હૃદયમાં પોતાના કદ્રૂપાપણાની બુદ્ધિ થાય છે, તેમ આત્મા પોતાના સ્વરૂપને ન જુએ તો તેને સૃષ્ટિ આદિને સમયમાં ક્ષણમાત્રમાં શરીર પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ મદિરાનો થોડોક સ્વાદ લેવાથી પણ મદ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ શરીરમાં અહંતાના થોડાક અધ્યાસથી પણ આ ખોટી છતાં પણ મોટી અને મોટા પેટવાળી રાગદ્વેષરૂપી ખટપટ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ નિર્જળ દેશમાં સૂર્યના તાપથી ઝાંઝવાનું પાણી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આત્મામાં દેહના અધ્યાસથી સત્તા પામેલી અને પુણ્ય-પાપ આદિ અનેક અનર્થોથી ભરેલી એ રાગ-દ્વેષરૂપી ખટપટથી આ સઘળું જગત ઉત્પન્ન થયું છે. આત્મારૂપી સમુદ્ર, મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, વાસના અને ઈન્દ્રિયો એ નામોરૂપી ચિહ્નોવાળા પોતાના જ તરંગોથી સ્ફુરે છે. ચિત્તનો અને અહંકારનો ભેદ કહેવા માત્ર જ છે, પણ વાસ્તવિક રીતે નથી. જે ચિત્ત છે તે જ અહંકાર છે અને જે અહંકાર છે તે જ ચિત્ત છે. જેમ હિમના અને હિમના ધોળાપણાના ભેદની કલ્પના ખોટી જ કરવામાં આવે છે, તેમ ચિત્તના અહંકારના ભેદની કલ્પના ખોટી જ કરવામાં આવે છે. જેમ વસ્ત્રનો ક્ષય થતાં વસ્ત્રનો અને તેના ધોળાપણાનો એમ બંનેનો ક્ષય થાય છે, તેમ ચિત્ત અને અહંકાર એ બેમાંથી એકનો ક્ષય થતાં બંનેનો ક્ષય થાય છે. મોક્ષની બુદ્ધિ, બંધની

* આ ચુંમોતેરમા સર્ગમાં પ્રમાદથી સંસારરૂપી ભ્રાંતિ થવાનું, પ્રબોધથી પૂર્ણતા થવાનું અને જીવન્મુકતના ગુણોનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવશે.

બુદ્ધિ તથા તૃષ્ણા કે જેઓ ખોટાં જ છે અને તુચ્છ જ છે તેઓને ત્યજી દઈને કેવળ વૈરાગ્યથી અને વિવેકથી મનને ક્ષીણ કરવું જોઈએ. જો 'મને મોક્ષ થાય તો ઠીક' એવી અંદર ચિંતા ઊઠી, તો મનને ઊઠ્યું જ સમજવું અને મન ઊઠીને મનન કરવા લાગ્યું, તો તે મન શરીરરૂપ થઈને કેવળ અડચણોને જ ઉત્પન્ન કરે છે. આત્મા સર્વથી ન્યારો છે, તો બંધ પણ શું છે તથા મોક્ષ પણ શું છે? અને આત્મા સર્વરૂપ છે, તોપણ બંધ પણ શું છે તથા મોક્ષ પણ શું છે? કેવળ 'દેહ હું છું' એવા મનનથી જ બંધની તથા મોક્ષની ભ્રાંતિ થાય છે, માટે 'હું દેહ છું' એવા મનને જ ઉખેડી નાખો. વાયુ ગતિરૂપ ધર્મવાળો હોવાને લીધે જ્યારે દેહરૂપી વૃક્ષમાં ચાલવા લાગે છે, ત્યારે હાથ, પગ તથા જીભ આદિ અંગોરૂપી પાંદડાંની પંક્તિ ડોલવા લાગે છે. આત્મા દેહનાં અંગોને ચલાવનારો છે એમ સમજવું નહિ. જેમ વાયુ વૃક્ષમાં પાંદડાંની પંક્તિને ડોલાવે છે, તેમ દેહમાં અંગોની પંક્તિને પણ એ જ હલનચલન કરાવે છે. જેમ મેરુપર્વત પોતાથી પણ ડોલતો નથી અને પવનોથી પણ ડોલતો નથી, તેમ સર્વ-વ્યાપક અને સૂક્ષ્મ આત્મચૈતન્ય પોતાથી પણ ડગતું નથી અને કોઈથી પણ ડગતું નથી. સર્વ પદાર્થોમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું હોવા છતાં પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહેલું ચૈતન્ય, જ્ઞાન વડે દીવાની જેમ આ જગતને પ્રકાશિત કરે છે. હે શ્રોતાજનો! આ પ્રમાણે હોવા છતાં અવળી બુદ્ધિવાળા તમને લોકોને 'આ દેહ હું છું, આ અંગો મારાં છે, અને આ સ્ત્રી પુત્રાદિ મારાં છે' એવા પ્રકારનો મહાદુઃખદાયી આ વ્યર્થ મોહ તે કેવો ઉત્પન્ન થયો છે? અવિદ્યારૂપી મોટી નદીનાં મોજાં અથડાવાથી ઉત્પન્ન થયેલી ભ્રાંતિથી જ દેહમાં ચેતનપણું અને આત્મામાં કર્તા—ભોક્તાપણું જોવામાં આવે છે. જેમ સૂર્યના તાપના અજ્ઞાનથી ઝાંઝવાનાં પાણી થાય છે, તેમ આત્મામાં ખરા સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી જ 'હું પરલોકમાં જનાર—આવનાર છું અને કર્તા—ભોક્તા છું' એવી વાસના થાય છે. જેમ ઝાંઝવાનાં જળની નદી ખોટી છતાં પણ સાચી જેવી જણાઈને પાણીની તરસવાળા મૃગને ખેંચે છે, તેમ આ વાસના પણ ખોટી હોવા છતાં સાચા જેવી ભાસે છે અને વિષયોની તૃષ્ણાવાળા મનને ખેંચે છે. હે રામ! જેમ ઓળખવામાં આવેલી ચાંડાલની કન્યા બ્રાહ્મણોના મધ્યમાંથી નાસી જાય છે અને અદૃશ્ય થઈ જાય છે, તેમ ઓળખવામાં આવેલી આ ખોટી અવિદ્યા જ્ઞાનીઓના મનમાંથી નાસી જાય છે અને અદૃશ્ય થઈ જાય છે. જેમ જાણવા-માં આવેલી ઝાંઝવાનાં પાણીની નદી તરસ્યા માણસને ખેંચતી નથી, તેમ જાણવામાં આવેલી અવિદ્યા મનને ખેંચતી નથી. હે રામ! જેમ દીવાથી અંધકારની ઘટા નષ્ટ થઈ જાય છે અને પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ આત્માના બોધથી વાસના નષ્ટ થઈ જાય છે અને પરમ આનંદરૂપી પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે. શાસ્ત્રથી અને યુક્તિઓથી 'અવિદ્યા મુદ્દલ છે જ નહિ' એવો નિશ્ચય થતાં તે નિશ્ચયથી જેમ તાપથી હિમની કણી પીગળી જાય છે, તેમ અવિદ્યા પીગળી જાય છે. જેમ કેસરી પાંજરાને તોડી નાખે છે, તેમ 'આ જડ દેહ માટે ભોગોનું શું પ્રયોજન છે?'—એવા નિશ્ચયવાળો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ આશારૂપી મેલને તોડી નાખે છે. હે રામ! આશાના પરિવારરૂપી દેહાભિમાન આદિને હૃદયમાંથી દૂર કરી નાખવામાં આવતાં નિર્મળતાને પ્રાપ્ત થયેલો પુરુષ પૂર્ણિ-માના ચંદ્રની જેમ પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થાય છે. તે વૃષ્ટિથી ધોવાયેલા પર્વતની જેમ અત્યંત શીતળ-પણાને પ્રાપ્ત થાય છે અને રાજ્યને પ્રાપ્ત થયેલા દરિદ્ર માણસની પેઠે પરમ સુખને પ્રાપ્ત થાય છે. તે શરદઋતુના આકાશની પેઠે ઉત્તમ શોભાથી શોભે છે, પ્રલયકાળના સમુદ્રની પેઠે પોતાના સ્વરૂપમાં પણ માતો નથી, વરસી રહીને શરદ-ઋતુમાં શાંત થયેલી મેઘની પેઠે ગડબડ વિનાનો થઈ જાય છે અને શાંત થયેલા સમુદ્રની પેઠે સ્વરૂપમાં રહે છે. તે મેરુપર્વતની પેઠે ધીરતારૂપી

મોટી સ્થિરતાવાળો થાય છે, ધુમાડા વિના અગ્નિની પેઠે સ્વચ્છતાપણાથી શોભે છે, શાંત થયેલા દીવાની પેઠે પોતાના સ્વાભાવિક રૂપને પ્રાપ્ત થાય છે અને જેને અમૃત પીવા મળ્યું હોય એવા માણસની પેઠે અત્યંત તૃપ્ત થાય છે. વળી અંદર દીવાવાળા ઘડાની પેઠે, મધ્યમાં જ્વાળાવાળા અગ્નિની પેઠે તથા સ્ફુરતી કાંતિવાળા મણિની પેઠે તે અંદર પ્રકાશપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. પોતાનો આત્મા કે જે સર્વાત્મક છે, સર્વમાં રહેલો છે, સર્વને નિયમિત ગણનાર છે, સર્વને ચલાવનાર છે, વ્યવહારપક્ષમાં સઘળા આકારોને ધરાવનાર છે અને પરમાર્થ પક્ષમાં નિરાકાર છે, તેને એ પુરુષ દેખે છે. એ પુરુષ અણસમજણમાં ગયેલી દિવસોની પંક્તિઓ કે જેમાં ચિત્ત કામદેવનાં બાણોની પંક્તિથી ચપળતા કર્યા કરતું હતું, તેઓનો અત્યંત ઉપહાસ કરે છે. વિષયી લોકોના સંગથી તથા વિષયોના રંગથી અલિપ્ત રહેલો, આત્મામાં જ રુચિવાળો, શાંતપણાથી બેસતો, પૂર્ણ થયેલો, પવિત્ર મનવાળો, રાગ—દ્વેષ આદિ દોષોના ભયથી રહિત થયેલો, સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી ચૂકેલો, જેમાંથી પાછું વળવું પડતું નથી એવા પદને પામેલો, સર્વોત્તમ શાંતિને તથા અલભ્ય પરમ સ્થાનને પામેલો, જેનું ચરિત્ર મનથી, વાણીથી તથા ક્રિયાથી સર્વ લોકોએ ઇચ્છવા યોગ્ય હોય છે તથા જેના આનંદને સર્વ લોકો વખાણે છે એવો અને જેનો કામરૂપી કાદવનો ડાઘ ધોવાઈ ગયેલો હોય છે, બંધરૂપી ભ્રાંતિ છેદાઈ ગઈ હોય છે તથા મનનો માનરૂપી તાવ શાંત થઈ ગયો હોય છે એવો એ જીવન્મુક્ત પુરુષ કશું ઇચ્છતો નથી, કોઈથી રાજી થતો નથી, કશું આપતો નથી, કશું લેતો નથી, કોઈની સ્તુતિ કરતો નથી, કોઈની નિંદા કરતો નથી, અસ્ત પામતો નથી, ઉદય પામતો નથી, આનંદ કરતો નથી અને શોક પણ કરતો નથી. જે પુરુષ સઘળા આરંભોને છોડી દેનારો, સઘળી ઉપાધિઓથી રહિત થયેલો અને સઘળી આશાઓ વિનાનો હોય, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. હે રામ! જેમ મેઘ સઘળાં જળો સંપૂર્ણ રીતે ત્યજી દઈને શાંત થઈ જાય છે, તેમ તમે સઘળી આશાઓનો ત્યાગ કરીને ચિત્તથી શાંત થઈ જાઓ. ચંદ્રના જેવી શીતળતાવાળી નિઃસ્પૃહતા અંતઃકરણને જેવું સુખ આપે છે, તેવું સુખ આલિંગનથી અંગોમાં વીંટાઈ રહેલી રૂપાળી સ્ત્રી પણ આપતી નથી. હે રામ! આશાઓથી રહિતપણું કે જે સઘળા જગતને શીતળ કરનારું છે, તે અંતઃકરણને જેવું સુખ આપે છે, તેવું સુખ બાથમાં લીધેલો ચંદ્ર પણ આપતો નથી. જેનું મન આશાઓ દૂર થવાથી સમતા પામેલું હોય છે, એવી ઉદાર બુદ્ધિવાળો પુરુષ જેવો શોભે છે, તેવો પુષ્પોથી ભરપૂર થયેલી નવીન લતાઓવાળો વસંત પણ શોભતો નથી. નિઃસ્પૃહપણાથી જેવી શીતળતા મળે છે તેવી શીતળતા હિમાલયથી પણ મળતી નથી, મોતીઓથી પણ મળતી નથી, કેળના થાંભલાઓથી પણ મળતી નથી, ચંદનથી પણ મળતી નથી અને ચંદ્રથી પણ મળતી નથી. નિઃસ્પૃહપણાથી જેવું પરમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તેવું પરમ સુખ રાજ્યથી પણ મળતું નથી, સ્વર્ગથી પણ મળતું નથી, ચંદ્રથી પણ મળતું નથી, વસંતથી પણ મળતું નથી અને વહાલી સ્ત્રીના આલિંગનથી પણ મળતું નથી. રાજ્ય કરતાં, સ્વર્ગ કરતાં, ચંદ્ર કરતાં, વસંત કરતાં અને પ્યારી સ્ત્રીના આલિંગન કરતાં પણ નિઃસ્પૃહપણું વધારે સુખદાયી છે. હે રામ! જે મળવાથી ત્રૈલોક્યની લક્ષ્મીઓ પણ તરણા જેવી લાગે છે એવી પરમ શાંતિ નિઃસ્પૃહપણાથી જ મળે છે. નિઃસ્પૃહપણું કે જે આપદાઓરૂપી કાંટાના ઝાડને કાપી નાખવામાં કુહાડારૂપ છે, પરમ શાંતિના સ્થાનરૂપ છે અને શમરૂપી વૃક્ષનાં પુષ્પોના ગુચ્છરૂપ છે, તેનું અવલંબન કરો. હે રામ! નિઃસ્પૃહપણાથી શોભી રહેલી આકૃતિવાળા પુરુષને પૃથ્વી ગાયનાં પગલા જેવડી લાગે છે, રત્નોથી ભરેલો મેરુપર્વત ઝાડના ઠૂંઠા જેવો લાગે છે, દિશાઓ નાની ડાબલીઓ જેવડી લાગે છે અને ત્રૈલોક્ય તરણા જેવું લાગે છે.

આશાઓથી રહિત થયેલા મહાત્મા પુરુષો આપવું, લેવું, ધન ભેગું કરવું, વિહાર કરવા તથા વૈભવો ભોગવવા ઈત્યાદિ જગત સંબંધી ક્રિયાઓની હાંસી કરે છે; કારણ કે એ ક્રિયાઓ ઘણા પરિશ્રમો આપનારી, તુચ્છ ફળ આપનારી અને ઘણા અનર્થો ઉત્પન્ન કરનારી હોવા છતાં પણ મૂઢ લોકો તે ક્રિયાઓને થોડા પરિશ્રમવાળી, ઉત્તમ ફળ આપનારી અને અનર્થોને નહિ જ ઉત્પન્ન કરનારી સમજે છે. જેના હૃદયમાં કદી પણ આશા પગ મૂકતી ન હોય એવા અને તેથી જ ત્રૈલોક્યને તરણાની જેમ ગણનારા પુરુષને કોની ઉપમા આપી શકાય? જેના હૃદયમાં 'આ વસ્તુ મને મળે તો ઠીક અને આ વસ્તુ મને કદી પણ ન મળે તો ઠીક' એવી કલ્પના જ ઉત્પન્ન થતી ન હોય, તે પુરુષને લોકો કોના જેવો ગણી શકે? જેને પોતાનું મન સ્વાધીન થઈ ગયું હોય, તેને કોઈની ઉપમા લાગુ પડે જ નહિ. હે રામ! નિઃસ્પૃહપણું કે જે સઘળાં સંકટોના છેડારૂપ છે, અત્યંત વિસ્તીર્ણ સુખરૂપ છે અને બુદ્ધિનું પરમ સૌભાગ્ય છે તેનું અવલંબન કરો, આશાઓનું અવલંબન કરો નહિ. આશાઓ વિવેકનું તથા વિજ્ઞાનનું અપહરણ કરીને લોકોને આત્મસુખમાંથી ભ્રષ્ટ જ કરે છે. જેમ દોડયા જતા રથમાં બેઠેલા પુરુષને બંને બાજુનાં વૃક્ષો ચક્રની પેઠે ગોળગોળ ફરતાં જણાય છે એ મિથ્યા ભ્રાંતિ જ છે, તેમ આ જગત પણ મિથ્યા ભ્રાંતિ જ છે એમ સમજો. હે રામ! હું તમને સમજાવું છું, તોપણ તમે મેલા ચિત્તથી 'આ દેહ હું છું અને આ 'ધનાદિ મારાં છે' એમ માનીને મૂર્ખની જેમ કેમ મોહ પામો છો? આ સઘળું જગત આત્મા જ છે. આમ જુદું કાંઈ છે જ નહિ. ધીર પુરુષો જગતને આત્મારૂપ સમજીને કોઈ જાતની મૂંઝવણ ધરતા જ નથી. હે રામ! સઘળા પદાર્થોને આત્મારૂપ સમજવાથી અથવા મિથ્યા સમજવાથી બુદ્ધિને અત્યંત આશ્વાસન આપનારું નિઃસ્પૃહપણું પ્રાપ્ત થાય છે. આત્મા કે જે હોવા ન હોવાના વિવાદથી રહિત છે, અને સર્વના આદિમાં તથા અંતમાં અધિષ્ઠાનપણાથી રહેનાર છે, તેથી ન્યારો કોઈ પણ પદાર્થ છે જ નહિ એવી ભાવનાને દૃઢ રાખો. જેમ કેસરીસિંહથી હરણી નાસી જાય છે, તેમ વૈરાગ્યરૂપી વીરતાથી ભરેલા પુરુષથી આ અત્યંત મોહ ઉપજાવનારી સંસાર સંબંધી માયા નાસી જાય છે. પ્રચંડ કામ પ્રગટ કરનારી અને વનમાં ખીલેલી લતાની જેમ અંગોમાં લચકતી જતી રૂપાળી સ્ત્રીને ધીર બુદ્ધિવાળો પુરુષ પથરાની જૂની પૂતળી જેવી જુએ છે. ધીર પુરુષને ભોગો આનંદ આપતા નથી. આપદાઓ ખેદ આપતી નથી; અને જેમ પવનો પર્વતને ડોલાવી શકતા નથી, તેમ દૃશ્ય પદાર્થોની શોભાઓ તેને ધૈર્યથી ડોલાવી શકતી નથી. પોતાની ઉપર નાની નાની સુંદર સ્ત્રીઓ આસક્ત થતી હોય, તોપણ ઉદાર બુદ્ધિવાળા તત્ત્વવેત્તા પુરુષના મનમાં કામદેવનાં બાણો ચૂર્ણ થઈ જઈ ધૂળમાં મળી જાય છે. આત્માના તત્ત્વને જાણનારો પુરુષ રાગ અને દ્વેષને પરવશ થઈ તેઓથી ખેંચાતો નથી. રાગ અને દ્વેષ તત્ત્વવેત્તા પુરુષને જરા પણ ડગાવી શકતા નથી. ત્યારે દબાવી તો કેમ જ શકે? જેમ પ્રવાસી પુરુષ નિર્જળ દેશની ભૂમિઓમાં રુચિ ધરતો નથી, તેમ લતાને અને ચપળ સ્ત્રીને સમાન જોનારો અને પર્વતની શિલાની પેઠે નિર્વિકાર રહેનારો જ્ઞાની પુરુષ ભોગોમાં રુચિ ધરાવતો નથી. જેમ નેત્ર પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થયેલા રૂપને કાંઈ આસક્તિ રાખ્યા વિના જ જુએ છે, તેમ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ આપોઆપ આવી પડેલા સઘળા ભોગોને આસક્તિ રાખ્યા વિના કેવળ લીલાથી જ ભોગવે છે. હે રામ! તત્ત્વને જાણનારો ગૃહસ્થ પુરુષ કાકતાલીય ન્યાયની રીતે પ્રાપ્ત થયેલા સ્ત્રી આદિ ભોગોને ભોગવે, તોપણ તેથી પોતે હર્ષ પણ ન પામે અને ખેદ પણ ન પામે. જેમ નદીના બે તરંગો મોટા પર્વતને જરા પણ હલાવી શકે નહિ, તેમ સુખ-દુઃખો, જેણે આત્મતત્ત્વને સારી રીતે જોયું હોય એવા વિવેકી પુરુષને જરા

પણ ઠગાવી શકતાં નથી. સઘળા ભોગોને અનાદરથી જોયા કરતો, કોમળ, જિતેન્દ્રિય, સંતાપોથી રહિત થયેલો અને સર્વ પદાર્થોમાં રહેલા પોતાના જ પદનું અવલંબન કરીને રહેલો જ્ઞાની પુરુષ તે તે કાળમાં વ્યવહાર સંબંધી યોગ્ય ક્રિયાઓ કર્યા કરતો હોય, તોપણ જગતને ઉત્પન્ન કર્યા કરતાં છતાં સ્વરૂપમાં જ નિષ્ઠા રાખીને રહેનારા બ્રહ્માની પેઠે વિક્ષેપોથી રહિત જ છે. જેમ દેશ પ્રમાણે, કાળ પ્રમાણે અને ક્રમ પ્રમાણે આવ્યા કરતી ઋતુઓમાં પર્વત કોઈ પ્રકારના ક્ષોભને પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ દેશ પ્રમાણે, કાળ પ્રમાણે અને પ્રારબ્ધના ક્રમ પ્રમાણે આવ્યા કરતાં સુખદુઃખોમાં જ્ઞાની પુરુષ કોઈ પ્રકારના ક્ષોભને પ્રાપ્ત થતો નથી. હે રામ! તત્ત્વને યથાર્થ રીતે જાણનારો પુરુષ વાણી આદિ કર્મેન્દ્રિયોના વ્યાપારોથી વિષયોમાં ડૂબ્યો હોય, તોપણ મનથી આસકિત વિનાનો જ હોવાને લીધે તેનું મન કોઈ પણ વિષયોમાં ડૂબતું નથી. જો સોનાની અંદર બીજી ધાતુઓના મિશ્રણરૂપી કલંક હોય તો જ સોનું કલંકિત કહેવાય છે, પણ બહાર કાદવ આદિથી લેપાયેલું હોય તો તેથી કલંકિત કહેવાતું નથી. તેમ જ્ઞાની પુરુષ જો મનથી વિષયોમાં આસકત હોય તો જ આસકત કહેવાય છે, પણ બહારથી વિષયોને ભોગવતો હોય તો તેથી આસકત કહેવાતો નથી. આત્માને શરીરથી જુદો જોયા કરતા વિવેકી પુરુષનાં સઘળાં અંગોને કાપી નાખવામાં આવે, તોપણ તેનું કાંઈ કપાઈ જતું નથી. જો બંધુ એક વાર સારી પેઠે ઓળખવામાં આવ્યો, તો પાછો તે કદી પણ ભુલાઈ જતો નથી, તેમ અખંડ પ્રકાશવાળું નિર્મળ આત્મતત્ત્વ જો એક વાર જાણવામાં આવ્યું તો તે જાણેલું જ રહે છે, કદી પણ પાછું ભુલાઈ જતું નથી. રજ્જુમાં થયેલી સર્પરૂપી ભ્રાંતિ એક વાર ટળી ગઈ તો પછી પ્રાપ્ત થતી જ નથી, તેમ આત્મામાં થયેલી જગતરૂપી ભ્રાંતિ એકવાર ટળી ગઈ તો પછી પ્રાપ્ત થતી જ નથી. જેમ પર્વતના શિખરમાંથી નીકળી ગયેલી વરસાદના પૂરની નદી પાછી તે શિખરમાં આવતી નથી, તેમ જ્ઞાનીના મનમાંથી નીકળી ગયેલી જગતરૂપી ભ્રાંતિ પાછી તે મનમાં કદી પણ આવતી નથી. જેમ અગ્નિના તાપથી તપીને શુદ્ધપણાને પ્રાપ્ત થયેલું સોનું કાદવમાં ડૂબે તોપણ તેની અંદર મેલ જતો નથી, તેમ વિવેકથી શુદ્ધ થઈને બ્રહ્મપણાને પ્રાપ્ત થયેલું જ્ઞાનીનું મન પાછું વ્યવહારોમાં લાગે તોપણ અંદર મેલનું ગ્રહણ કરતું નથી. એક વાર સત્ય જ્ઞાનથી દેહાભિમાન ટળી ગયું તો પછી જ્ઞાનીને વિષયોથી પાછું કદી પણ બંધન થતું નથી. ડીંટામાંથી એક વાર તૂટી ગયેલા ફળને કોઈએ ઘણા ઘણા યત્નો કરીને પણ પાછું તે ડીંટામાં ચોંટાડયું છે! જેમ નજર પહોંચાડી ચારે બાજુથી છેદન કરીને જુદા પડેલા પથરાને અને મણિને પાછા સાંધવામાં કોઈ સમર્થ નથી, તેમ વિચારથી જુદા પડેલા આત્માને અને અનાત્માને પાછા જોડી દેવામાં કોઈ પણ સમર્થ નથી. 'આ અવિદ્યા છે' એમ જાણવામાં આવ્યા પછી પાછો તે અવિદ્યામાં કોણ ડૂબે? 'આ ચાંડાલોના ઉત્સવનો સમાજ છે' એમ જાણવામાં આવ્યા પછી પાછો કયો બ્રાહ્મણ તે સમાજને જોવા પણ જાય? જેમ શુદ્ધ જળમાં થયેલી દૂધની ભ્રાંતિ વિચાર કરવાથી ટળી જાય છે, તેમ આત્મામાં થયેલી સંસારરૂપી ભ્રાંતિ વિચાર કરવાથી ટળી જાય છે. ઉત્તમ બ્રાહ્મણો જળ સમજીને મદ્યને ત્યાં સુધી જ પીએ કે જ્યાં સુધી તે 'મદ્ય છે' એમ જાણવામાં ન આવે, પણ જાણવામાં આવે કે તરત જ તેને ત્યજી જ દે છે; તેમ સમજુ પુરુષો અનાત્માને આત્મા સમજીને ત્યાં સુધી જ સ્વીકારે કે જ્યાં સુધી તે અનાત્મા છે એમ જાણવામાં ન આવે; પણ જાણવામાં આવે કે તરત જ તેને ત્યજી જ દે છે. જેમ ચિત્રમાંની સ્ત્રી રૂપલાવણ્યથી શોભતી હોવા છતાં પણ કેવળ રાતા—પીળા રંગોથી જ ગોઠવાયેલી હોવાને લીધે નકામી જ છે; તેમ સાચી સ્ત્રી પણ રૂપથી તથા લાવણ્યથી શોભતી હોવા છતાં પણ કેવળ માંસ તથા અસ્થિ-

ઓ આદિથી જ ગોઠવાયેલી હોવાને લીધે નકામી જ છે એમ તત્ત્વવેત્તાઓ જાણે છે અને તેમ જાણવાથી સ્ત્રીને ચિત્રમાં આલેખેલી સ્ત્રી જેવી જ દેખે છે. જેમ ચિત્રમાં આલેખેલી સ્ત્રીનું કાજળ તથા કસૂંબી ઓઢણું આદિ સઘળું કાળા—રાતા રંગોમય જ છે, તેમ જીવતી સ્ત્રીનું પણ કેશ તથા હોઠ આદિ સર્વ કંઈ માંસાદિ નકામા પદાર્થોનું જ બનેલું છે, માટે સ્ત્રીની ઉપર શી આસક્તિ હોય? જેણે ગોળના મધુર રસનો અનુભવ કર્યો હોય, તે માણસના તે અનુભવને બદલાવવા સારુ કોઈ માણસો તે માણસને ડામ દે અથવા તેનાં અંગોને કાપવા લાગે તોપણ તે માણસને ગોળના મધુર રસનો જે અનુભવ થયો હોય તે બદલાતો નથી; તેમ જેને આત્મસ્વરૂપના આનંદનો અનુભવ થયો હોય, તે માણસને બીજાં માણસો ગમે તેવી સાંકડમાં લે, તોપણ તેને થયેલો આત્મસ્વરૂપના આનંદનો અનુભવ બદલાતો નથી. જેમ જારપુરષમાં અત્યંત આસક્ત થયેલી સ્ત્રી ઘરનાં અનેક કામકાજોમાં લાગેલી હોય, તોપણ મનમાં એના એ જારપુરુષના સંગરૂપી અમૃતનો સ્વાદ લીધા કરતી હોય છે, તેથી તેને કોઈ પણ માણસો તે વ્યસનમાંથી દૂર કરી શકતાં નથી, તેમ અત્યંત શુદ્ધ પરમ તત્ત્વમાં શાંતિ પામેલો પુરુષ અનેક વ્યવહારોમાં લાગેલો હોવા છતાં પણ મનમાં એ પરમ તત્ત્વનો સ્વાદ લીધા કરતો હોય છે તેથી તેને ઈન્દ્ર આદિ દેવતાઓ પણ એ લાગણીમાંથી ડોલાવી શકતા નથી. જારપુરુષના સંગમાં આસક્ત રહેનારી સ્ત્રીને કયો પતિ પોતે બળવાન હોવા છતાં પણ તેના મનમાં રહ્યા કરતા જારપુરુષના સંગરૂપી સંકલ્પોને ભુલાવી શકયો છે? તે જ રીતે જગત સંબંધી સઘળા વિષયના આનંદો જેમાં એકરસ થઈ જાય છે એવા બ્રહ્માનંદમાં આસક્ત રહેનારા તત્ત્વવેત્તા પુરુષને બીજા કયા લોકોથી અથવા બીજા કયા વિષયોથી પોતે પ્રબળ હોવા છતાં પણ તેના મનમાં રહ્યા કરતા બ્રહ્માનંદરૂપી મહોત્સવનું વિસ્મરણ કરાવી શકાય? કોઈથી પણ કરાવી શકાય નહિ. જેમ જારપુરુષના વ્યસનવાળી વહુ સઘળા ખટપટોવાળા ઘરના વ્યવહારને અખંડિત રીતે કર્યા કરતી હોય, કુળનાં માણસોથી પરતંત્ર હોય અને તેને તેનો ધણી તથા સસરો વઢયા કરતા હોય, તોપણ તે વહુ મનમાં જારપુરુષના સંગના આનંદમાં જ મગ્ન રહે છે અને કોઈ દુ:ખોને ગણકારતી નથી; તેમ અવિદ્યાથી રહિત થઈને આત્મસ્વરૂપના આનંદમાં લાગેલો પવિત્ર પુરુષ અખંડિત રીતે વ્યવહાર કર્યા કરતો હોય, વ્યવહારમાં બીજા લોકોથી પરતંત્ર હોય અને તેને કેટલાએક દુર્જનો સંતાપતા હોય, તોપણ તે પુરુષ મનમાં આત્મસ્વરૂપના આનંદમાં જ મગ્ન રહે છે અને કોઈ દુ:ખોને ગણકારતો નથી. એવો બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ કદી પણ આંસુ ખેરીને રોતો નથી, કપાઈ જાય તોપણ કપાતો નથી, બળી જાય તોપણ બળતો નથી અને મરી જાય તોપણ મરતો નથી. વ્યવહાર સંબંધી સુખ-દુ:ખોરૂપી સન્નિપાતથી રહિત થયેલો અને શરીરના પ્રારબ્ધની ગતિથી ગમે તેવાં ભારે સંકટો આવી પડતાં પણ તેના ઉપર ધ્યાન જ નહિ આપનારો જીવન્મુક્ત પુરુષ ઘરમાં રહે તોપણ ભલે, ઉત્તમ નગરમાં રાજ્ય કરે તોપણ ભલે, મોટા પર્વતની ગુફામાં રહે તોપણ ભલે, ઉજ્જ્વળ જંગલમાં રહે તોપણ ભલે અને તપોવનમાં રહે તોપણ ભલે. ૧—૯૧

व्यपगतसुखदुःखसन्निपातो विधिविधुरेष्वपि संकटेष्वचित्तः । विलसतु सदने पुरोत्तमे वा विततगिरौ विपिने तपोवने वा ॥ ९१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'વૈરાગ્યોપદેશ' નામનો સર્ગ ૭૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૫ મો*

અધિકારમાં રહેવા છતાં તેથી નહિ લેપાયેલાઓનાં નામ

वसिष्ठ उवाच

जनकः संस्थितो राज्ये व्यवहारपरोऽपि सन् ।
विगतज्वर एवांतरनाकुलमतिः सदा ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! જીવન્મુકત થયેલો જનકરાજા રાજ્ય સંબંધી વ્યવહારો કર્યા કરતો હોવા છતાં પણ સર્વદા મનની અંદર સંતાપોથી રહિત અને અકુલપણા વિનાની બુદ્ધિવાળો રહીને રાજ્ય કરે છે. તમારા દાદા દિલીપરાજા એ સઘળાં કામકાજોમાં અત્યંત તત્પર રહેતા હતા, તે છતાં પણ મનમાં કોઈ પ્રકારની આસકિત નહિ રાખતાં, લાંબા કાળ સુધી પૃથ્વીને ભોગવી હતી. જ્ઞાની હોવાને લીધે સુખ-દુ:ખાદિના સંગથી દૂર રહીને લોકોનું પાલન કરતા જીવન્મુકત વૈવસ્વત મનુએ લાંબા કાળ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. માંધાતારાજા પોતાના જીવનનો લાંબો કાળ પૂરો થતાં સુધી વિચિત્ર સૈન્યોવાળાં તથા વિચિત્ર બળવાળાં યુદ્ધોમાં અને ઘણા ઘણા વ્યવહારોમાં રહેતો હોવા છતાં પણ મનમાં રાગદ્વેષથી રહિતપણાને લીધે પરમ પદ પામ્યો હતો. બળિરાજા પાતાળમાં રહીને જાણે વ્યવહારને સાચો ગણતો હોય એવી રીતે વ્યવહાર કર્યા કરે છે; તોપણ સર્વદા મનથી ત્યાગ કરનારો અને આસકિત વિનાનો હોવાને લીધે જીવન્મુકત જ છે. દાનવોનો રાજા નમુચિ સર્વદા દેવતાઓની સામે યુદ્ધો કરવાની ગોઠવણમાં લાગ્યો હતો અને દેવતાઓનાં તથા દૈત્યોનાં અનેક પ્રકારનાં આચરણોના વિચારોમાં ગૂંથાયેલો રહેતો હતો. તોપણ મનથી આસકિત વિનાનો હોવાને લીધે કોઈ પ્રસંગમાં પણ મનથી વ્યાકુળ થયો ન હતો. ઉદાર મનવાળા અને માન ધરાવનારા વૃત્રાસુરે પણ મનમાં શાંત રહીને દેવતાઓની સાથે સંગ્રામ કર્યો હતો અને ઈન્દ્રની સાથે યુદ્ધ કરીને દેહનો ત્યાગ કર્યો હતો. પાતાળનો સ્વામી પ્રહ્‌લાદ પણ દાનવોનાં રાજ્ય સંબંધી સઘળાં કાર્યો કરતો હોવા છતાં પણ અવિનાશી અને વચનથી વર્ણવી શકાય નહિ એવા બ્રહ્માનંદમાં રહેલો છે. શંબરાસુર માયાઓ કરવામાં તત્પર રહેતો હતો, તોપણ પોતામાં બ્રહ્મસ્વરૂપની ભાવના કર્યા કરતો હતો અને તેણે મનથી આ માયિક સંસારને ત્યજી દીધો હતો. 'કુશલ' નામનો દાનવ સઘળા દાનવોને પોતાના પક્ષમાં રાખી વિષ્ણુની સાથે સંગ્રામો કર્યા કરતો હતો, તોપણ તેણે બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રભાવને લીધે આસકિતથી રહિત થઈને મનથી આ સંસારને ત્યજી દીધો હતો. સઘળા દેવતાઓના મુખરૂપ અગ્નિ અનેક કાર્યોમાં તત્પર રહ્યા કરે છે અને લાંબા કાળથી યજ્ઞોમાં પૂજાય છે તથા યજ્ઞોની આહુતિઓ ગ્રહણ કરે છે, તોપણ જીવન્મુકતપણાથી સંસારમાં રહ્યો છે. જેમ આકાશ આપણાં શરીરો આદિથી દબાતા છતાં પણ કોઈ પ્રકારે સુખ—દુ:ખાદિના સંબંધને પ્રાપ્ત થતું નથી તેમ દેવતાઓએ પોતાનું અમૃત પી લીધા છતાં પણ ચંદ્ર બ્રહ્માકાર મનવાળો રહેવાથી કયાંય સુખ—દુ:ખાદિના સંબંધને પ્રાપ્ત થતો નથી. દેવતાઓના ગુરુ બૃહસ્પતિ સ્વર્ગમાં પુરોહિતપણા સંબંધી વિચિત્ર કાર્યો કર્યા કરે છે અને તેમણે પોતાની સ્ત્રી તારાને ચંદ્રના ઘરમાંથી પાછી લેવા સારુ ચંદ્રની સાથે યુદ્ધની ખટપટ ઉઠાવી હતી, તોપણ મનથી અસંગ હોવાને લીધે જીવન્મુકત જ છે. દૈત્યોના ગુરુ શુક્રાચાર્ય કે જે આકાશને પોતાની કાંતિથી પ્રકાશિત કરે છે, મહાપંડિત છે અને નીતિશાસ્ત્ર રચીને સર્વને ધન આદિનું પાલન કરવાની યોગ્ય યુકિતઓ બતાવનાર છે, તે પણ મનમાં નિર્વિકાર રહીને જ પોતાના આયુષ્યના સમયને વિતાવે છે. વાયુ લાંબા કાળથી બ્રહ્માંડની અંદર રહેનારાં સર્વ પ્રાણીઓનાં શરીરોને ચલાવ્યા કરે છે તથા પોતે સર્વદા સઘળા જગતમાં વિચર્યા

* આ પંચોતેરમા સર્ગમાં મોટા મોટા અધિકારોમાં રહેતા છતાં પણ હર્ષ-શોક આદિથી નહિ લેપાયેલા દેવ, અસુર અને માણસો આદિ ઘણા જીવન્મુકતોનાં નામો આપવામાં આવશે.

કરે છે, તોપણ મનમાં હર્ષ—શોકાદિથી પર રહેવાને લીધે જીવન્મુક્ત જ છે. લોકોનાં ઊંચીનીચી સ્થિતિઓમાં થતાં પરિવર્તનોને તથા તેઓથી થતા ઉદ્વેગોને જાણવા છતાં પણ મનમાં કશો ખેદ નહિ ધરતા બ્રહ્મા પણ પોતાના મનને સમાન સ્થિતિમાં રાખીને પોતાના વિસ્તીર્ણ આયુષ્યના સમયને વિતાવ્યા કરે છે. વિષ્ણુ ભગવાન જીવન્મુક્ત હોવાં છતાં પણ આ સંસારમાં લાંબા કાળથી તે તે અવતારો લઈને જરા, મરણ તથા યુદ્ધ આદિ લીલાઓને કર્યા કરે છે. હે રામ! સદાશિવ જીવન્મુક્ત હોવા છતાં પણ જેમ કામી પુરુષ કામનાવાળી સ્ત્રીને ધરી રહે, તેમ જાણે સૌભાગ્યરૂપી વૃક્ષની મંજરી હોય એવાં પાર્વતીને પોતાના દેહના અર્ધા ભાગમાં ધરી રહ્યા છે. જેમ ચંદ્રની કળાઓ જેવા નિર્મળ શુદ્ધ મોતીઓના હારને ગળે બાંધવામાં આવે, તેમ પાર્વતીએ પોતે જીવન્મુક્ત હોવા છતાં પણ ગોરાં અંગોવાળા સદાશિવને ગળે બાંધ્યા છે. ગંભીર બુદ્ધિવાળા મહાવીર અને જાણે સઘળી વિદ્યાઓરૂપી રત્નોને રહેવાનો એક સમુદ્ર હોય એવા કાર્તિકેય સ્વામીએ પોતે મુક્ત હોવા છતાં પણ તારકાસુર આદિ દૈત્યોની સાથે યુદ્ધો કર્યાં હતાં. હે રામ! સદાશિવના 'ભૃંગીશ*' નામના એક ગણે ધ્યાનથી શુદ્ધ થયેલી અને ધીરતાવાળી જીવન્મુક્ત બુદ્ધિથી જ પોતાનાં માતાજી પાર્વતીને પોતાનાં લોહી અને માંસ શરીરમાંથી કાઢીને પાછાં આપ્યાં હતાં. નારદમુનિ જીવન્મુક્ત છે, તોપણ લોકોમાં કજિયારૂપ કૌતુકને પ્રવર્તાવનારી લીલા કરતા કરતા આ જગતરૂપી જંગલમાં તે ફર્યા કરે છે. મહાસમર્થ અને માનનીય વિશ્વામિત્ર પણ પોતે મનથી સઘળી આસક્તિઓ વિનાના રહીને વેદોમાં કહેલી યજ્ઞ આદિ ક્રિયાઓને કર્યા કરે છે. શેષનાગ પણ જીવન્મુક્ત રહીને જ પૃથ્વી ધારણ કરે છે. સૂર્ય પણ જીવન્મુક્ત રહીને જ દિવસ કરવાની ક્રિયા ચલાવ્યા કરે છે અને યમ પણ જીવન્મુક્ત રહીને જ પાપી લોકોને શિક્ષા કર્યા કરે છે. આ ત્રૈલોક્યમાં જીવન્મુક્ત થયેલા બીજા પણ સેંકડો યક્ષો, અસુરો, મનુષ્યો અને દેવો છે જે આસક્તિ વિનાના મનથી જ અનેક વ્યવહારોને કર્યા કરે છે. કેટલાએક મહાત્માઓ અનેક ખટપટોથી ભરેલા વ્યવહારોમાં રહેતા હોવા છતાં પણ મનમાં અત્યંત શીતળ રહે છે અને કેટલાએક મૂઢ પુરુષો પથરાઓની જેમ કશી ક્રિયા કરતા નથી, તોપણ મનમાં તપ્યા કરે છે. કેટલાએક જીવન્મુક્ત પુરુષો પરમબોધને પ્રાપ્ત થઈને વનમાં ગયેલા છે. જેમ કે ભૃગુ, ભરદ્વાજ, વિશ્વામિત્ર અને શુક વગેરે. કેટલાએક જીવન્મુક્ત પુરુષો છત્ર—ચામરોની મોજ માણતા રાજ્યોમાં રહેલા છે; જેમ કે જનકરાજા, શર્યાતિરાજા, માંધાતારાજા અને સગરરાજા ઈત્યાદિ. કેટલાએક જીવન્મુક્ત પુરુષો આકાશની અંદર નક્ષત્રોના ચક્રમાં રહેલા છે. જેમ કે બૃહસ્પતિ, શુક્રાચાર્ય, ચંદ્ર, સૂર્ય અને સપ્તર્ષિઓ ઈત્યાદિ. કેટલાએક જીવન્મુક્ત પુરુષો દેવપદવીને પ્રાપ્ત થઈ વિમાનોમાં બેસીને ફરે છે; જેમ કે અગ્નિ, વાયુ, વરુણ, યમ, તુંબુરુ અને નારદ ઈત્યાદિ. કેટલાએક જીવન્મુક્ત પુરુષો પાતાળમાં રાજ્ય કરે છે, જેમ કે બળિરાજા, સુહોત્રાસુર, અંધકાસુર, પ્રહ્લાદ અને આહ્લાદ ઈત્યાદિ. પશુઓની તથા પક્ષીઓની જાતિઓમાં પણ કેટલાએક ગરુડ, હનુમાન તથા જાંબવાન આદિ જીવન્મુક્ત લોકો છે અને દેવતાઓની યોનિઓમાં પણ કેટલાએક અજ્ઞાનીઓ છે. 'દેવતાઓની યોનિ અતિ સાત્ત્વિક છે, તે છતાં પણ તેમાં કેટલાએક અજ્ઞાનીઓ કેમ છે?' એવી શંકા રાખવી નહિ, કેમ કે અત્યંત વિસ્તીર્ણ અને સર્વરૂપ પરમાત્મામાં

* 'ભૃંગીશ' અથવા 'ભૃંગિરિટિ' નામનો એક ગણ પ્રથમ પાર્વતીનો અનાદર કરીને શિવનું આરાધન કરતો હતો. તેથી કોપ પામેલાં પાર્વતીએ તેના શરીરમાંથી માંસ તથા રુધિરરૂપ પોતાનો ભાગ પાછો માગતા, તેણે પોતાનાં માંસ તથા રુધિર પાર્વતીને પાછાં આપ્યાં હતાં. પુત્રના શરીરમાં માંસ તથા રુધિર માતાનો ભાગ છે અને અસ્થિ આદિ પિતાનો ભાગ છે. આ કથા પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે.

માયા નામની વિચિત્ર શકિતને લીધે સર્વ દેશમાં, સર્વકાળમાં, સર્વ પ્રકારે અને સર્વથી સર્વ થવું સંભવે છે. દૈવનો અત્યંત આરંભોથી ભરેલો નિયમ વિચિત્ર છે અને તેમાં મન આદિ અંશોની વિચિત્રતાને લીધે સર્વત્ર સઘળું અસંભવિત પણ જોવામાં આવે છે. દૈવ એ કાંઈ કોઈ બીજો પદાર્થ નથી, પણ જે ચૈતન્યરૂપ આપણો આત્મા છે તે જ બ્રહ્મા, દૈવ, વિષ્ણુ, વિધાતા, સર્વેશ્વર, શિવ અને ઈશ્વર ઇત્યાદિ નામોથી કહેવાય છે. માયારૂપી શકિત કે જેમાં તુચ્છ વસ્તુની અંદર ઉત્તમ વસ્તુની સ્થિતિ અને ઉત્તમ વસ્તુની અંદર તુચ્છ વસ્તુની સ્થિતિ આદિ અનેક ગરબડો જોવામાં આવે છે, તેમાં અસંભવિત એવું શું હોય? તુચ્છ વસ્તુની અંદર પણ ઉત્તમ વસ્તુ રહે છે. જેમ રેતીના કણોમાં સોનું જોવામાં આવે છે, તેમ જ તુચ્છ વસ્તુની અંદર પણ ઉત્તમ વસ્તુ રહે છે; જેમ સુવર્ણના કણોની અંદર મેલ જોવામાં આવે છે, તેમ ઉત્તમ વસ્તુની અંદર પણ તુચ્છ વસ્તુ રહે છે. અયોગ્ય પદાર્થમાં પણ યુકિતથી જોઈએ તો કોઈ જાતની યોગ્યતા જોવામાં આવે છે. જેમ કે પાપનું ફળ અત્યંત અયોગ્ય છે, તોપણ તેની બીકથી લોકો ધર્મમાં પ્રવર્તે છે, તો એટલી તેમાં પણ યોગ્યતા છે. જે પદાર્થ શૂન્ય હોય તેમાંથી પણ કોઈ સમયે સાચું ફળ થતું જોવામાં આવે છે. જેમ કે ધ્યાનયોગ અત્યંત શૂન્ય છે, તોપણ તેથી સાચા બ્રહ્મપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે પદાર્થ મુદ્દલ હોય જ નહિ તે પદાર્થ પણ દેશના તથા કાળના વિલાસને લીધે તરત ઉદય પામે છે; જેમ કે ઇન્દ્રજાળની સૃષ્ટિમાં શિંગડાંવાળાં સસલાં જોવામાં આવે છે. જે પદાર્થો વજ્ર જેવા અત્યંત દૃઢ હોય તેઓ પણ ક્ષય પામતા જોવામાં આવે છે; જેમ કે કલ્પના અંતે ચંદ્ર, સૂર્ય, પૃથ્વી, સમુદ્રો અને દેવતાઓ ઈત્યાદિક પણ ક્ષય પામે છે. હે રામ! આ પ્રમાણે જગત અનિયમિત સ્થિતિવાળું જ છે અને તેમાં અનેક પદાર્થો સંભવે અને અનેક પદાર્થ ન સંભવે એવો કોઈ જાતનો ક્રમ જ નથી; માટે હર્ષને, ક્રોધને, ખેદને તથા વ્યવહાર સંબંધી ફળોની આશાઓને ત્યજી દઈને સમતા પામો. આ જગતમાં અસંભવિત સંભવિત પણ થઈ જાય છે અને સંભવિત અસંભવિત પણ થઈ જાય છે; એટલા માટે આવા ગરબડિયા જગતની ઉપર રુચિ તથા અરુચિ એ બંનેનો ત્યાગ કરીને સમતા ધરો. હે રામ! 'જો કોઈ જાતની વ્યવસ્થા ન હોય તો મુકિત થતાં પણ સંસારનો સંબંધ ચાલુ રહે' એવો સંદેહ કરવો નહિ; કારણ કે લોકો તત્ત્વજ્ઞાનને નહિ જાણતા હોવાથી અનર્થ કરનાર સંસારના ભ્રમમાં ફસાઈ જાય છે, પણ મુકિતમાં તેવો ભ્રમ રહેતો નથી. હે રામ! મુકિત આત્મારૂપ હોવાને લીધે સર્વદા પ્રાપ્ત જ છે, માટે તેના ટળી જવાની શંકા જ નથી. લોકમાં કહેવામાં આવે છે કે, 'મુકિત પ્રાપ્ત થઈ' પણ તે નવી પ્રાપ્ત થતી નથી. પરંતુ જેમ કંઠમાં પહેરેલો છતાં ભુલાઈ ગયેલો હાર તેનું માત્ર સ્મરણ થવાથી પ્રાપ્ત થયેલો કહેવાય છે, તેમ મુકિત માત્ર વિવેક પ્રાપ્ત થવાથી પ્રાપ્ત થયેલી કહેવાય છે. કરોડો જીવો વિવેકની પ્રવૃત્તિથી જ મુકત થઈ ગયેલા છે. મુકિત વિવેકની સુલભ છે, પણ વિવેક વિનાના અજ્ઞાનથી કદી પણ મળતી નથી. મનનો ક્ષય થવાથી મુકિત થાય છે. અને તે મનનો ક્ષય વિવેકથી થાય છે; માટે તમે વિવેકને પ્રદીપ્ત કરો. મુકિતને ઈચ્છનારા પુરુષે આત્માના અવલોકનમાં યત્ન કરવો જોઈએ. આત્માનું દર્શન મળવાથી સઘળાં દુઃખોનાં માથાં કપાઈ જાય છે. આ સમયમાં પણ રાગથી તથા આસકિતથી રહિત થયેલા અને ગંભીર બુદ્ધિવાળા સુહોત્રરાજા જેવા તથા જનકરાજા જેવા ઘણા ઘણા જીવન્મુકત પુરુષો છે; માટે 'પૂર્વકાળના પુરુષોને જ જીવન્મુકિત થતી હતી' એમ સમજવું નહિ. હે રામ! માટે તમે પણ વિવેકથી તથા વૈરાગ્યથી ધીરજવાળી બુદ્ધિનો ઉદય કરી અને ઢેફામાં, પથરામાં તથા સોનામાં સમાન દૃષ્ટિ રાખીને જીવન્મુકતપણાથી વિહાર કરો. લોકમાં વિવેકી પ્રાણીઓને પ્રાપ્ત થતી મુકિત બે પ્રકારની છે:

એક સદેહમુક્તિ અને બીજી વિદેહમુક્તિ. મુક્તિના એ બે ભેદ હોવાનું જે કારણ છે તે હું કહું છું, તમે તે સાંભળો. હે રામ! પદાર્થોમાં આસક્તિ ટળી જવાથી મનની જે શાંતિ થાય છે તે મુક્તિ કહેવાય છે. આવા પ્રકારની મનની શાંતિ શરીર જીવતાં છતાં પણ હોવી સંભવે છે અને શરીર પડી ગયા પછી પણ હોવી સંભવે છે. અનાત્મ પદાર્થોમાં આત્મપણાની ભ્રાંતિથી થયેલા અને થતા સ્નેહનો જે ક્ષય થવો એ જ ઉત્તમ મુક્તિ છે એવો સિદ્ધાંત છે. એવી રીતનો સ્નેહનો અભાવ શરીર હોય તોપણ સંભવે છે અને શરીર પડી ગયું હોય તોપણ સંભવે છે. શરીર જીવતા છતાં જે પુરુષ સ્નેહથી રહિત હોય તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. જેને અનાત્મ પદાર્થોમાં સ્નેહ હોય તે બદ્ધ (બંધાયેલો) કહેવાય છે અને જીવન્મુક્ત થયા પછી જે મરી જાય તે મૂઆ પછી પણ સ્નેહથી રહિત જ હોવાને લીધે વિદેહમુક્ત કહેવાય છે. હે રામ! મોક્ષને માટે યુક્તિપૂર્વક યત્ન કરવો જોઈએ. જો યુક્તિ વિના એકલો યત્ન જ કરવામાં આવે, તો ગાયના પગલાનું ખાબોચિયું પણ દુસ્તર થઈ પડે છે. યુક્તિ વિનાનો યત્ન કરવાથી આત્મતત્ત્વના નિશ્ચયરૂપ ફળ થતું નથી અને તે ફળ નહિ થવાથી યત્ન વ્યર્થ જતાં, યત્ન માટે જે મોટું કષ્ટ વેઠયું હોય તે પણ માથે પડે છે. એટલા માટે કેવળ મૂઢતાથી યુક્તિ વિનાનો યત્ન કરીને આત્માને અનર્થોમાં નાખવો નહિ. તમે મોટી ધીરજનું અવલંબન કરી, મુક્તિની પ્રાપ્તિને માટે યુક્તિપૂર્વક યત્નમાં મન લગાવી પોતાની મેળે પોતાના આત્માનો વિચાર કરો. યુક્તિપૂર્વક મોટો યત્ન કરવાથી સંસારરૂપી સમુદ્ર ગાયના પગલાંના ખાબોચિયા જેવો થઈ જાય છે. બુદ્ધ આત્મતત્ત્વના નિશ્ચયને માટે મોટો યત્ન કર્યો પણ યુક્તિ વિનાનો કર્યો. તેથી તે બુદ્ધ આત્મતત્ત્વને ખરા નિશ્ચયને નહિ પહોંચી શકતાં ક્ષણિક બુદ્ધિની ધારાને આત્મા સમજીને તેમાં જ ખરાબ થયા છે. સાંખ્યના આચાર્ય કપિલે પણ આત્મતત્ત્વના નિશ્ચયને માટે મોટો યત્ન કર્યો, પણ યુક્તિ વિનાનો કર્યો, તેથી તે પણ આત્મતત્ત્વના ખરા નિશ્ચયને નહિ પહોંચી શકતાં ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થારૂપ પ્રધાનને પણ સત્ય માનીને દ્વૈતમાં ખરાબ થયા છે. જૈનમતને ચલાવનારો કોઈ રાજા હતો, તેણે પણ આત્મતત્ત્વના નિશ્ચયને માટે મોટો યત્ન કર્યો, પણ યુક્તિ વિનાનો કર્યો, તેથી તે પણ આત્મતત્ત્વના ખરા નિશ્ચયને નહિ પહોંચી શકતાં આત્માને અવયવોવાળો માનીને અને તે અવયવોને વધવા-ઘટવાના સ્વભાવવાળા માનીને અધ્રુવપણામાં ખરાબ થયો છે. શ્રુતિઓના રહસ્યને જાણનારા મહાત્મા પુરુષો જ આત્મતત્ત્વના ખરા નિશ્ચયરૂપ મુક્તિપદને પ્રાપ્ત થયા છે અને કેવળ તેઓને જ યુક્તિપૂર્વક યત્ન કરવાનું મોટું ફળ મળ્યું છે. ૧—૫૬

यदुपगतः सुगतः पदप्रधानं यदुपगतोऽप्यवतां नृपश्च कश्चित् । यदुपगताः पदमुत्तमं महान्तः प्रयतनकल्पतरोमहाफलं तत् ॥ ५६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'મુક્તામુક્તાવિચાર' નામનો સર્ગ ૭૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૬ મો*

સંસારસમુદ્રથી તરવાના ઉપાયોનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

ब्रह्मणः समुपायांति जगंतीमानि राघव ।
स्थैर्यं यांत्यविवेकेन शाम्यत्येव विवेकतः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! આ સઘળાં બ્રહ્માંડો બ્રહ્મમાંથી પ્રકટ થાય છે, અવિવેકથી સ્થિર થાય છે અને વિવેકથી શાંત જ થઈ જાય છે. બ્રહ્મરૂપી સમુદ્રમાં જગતની જાળોરૂપી જેટલી ચકરીઓ ફર્યા કરે છે અને જાળિયાંઓમાં પડતી સૂર્યની કાંતિઓમાં જેટલાં ત્રસરેણુઓ ઊડે છે, તેઓની સંખ્યા ગણવાને કોણ સમર્થ

* આ છોતેરમા સર્ગમાં સ્ત્રીઓરૂપી કલ્લોલોવાળા સંસારરૂપી સમુદ્રનું તેમાંથી તરી પાર ઊતરવાના ઉપાયનું અને તરીને પાર ઊતર્યા પછી યથેષ્ટ વિહાર કરવાનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

છે? કોઈ પણ સમર્થ નથી. હે રૂપાળા રામ! અયથાર્થ વિચાર જગતની સ્થિતિનું કારણ છે અને યથાર્થ વિચાર જગતની શાંતિનું કારણ છે. આ સંસારરૂપી ભયંકર સમુદ્ર અત્યંત દુષ્પાર છે અને તેમાંથી તરી પાર ઊતરવાનું હોય, તો યુક્તિ વિના અને પ્રયત્ન વિના બની શકે એમ નથી. મરણોરૂપી અગાધ ચક્રીઓમાંથી તથા કલ્લોલોથી વ્યાકુળ મધ્યવાળો, પુણ્યોરૂપી ભમતાં ફીણોવાળો, નરકોરૂપી પ્રજ્વલિત વડવાગ્નિઓ-વાળો, તૃષ્ણાઓરૂપી ચપળ લહરીઓવાળો, ચિત્તો-રૂપી જળ-હાથીઓવાળો, ભોગોરૂપી રત્નોના ડાબલા જેવો, રોગોરૂપી ભયંકર સર્પોથી વ્યાપ્ત થયેલો, ઈન્દ્રિયોરૂપી ઝૂડોની ઘુઘવાટીવાળો અને જેમાં પ્રાણીઓનાં જીવિતોરૂપી નદીઓ લીન થતી જાય છે એવો આ સંસારરૂપી સમુદ્ર જેના મોહરૂપી જળના પૂરથી ભરાઈને પૂર્ણ થયો છે, તે જ જો એ સમુદ્રને તરે તો તેણે મોટો પુરુષાર્થ કર્યો કહેવાય. હે રામ! આ સમુદ્રમાં પહાડ જેવા ધીર પુરુષોને પણ ખેંચી શકનારી, હોઠની શોભાંઓરૂપી હીરામાણેકવાળી, નેત્રોરૂપી નીલ-કમળોવાળી, દાંતોરૂપી પુષ્પોથી તથા ફળોથી ઘેરાયેલી, મંદ હાસ્યોરૂપી ફીણોથી શોભી રહેલી, કેશોરૂપી ઈન્દ્રનીલમણિઓવાળી, ભ્રૂકુટિઓના વિલાસોરૂપી ગતિઓવાળી, નિતંબોરૂપી મોટા કાંઠાવાળી, કંઠોરૂપી શંખોથી દીપી રહેલી, લલાટો-રૂપી રત્નમય પાટિયાંઓવાળી, વિલાસોરૂપી મોટા મગરોની ભીડવાળી, કટાક્ષોરૂપી ગંભીર ભ્રમણો-વાળી અને કાંતિઓરૂપી સોનાની રેતીઓવાળી આ સ્ત્રીઓરૂપી ચંચળ અને સુંદર અપૂર્વ લહરી-ઓ ફેલાયેલી છે તે જુઓ. આવી ચપળ લહરી-ઓને લીધે અત્યંત ભયંકર થયેલા આ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં જો તેમાં ડૂબેલો પુરુષ બહાર નીકળે, તો તેણે મોટો પુરુષાર્થ કર્યો ગણાય. બુદ્ધિરૂપી મોટું વહાણ હોવા છતાં અને વિવેકરૂપી એ વહાણને ચલાવનારો હોવા છતાં જે પુરુષ આ સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી જાય નહિ તે પુરુષને ધિક્કાર છે. આ સંસારરૂપી સમુદ્ર કે જેનો આ તરફ કે પેલી તરફ છેડો જ દેખાતો નથી, તેને સઘળી રીતે બ્રહ્મરૂપ બનાવી દઈને જે પુરુષ તેમાં વિચરે તે જ સાચો પુરુષ કહેવાય છે. મહા-ત્માઓની સાથે આ સંસારરૂપી સમુદ્રનો વિચાર કરી તથા બુદ્ધિથી તેનું અવલોકન કરીને તે પછી જો પુરુષ તેમાં ક્રીડા કરે તો તે ક્રીડા શોભે છે, વિચાર કર્યા વિના તથા અવલોકન કર્યા વિના આ સમુદ્રમાં ક્રીડા કરવી શોભતી જ નથી. હે રામ! આ જગતમાં તમે વિચારમાં વિચક્ષણ બુદ્ધિવાળા હોવાને લીધે ભાગ્યશાળી છો અને ભાગ્યશાળી છો તેથી આ અવસ્થામાં જ સંસારનો વિચાર કરવા લાગ્યા છો. જે પુરુષ તમારી જેમ નાની અવસ્થામાં જ અતિ સુંદર બુદ્ધિથી સંસારરૂપી સમુદ્રનો વિચાર કરીને પછી તેમાં પ્રવેશ કરે, તે પુરુષ એ સમુદ્રમાં ડૂબતો નથી. હે રામ! જેમ ગરુડ પ્રથમ વિચાર કરીને પછી સર્પોને ભોગવે છે (ખાય છે), તેમ સમજુ પુરુષે બુદ્ધિથી પ્રથમ વાર વિચાર કરીને પછી આ ભયંકર ભોગોને ભોગવવા જોઈએ. સંસારના વ્યવહારમાં પણ એ જ પદ્ધતિ જોવામાં આવે છે કે, વિચાર કરી તેનું ઊંડાણ જાણીને જે જે સંપત્તિઓનું સેવન કરવામાં આવે, તે તે સંપત્તિઓ માણસને પરિણામે સુખ આપે છે અને વિચાર કર્યા વિના તથા ઊંડાણ જાણ્યા વિના જે સંપત્તિઓનું સેવન કરવામાં આવે, તે સંપત્તિઓ કેવળ દુઃખદાયી જ થાય છે. જેમ વસંતઋતુ જોવામાં આવતાં, વૃક્ષના સૌંદર્ય આદિ ગુણો વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ તત્ત્વ જોવામાં આવતાં, પુરુષનાં બળ, બુદ્ધિ અને તેજ વૃદ્ધિ પામે છે. હે રઘુનંદન! તમે જે જાણવાનું છે તે જાણી લીધેલું હોવાને લીધે, જેમ પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર ઘાટા અમૃતથી ભરપૂર થઈને તાપને મટાડનારી નિર્મળ અને સર્વદા સમતાવાળી શોભાથી અત્યંત શોભે છે, તેમ તમે ઘાટા આનંદથી ભરપૂર થઈ-ને આધ્યાત્મિક આદિ ત્રણે તાપોને મટાડ-નારી, નિર્મળ અને સર્વદા સમતાવાળી બ્રહ્મવિદ્યા-

રૂપી શોભાથી અત્યંત શોભો છો. ૧—૨૧

घनरसायनपूर्णसुशीतया विमलया समया सततं श्रिया । शिशिररश्मिरिवातिविराजसे विदितवेद्यसुखं रघुनन्दन ॥ २१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'સંસારસાગરસામ્યપ્રતિપાદન' નામનો સર્ગ ૭૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૭ મો*

જીવન્મુક્તનાં લક્ષણો

राम उवाच

समासेन मुने भूयो दृष्टतत्त्वचमत्कृतेः । कथयादारवृत्तांतं कस्तं वचसि तृप्यति ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા: હે મુનિ! તત્ત્વનો ચમત્કાર જોનારા જીવન્મુક્તનાં જે જે ઉત્તમ લક્ષણો છે, તેનો એકઠો સંગ્રહ કરીને ફરી વાર પણ આપ મારી પાસે કહો. આપનાં વચન સાંભળતાં કોને તૃપ્તિ થાય?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! જીવન્મુક્તનાં લક્ષણો મેં ઘણી ઘણી વાર કહ્યાં છે, તોપણ ફરી વાર આ સંગ્રહરૂપે કહું છું તે સાંભળો. સઘળી તૃષ્ણાઓથી રહિત થયેલો જીવન્મુક્ત પુરુષ સર્વત્ર અને સર્વદા આ સઘળા જગતને મોહમય અને ઝાંઝવાનાં પાણીની પેઠે દેખે છે. જીવન્મુક્ત પુરુષ જાણે સમાધિમાં જ રહ્યો હોય, જાણે સૂઈ ગયેલા મનવાળો હોય અને જાણે આનંદમાં મસ્ત રહેતો હોય તેમ સંસારમાં રહે છે. પ્રથમ ઈન્દ્રિયોથી લીધેલા અને પછી હાથથી લીધેલા અલંકાર વગેરેને પણ બુદ્ધિથી લેતો નથી. કારણ કે તેની બુદ્ધિ પ્રૌઢ, સમતાવાળી અને અંતર્મુખ થયેલી હોય છે. શાંત બુદ્ધિવાળો જીવન્મુક્ત પુરુષ પોતાના વિચાર અંતર્મુખ થવાને લીધે આ જગતના વ્યવહારને યંત્રથી નાચતાં પૂતળાંઓના વ્યવહાર જેવો જોઈને હસ્યા કરે છે. એ પુરુષ ભવિષ્યની અપેક્ષા રાખતો નથી, વર્તમાનમાં રુચિ કરતો નથી, થઈ ગયેલાંને સંભારતો નથી અને તેમ હોવા છતાં પણ સઘળો વ્યવહાર કરે છે. જીવન્મુક્ત પુરુષ વ્યવહારમાં રુચિ નહિ હોવાને લીધે સૂતેલા જેવો રહે છે, આત્મવિચારમાં જાગતો રહે છે, વ્યવહારમાં વિચક્ષણ બને છે. વિચક્ષણ હોવા છતાં પણ વિચક્ષણતાના ફળને ઈચ્છતો નથી અને સઘળાં કાર્યો કરે છે, તે છતાં અંદર કાંઈ કરતો નથી. સર્વદા મનથી સર્વનો ત્યાગ કરનારો અને સઘળી તૃષ્ણાઓ વિનાનો જીવન્મુક્ત પુરુષ બહારથી કાર્યો કરતો હોય, તોપણ સમદૃષ્ટિથી જ રહે છે. જીવન્મુક્ત પુરુષ બહારથી સઘળા ચાલતા ઉદ્યોગો કરે છે, આવી પડેલી ક્રિયાઓ કરવામાં તૈયાર રહે છે, પોતાના શરીરને તથા વર્ણાશ્રમને લગતી ક્રિયાઓને અનુસરે છે, બાપદાદાની પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલી જીવિકાઓને અનુસરે છે અને બંધુઓને દાનમાન આદિથી રાજી રાખવાના કાર્યને પણ કરે છે. તે જીવન્મુક્ત પુરુષ મનમાં કર્તા—ભોક્તાપણાની આસક્તિ નહિ રાખતાં, સઘળાં કાર્યોને કરે છે તથા સઘળાં ભોગસંબંધી સુખોને ભોગવે છે અને એમ કરતો હોવાને લીધે તે અજ્ઞાનીઓની જેમ વિષયસુખોની આશાઓવાળા જેવો જણાય છે. એ પુરુષ સઘળાં ચાલતાં કાર્યો કરતો હોવા છતાં પણ અંદરથી ઉદાસીન જેવો થઈને રહે છે, કાંઈ ઈચ્છતો નથી, કોઈનો દ્વેષ કરતો નથી, કોઈનો શોક કરતો નથી અને કોઈ વિષયથી પ્રસન્ન થતો નથી. તે જીવન્મુક્ત પુરુષ શત્રુઓમાં તથા મિત્રોમાં ચિત્તથી રાગદ્વેષ વિનાનો હોય છે, તોપણ બહારથી મિત્રની સાથે મિત્રની જેમ વર્તે છે અને શઠની સાથે શઠની જેમ વર્તે છે. તે જીવન્મુક્ત પુરુષ બાળકોના મંડળમાં બાળક જેવો થાય છે, વૃદ્ધોના મંડળમાં વૃદ્ધ જેવો થાય છે, ધીરપુરુષના મંડળમાં ધીર પુરુષ જેવો

* આ સિત્તોતેરમા સર્ગમાં જેમ દેવતાઓ પારિજાતકમાં પુષ્પોની માળાને માથે ચડાવે છે તથા છાતીમાં રાખે છે. તેમ જેને જ્ઞાની પુરુષો માથે ચડાવે છે તથા હૃદયમાં રાખે છે. એવી જીવન્મુક્તના ગુણોની માળા ગૂંથવામાં આવશે.

થાય છે. જુવાન પુરુષોના મંડળમાં જુવાન જેવો થાય છે, દુઃખીના મંડળમાં દુખિયા જેવો થાય છે અને તેમ થતાં છતાં પણ સઘળાં મંડળોમાં વાણીથી પવિત્ર વાતો જ કરે છે, મનમાં કોઈ પ્રકારની દીનતા રાખતો નથી, બુદ્ધિના ધૈર્યને લીધે આનંદવાળો જ રહે છે, ચિત્તમાં કોમળ રહે છે અને પવિત્ર કીર્તિવાળો રહે છે. વળી તે પ્રસન્ન રહે છે, મધુર રહે છે, વિચક્ષણ રહે છે, સર્વદા સ્વરૂપના અનુસંધાનથી પૂર્ણ રહે છે, ખેદને તથા દારિદ્ર દેખાવને દૂર જ રાખે છે અને સર્વની સાથે સ્નેહી બાંધવની જેમ વર્તે છે. જેના આકાર ઉપરથી જ પ્રૌઢપણું જણાઈ આવે છે એવો જીવન્મુક્ત પુરુષ સમતાવાળો રહે છે, શાંતિરૂપી સુખના સમુદ્ર જેવો રહે છે, સર્વના ઉપર સ્નેહ રાખે છે અને જેમ ઉદય પામેલો પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર પોતાના સ્પર્શથી સર્વના તાપને મટાડે છે, તેમ પોતાના સંગથી સર્વના તાપોને મટાડે છે. જીવન્મુક્ત પુરુષને પુણ્યો જોઈતાં નથી, ભોગો ભોગવવા નથી, કર્મો કરવાં નથી, પાપ લાગતાં નથી, ભોગોનો ત્યાગ કરવાની જરૂર રહેતી નથી, આ લોક સંબંધી તથા પરલોક સંબંધી ફળો સાથે તેને સંબંધ નથી, ક્રિયાઓનો તે ત્યાગ કરતો નથી, બંધન સાથે તેને કંઈ સંબંધ નથી, મોક્ષની તેને કંઈ ઈચ્છા નથી, પાતાળમાં તે પડતો નથી અને સ્વર્ગને ઈચ્છતો નથી. જે કાંઈ જોવામાં આવે છે, તે સઘળું જગત, જેમ છે તેમ બ્રહ્મરૂપ જ છે એમ જ્યારે જાણવામાં આવ્યું ત્યારે પછી સંસારનાં સુખોમાં કે સંસાર સંબંધી દુઃખોનું નિવારણ કરવામાં ક્યાંય પણ મનનું કંગાલપણું રહેવું સંભવે જ નહિ. જે પુરુષનાં સંદેહોરૂપી પાંજરાંઓ યથાર્થ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી બળી જાય છે, તેનું ચિત્તરૂપી પક્ષી નિઃશંક રીતે ઊડી જ જાય છે, જેનું મન ભ્રાંતિઓથી રહિત થઈને બ્રહ્માકારપણાથી રહ્યું હોય, તે પુરુષ સુખ–દુઃખ આદિના સર્વ દેખાવોમાં નિર્લેપ રહેવાને લીધે આકાશની પેઠે અસ્ત પણ પામતો નથી, અને ઉદય પણ પામતો નથી. જેમ પારણામાં સૂતેલ બાળકનાં અંગોની પંક્તિ કોઈ પણ પ્રકારના પ્રયોજનના સંકલ્પ વિના જ ચેષ્ટા કરે છે, તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષના અવયવો કોઈ પ્રકારના પ્રયોજનના સંકલ્પ વિના જ ચેષ્ટા કરે છે. બ્રહ્માનંદથી, મદિરાના મદથી મત્ત થયેલાની પેઠે ઘૂમતો અને જેને પુનર્જન્મનો ફેરો બાકી રહેલો હોતો નથી, એવો જીવન્મુક્ત પુરુષ કોઈ ક્રિયાઓનાં ફળોને લેવા યોગ્ય નહિ સમજતો હોવાને લીધે 'મેં શું કર્યું અને શું નથી કર્યું?' એવી રીતનું સ્મરણ રાખવાની પણ જરૂર જોતો નથી. જેમ બાળક સર્વ પ્રકારથી પદાર્થોનું ગ્રહણ કરે છે અને પદાર્થોનો ત્યાગ પણ કરે છે, તોપણ 'અમુક કરવાથી મારુ અમુક કાર્ય સિદ્ધ' થશે એવી આસક્તિ વિના જ તે સઘળી ચેષ્ટા કરે છે; તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષ પદાર્થોનું ગ્રહણ કરે છે અને પદાર્થોનો ત્યાગ પણ કરે છે, તોપણ 'અમુક કરવાથી મારું અમુક કાર્ય સિદ્ધ થશે' એવી આસક્તિ વિના જ તે સઘળી ચેષ્ટા કરે છે. જીવન્મુક્ત પુરુષ દેશના, કાળના અને ક્રિયાઓના ક્રમ પ્રમાણે સઘળાં કાર્યો કર્યા કરે છે, તોપણ તે તે કાર્યોમાં થતાં સુખદુઃખોને જરા પણ વશ થતો નથી. જીવન્મુક્ત પુરુષ બહારથી સઘળાં ચાલતાં કાર્યોને કર્યા કરતો હોય, તોપણ કોઈ કાર્યને સત્ય સમજીને તેમાં આસ્થા બાંધતો નથી અને કાર્યોને ફળોની ઈચ્છા રાખતો નથી. જીવન્મુક્ત પુરુષ કાર્ય સફળ થવાથી હર્ષ પામતો નથી, કાર્ય બગડી જવાથી ખેદ પામતો નથી અને દુઃખની દશાથી ઉપેક્ષા નહિ કરવા છતાં પણ સુખની આશા રાખતો નથી. સૂર્ય શીતળ થઈ જાય, ચંદ્રનું મંડળ અત્યંત તપી જાય અને ઊંચે પ્રસરવાના સ્વભાવવાળી અગ્નિની જ્વાળાઓ નીચે પ્રસરવા લાગે, તોપણ જીવન્મુક્ત પુરુષને આશ્ચર્ય થતું નથી. ગમે તેવાં આશ્ચર્યો જોવામાં આવે, તોપણ 'આ સઘળી ચૈતન્યશક્તિઓ જ સ્ફુરે છે' એમ પાકી સમજણ હોવાને લીધે જીવન્મુક્ત પુરુષને કોઈ પણ આશ્ચર્યમાં કૌતુક ઉત્પન્ન થતું નથી. જીવ-

ન્મુક્ત પુરુષ દયાથી થતી દીનતાનું ગ્રહણ કરતો નથી, ક્રૂરતાને અનુસરતો નથી, કુલ પરંપરા આદિને લઈને ભિક્ષા માગવાનું આવી બને છતાં લજાતો નથી અને નીચ કાર્યો કરવામાં નિર્લજ્જ પણ થતો નથી. જીવન્મુક્ત પુરુષ કદી પણ કંગાલ થઈ જતો નથી, કદી પણ ઉદ્ધત થઈ જતો નથી, કદી પણ ગાફેલ થતો નથી, કદી પણ ખેદ પામતો નથી, કદી પણ હર્ષ પામતો નથી અને કદી પણ ભય પામતો નથી. જેમ આકાશમાં નવાં અંકુરો ઉત્પન્ન થતાં નથી, તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષના શરદઋતુના આકાશ જેવા નિર્મળ અને વિશાળ ચિત્તમાં કોપ આદિ દોષો ઉત્પન્ન થતા નથી. જેમાં પ્રાણીઓ નિરંતર મર્યા કરે છે અને નિરંતર જન્મ્યા કરે છે એવી આ જગતની સ્થિતિમાં સુખીપણું કે દુઃખીપણું શું હોય, ક્યાં હોય અને કેમ હોય? સુખીપણું માનવું કે દુઃખીપણું માનવું—એ કાંઈ સંભવતું જ નથી. આ સઘળાં પ્રાણીઓનું ભ્રમણ કે જે જળમાં તરંગોથી થતા ફીણના ભ્રમર જેવું છે, તેમાં સ્થિરતા ક્યાં હોય અને કેમ હોય? સ્થિરતા જ નથી, ત્યારે સુખ—દુઃખનો પ્રસંગ પણ શો હોય? 'જગત ઝાંઝવાનાં પાણીની જેમ પ્રાતિભાસિક* હોવાને લીધે તેનું જે દેખાવું તે જ એની સૃષ્ટિ છે અને એ માયિક સૃષ્ટિને હું જ મારા સ્વરૂપમાં જ સરજું છું' એમ જોવાના સ્વભાવવાળા જીવન્મુક્ત પુરુષો પ્રાણીઓનાં નિરંતર થયા કરતાં અને જેના થવાનો અંત જ આવતો નથી એવા સુખ-દુઃખાદિથી પ્રસન્ન પણ થતા નથી અને ખેદ પણ પામતા નથી. જેમ રાત્રિમાં દરેક ઘડીએ જુદાં જુદાં સ્વપ્નોના દેખાવો ઉત્પન્ન થયા કરે છે અને નષ્ટ થયા કરે છે, તેમ આત્મામાં પ્રત્યેક ક્ષણે આ જગતોમાં દેખાવો ઉત્પન્ન થયા કરે છે અને નષ્ટ થયા કરે છે. નિરંતર ઉત્પન્ન થતા અને નિરંતર નષ્ટ થતા આ તુચ્છ સંસારમાં દુઃખનો કે આનંદનો પ્રસંગ જ શો સંભવે છે? કાંઈ સંભવતો નથી. જો શુભ કર્મો હોય અને શુભ કર્મોનાં ફળોરૂપ ધનપ્રાપ્તિ આદિ સુખો હોય, તો તેઓથી વિરુદ્ધ દુષ્ટ કર્મો અને દુષ્ટ કર્મોનાં ફળોરૂપ ધનનાશ આદિ દુઃખ પણ સંસારમાં હોવાં સંભવે; પણ જીવન્મુક્ત પુરુષોની દૃષ્ટિમાં તો શુભ કર્મો પણ નથી અને શુભ કર્મોનાં ફળોરૂપ ધનપ્રાપ્તિ આદિ સુખો પણ નથી; તો તેઓથી વિરુદ્ધ દુષ્ટ કર્મો અને દુષ્ટ કર્મોનાં ફળોરૂપ ધનનાશ આદિ દુઃખો પણ કેવાં હોય, કેમ પ્રાપ્ત થાય અને ક્યાં પ્રાપ્ત થાય? દુઃખની દશા કે જે સુખના અનુભવને અંતે પોતાના બીજરૂપી શોકાદિને આપે છે, તે દશા જેની દૃષ્ટિમાં 'સુખ' નામનો પદાર્થ જ ન હોય તેને પ્રાપ્ત થવી કેમ સંભવે? 'સુખ' નામનો પદાર્થ હોય તો 'દુઃખ' નામનો પદાર્થ હોવો સંભવે. 'સુખ' નામનો પદાર્થ નહિ હોવાને લીધે 'દુઃખ' નામનો પદાર્થ પણ હોઈ શકે નહિ. જીવન્મુક્તની દૃષ્ટિમાં શુભ કર્મ અને અશુભ કર્મ મુદ્દલ હોતાં જ નથી. એ કર્મો નહિ હોવાને લીધે સુખ કે દુઃખ પણ હોતાં નથી, સુખ કે દુઃખ નહિ હોવાને લીધે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય પદાર્થ કે ત્યાગ કરવા યોગ્ય પદાર્થ પણ હોતા નથી અને એ પદાર્થો જ નથી હોતા તો પછી સારાનરસાપણું જ ક્યાં સંભવે? 'આ સારું છે અને આ નરસું છે' એવી ભેદબુદ્ધિનો નાશ થતાં, ભોગોની સ્પૃહા નષ્ટ થઈ જઈને નિઃસ્પૃહપણું પ્રાપ્ત થાય છે. નિઃસ્પૃહપણું સારી પેઠે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે મન, પોતાના મૂળભૂત અજ્ઞાન સહિત હિમની જેમ પીગળી જાય છે અને એવી રીતે મન પીગળી જાય ત્યારે સંકલ્પ રહેવાની તો વાત જ શી કરવાની હોય? તલના દાણા બિલકુલ બળી જાય, ત્યાર પછી તેલની વાત પણ ક્યાંથી હોય? 'મારાથી જુદું બીજું કાંઈ છે જ નહિ.' એવી દૃઢ ભાવનાને લીધે સંકલ્પ—વિકલ્પોનો નાશ થતાં, સઘળા પદાર્થો જીવન્મુક્તના આત્મારૂપ જ થઈ જાય છે; એટલે પછી જુદું કારણ જ

* જેનો કોઈ રીતે ઉપયોગ થઈ શકે નહિ તેવો દેખાડવા પૂરતો જ જે પદાર્થ હોય, તે પ્રાતિભાસિક કહેવાય છે.

નહિ રહેવાથી અખંડ વ્યાપક થયેલો જીવન્મુકત પુરુષ સર્વદા તૃપ્ત રહીને તથા પોતાના સ્વરૂપભૂત નિરતિશય આનંદથી ભરપૂર રહીને જાગ્રતમાં તથા સ્વપ્નમાં ચિત્તને લીધે ભાસતા સર્વ પદાર્થોને જોયા કરે છે, સુષુપ્તિમાં સૂઈ જાય છે અને શરીરના પ્રારબ્ધનો ક્ષય થતાં સુધી જીવે છે.

भावेष्वभावघनभावनाय महात्मा निर्मुक्तसंकलनमंबरवत्स्थितेषु । चित्तं प्रति समुदितो वित्तैकरूपी ह्यस्तिष्ठति स्वपिति जीवति नित्यतृप्तः

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'જીવન્મુકતસ્વરૂપવર્ણન' નામનો સર્ગ ૭૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૮ મો

ચિત્તના ભ્રમણથી જગત અને ચિત્તનિરોધક યોગ

वसिष्ठ उवाच

यथालातपरिस्पंदादग्निचक्रं प्रदृश्यते ।
असदेव सदाभासं चित्तस्पंदात्तथा जगत् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! જેમ રાતે બળતા ઊંબાડિયાનું ભ્રમણ થતાં, મિથ્યા હોવા છતાં સાચા જેવું અગ્નિનું ચક્ર થયેલું જોવામાં આવે છે, તેમ ચિત્તનું ભ્રમણ થતાં જગત મિથ્યા હોવા છતાં સાચા જેવું થયેલું જોવામાં આવે છે. જેમ જળનું ભ્રમણ થતાં જાણે જળથી જુદી હોય એવી ગોળ ચકરી થયેલી જોવામાં આવે છે, તેમ ચિત્તનું ભ્રમણ થતાં, જગત જાણે ચિત્તથી જુદું હોય એવું થયેલું જોવામાં આવે છે. જેમ નેત્રોને તડકાની સામે રાખવાથી આંખોના ફરવાથી દેખાતું પિચ્છ જેવા આકારવાળું તથા મોત જેવા આકારવાળું ખોટું મંડળ સાચા મંડળ જેવું જણાય છે, તેમ ચિત્તનું ભ્રમણ થતાં દેખાતું ખોટું જગત સાચા જેવું ભાસે છે.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! ચિત્ત કયા પ્રકારથી ભમે છે અને કયા ઉપાયથી તેનું ભ્રમણ અટકી જાય? તે મને કહો કે જેથી હું તેની જ ચિકિત્સા કરું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! જેમ ધોળાપણું અને હિમ પરસ્પરથી ભિન્ન પણ છે અને અભિન્ન પણ છે, જેમ તલ અને તેલ પરસ્પરથી ભિન્ન પણ છે અને અભિન્ન પણ છે; જેમ પુષ્પ અને સુગંધ પરસ્પરથી ભિન્ન પણ છે અને અભિન્ન પણ છે અને જેમ ઉષ્ણતા તથા અગ્નિ પરસ્પરથી ભિન્ન પણ છે અને અભિન્ન પણ છે; તેમ ચિત્ત અને ચિત્તનું ભ્રમણ પરસ્પરથી ભિન્ન પણ છે અને અભિન્ન પણ છે. એ ભેદ અને અભેદ બંનેમાં અભેદ હોવો તે જ સત્ય છે અને ભેદ તો કેવળ કલ્પિત હોવાને લીધે મિથ્યા જ છે. ચિત્ત અને ચિત્તનું ભ્રમણ એમાંથી એકનો નાશ થાય તો અધિષ્ઠાનરૂપે રહીને પોતાના રૂપથી બંને નષ્ટ થઈ જાય એમાં સંશય નથી. હે રામ! ચિત્તનો નાશ કરવાના એક યોગ અને બીજો જ્ઞાન એ બે ઉપાય છે. ચિત્તની વૃત્તિઓને રોકવી એ યોગ કહેવાય છે અને અત્યંત સૂક્ષ્મ રીતે સંપૂર્ણ અવલોકન કરવું એ જ્ઞાન કહેવાય છે.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! પ્રાણનો અને અપાનનો નિરોધ કરવારૂપી 'યોગ' નામની કઈ યુકિતથી, કયારે અને કેવી રીતે મન અનંત સુખ આપનારી શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે તે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેમ કૂવા આદિનાં છિદ્રોમાં જળ દરેક ઠેકાણેથી ફૂટે છે, તેમ જે વાયુ આ દેહમાં નાડીઓની અંદર સર્વત્ર વ્યાપ્ત થઈને સ્ફુરે છે તે પ્રાણ કહેવાય છે. ગતિને લીધે અંદર વિચિત્ર પ્રકારની ક્રિયાઓને પ્રાપ્ત થતા એ પ્રાણનાં* જ અપાન આદિ નામો વિદ્વાનોએ કલ્પેલાં છે. અપાન આદિ વાયુઓ પ્રાણના જ

* આ ઇઠયોતેરમા સર્ગમાં ચિત્તના ભ્રમણથી જગતરૂપી ભ્રાંતનું થવું, ચિત્તના ભ્રમણનું સ્વરૂપ અને તેનો નિરોધ કરવાના ઉપાય યોગનું સારી રીતે નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

* શરીરમાં પાંચ જાતના વાયુઓ છે: પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન; તેમાં પ્રાણ જ મુખ્ય છે.

જ ભેદ છે, પ્રાણથી જુદા નથી. જેમ સુગંધનો આધાર પુષ્પ છે અને જેમ ધોળાપણાનો આધાર હિમ છે, તેમ ચિત્તનો આધાર એ પ્રાણ છે. એ પ્રાણ ચિત્તની સાથે અભિન્ન જેવો જ છે. હે રામ! શરીરની અંદર એ પ્રાણની ગતિથી ચૈતન્ય-નો જે ભાગ સંકલ્પો કરવામાં તૈયાર થાય છે તેને તમે ચિત્ત સમજો. પ્રાણની ગતિથી એ ચૈતન્યની ગતિ થાય છે અને જળની ગતિથી જેમ અનેક પ્રકારનાં આવર્તનો પામનારા તરંગો થાય છે, તેમ ચૈતન્યની ગતિથી તે તે વિષયોના દેખાવો થાય છે. ચિત્તની ગતિ પ્રાણની ગતિને અધીન છે, એમ વેદનું રહસ્ય જાણનારા વિદ્વાનો કહે છે. જો પ્રાણની ગતિને રોકવામાં આવે, તો ચિત્તની ગતિ શાંત થઈ જાય છે. જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ શાંત થવાથી લોકોનો વ્યવહાર શાંત થઈ જાય છે, તેમ ચિત્તની ગતિ શાંત થવાથી સંસાર શાંત થઈ જાય છે.

રામ બોલ્યા: પ્રાણ આદિ વાયુઓ કે જેઓ દેહરૂપી ઘરમાં નિરંતર ફર્યા કરે છે, મુખ તથા નાસિકા આદિ છિદ્રોમાં અને બહારના આકાશમાં પણ જાય છે, તેઓની ગતિને કેવી રીતે રોકવામાં આવે છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા.: જેનો લાંબા કાળથી અભ્યાસ હોય છે એવી સંસારની વૃત્તિઓમાં શાસ્ત્રના સંગથી, મહાત્માઓના સંગથી, વૈરાગ્યથી તથા અભ્યાસથી સંસાર પરની આસકિત દૂર કર્યા પછી જે પદાર્થ મનને અનુકૂળ લાગે તે પદાર્થ-માં મનને લાંબા કાળ સુધી લગાવી દેતાં, એકના એક અભ્યાસને લીધે જ્યારે મન એકાગ્ર થાય, ત્યારે પ્રાણની ગતિ રોકાઈ જાય છે. અથવા પૂરક, કુંભક અને રેચક એ ક્રમથી પ્રાણાયામ કરવાનો દૃઢ અભ્યાસ કરી, તે પ્રાણાયામ સહજ થઈ જાય એવી સ્થિતિમાં આવે, ત્યારે તેની સાથે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ગમે તે પદાર્થના ધ્યાનથી, મનની એકાગ્રતાનો ઉપયોગ કરવાથી પ્રાણની ગતિ રોકાઈ જાય છે. અથવા ૐકારના ઉચ્ચારણને અંતે ચોથી અર્ધમાત્રાનો અનુભવ થાય છે, તે અર્ધમાત્રાની ખૂબ જ ભાવના કરવાથી બહારનાં સઘળાં ઉપરામ થાય ત્યારે પ્રાણની ગતિ રોકાઈ જાય છે. અથવા રેચકના અભ્યાસને લીધે પ્રાણવાયુ બહારના આકાશમાં આવીને નાસિકાનાં છિદ્રોનો સ્પર્શ ન કરે, ત્યારે પ્રાણની ગતિ રોકાઈ જાય છે. અથવા પૂરકના અભ્યાસથી પ્રાણવાયુ શરીરની અંદર પુરાઈને પર્વત જેવો ઘાટો થવાથી સ્થિર થઈ જાય, ત્યારે તે પ્રાણની ગતિ રોકાઈ જાય છે. અથવા પૂરક કર્યા પછી દૃઢ કરેલા કુંભકમાં જળથી ભરેલા ઘડાની જેમ ઘણી વાર સુધી પ્રાણને થંભાવી રાખવામાં આવે ત્યારે પ્રાણની ગતિ રોકાઈ જાય છે. અથવા તાળવાના મૂળમાં રહેલો કાકડો કે જે મોઢું ફાડતાં, ગળાના છિદ્રની આગળ આંચળ જેવો લટકતો દેખાય છે, તેને બેવડો વાળીને મસ્તકના છિદ્રમાં જતી જીભથી દબાવી રાખતાં પ્રાણને બ્રહ્મરંધ્રમાં પેસાડીને થોભાવી રાખવાથી પ્રાણની ગતિ રોકાઈ જાય છે, અથવા નિર્વિકલ્પ સમાધિને લીધે કલ્પનાઓથી રહિત થયેલા સૂક્ષ્મ હૃદયાકાશમાં બહારનાં તથા અંદરનાં સઘળાં જ્ઞાનો લીન થઈ જાય છે ત્યારે પ્રાણની ગતિ રોકાઈ જાય છે અથવા દૃષ્ટિથી માંડીને બાર આંગળ સુધીના નીચેના નિર્મળ આકાશમાં ચક્ષુને તથા મનને રોકી દેવામાં આવે, ત્યારે પ્રાણની ગતિ રોકાઈ જાય છે. અથવા પ્રાણ અભ્યાસને લીધે કપાળના છિદ્રમાં પ્રવેશ કરી તાળવાની ઉપર બાર આંગળને છેટે જે 'બ્રહ્મરંધ્ર' નામનું સ્થાન છે તેમાં જઈને ગલિત જેવો થઈ જાય ત્યારે પ્રાણની ગતિ રોકાઈ જાય છે. અથવા લાંબા કાળના નિરોધને લીધે ચક્ષુનો ઉપરામ થતાં અને પ્રાણ બ્રહ્મરંધ્રમાં આવતાં 'ભ્રૂકુટિ'ની વચ્ચેના સ્થાનની અંદર ચૈતન્યરૂપ પરમેશ્વર પોતાના આત્મપણે જાણ-વામાં આવે, ત્યારે (ખેચરી મુદ્રાથી) પ્રાણની ગતિ રોકાઈ જાય છે. અથવા ગુરુના કે ઈશ્વરના અનુગ્રહથી કાકતાલીય ન્યાય પ્રમાણે તરત જ દૃઢ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં તરત જ ચિત્તના વિકલ્પો

શાંત થઈ જાય ત્યારે પ્રાણની ગતિ રોકાઈ જાય છે. અથવા મનને વાસનાઓથી રહિત કરી હૃદયાકાશમાં (આત્મસ્વરૂપમાં)લાંબા કાળ સુધી પેસાડી રાખતાં, આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે પ્રાણની ગતિ રોકાઈ જાય છે.

રામ બોલ્યા: હે મહારાજ! જગતમાં પ્રાણીઓનું હૃદય એ તે શું કહેવાય છે કે જે હૃદયરૂપી મોટા અરીસામાં આ સઘળું જગત પ્રતિબિંબની જેમ સ્ફુરે છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! જગતમાં એક સ્વીકારવા યોગ્ય અને બીજું ત્યાગ કરવા યોગ્ય એમ પ્રાણીઓનું હૃદય બે પ્રકારનું કહેવાય છે. એનું વિવેચન હું કહું છું તે તમે સાંભળો. સાત વેંતથી મપાઈ શકે એવા દેહમાં જે છાતીનો મધ્ય ભાગ છે, તે ત્યાગ કરવા યોગ્ય હૃદય છે એમ સમજો; કારણ કે એ હૃદય દેહના એક પ્રદેશમાં જ રહેલું છે. જે અખંડ અનુભવ છે તે સ્વીકારવા યોગ્ય હૃદય છે એમ સમજો. એ હૃદય દેહથી બહાર પણ છે, અંદર પણ છે અને બીજી રીતે જોતાં દેહાદિ નહિ હોવાને લીધે એ હૃદય બહાર પણ નથી અને અંદર પણ નથી. એ હૃદય મુખ્ય છે અને તેમાં જ આ સઘળું જગત રહેલું છે. એ હૃદયરૂપી મોટા અરીસામાં સઘળા પદાર્થો પ્રતિબિંબોની જેમ સ્ફુરે છે અને તે જ હૃદય સઘળા અનાત્મ પદાર્થોના ભંડારરૂપ છે. સર્વ પ્રાણીઓનો જે અખંડ જ્ઞાનરૂપ આત્મા છે, તે જ સાચું હૃદય છે. દેહના અવયવોમાંના એક અવયવરૂપ હૃદય કે જે જડ તથા જૂના પથરા જેવું છે તે સાચું હૃદય નથી. ચિત્તને સઘળી વાસનાઓ વિનાનું કરી, એ અખંડ અનુભવરૂપ શુદ્ધ હૃદય(આત્મા)માં બળાત્કારથી જોડતાં, આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય, ત્યારે પ્રાણની ગતિ રોકાઈ જાય છે. હે રામ! અનેક સંકલ્પોથી કલ્પાયેલા અને અનેક આચાર્યોએ કહેલા સમાધિઓના ક્રમોથી તથા બીજા ક્રમોથી પણ પ્રાણની ગતિ રોકાઈ જાય છે. મુમુક્ષુ પુરુષને અભ્યાસને લીધે આ સમાધિઓની યુક્તિઓ રોગ આદિ કાંઈ અડચણ નહિ કરતાં, સંસારને તોડવાના કામમાં ઉપાયરૂપ થાય છે. અભ્યાસને લીધે દૃઢ થયેલો અને વૈરાગ્યરૂપી ચિહ્નોવાળો આ પ્રાણાયામ મોક્ષની ઇચ્છાવાળાઓને મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં અને સિદ્ધિઓની ઇચ્છાવાળાઓને સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિમાં ઉપાયરૂપ થવાથી સફળ થાય છે. જેમ પર્વતના પાણીનો ઝરો દૂર જઈને લીન થાય છે, તેમ પ્રાણ અભ્યાસને લીધે ભ્રૂકુટિઓના મધ્યમાં, નાસિકામાં, તાળવામાં અને બ્રહ્મરંધ્રમાં જઈને શાંત થાય છે. લાંબા કાળ સુધી વારંવાર કરેલા અભ્યાસને લીધે જીભની અણી તાળવામાં કાકડાને દબાવી રાખે છે અને તેથી પ્રાણ સારી પેઠે બ્રહ્મરંધ્રમાં રહે છે. આ સમાધિઓ સારી રીતના અભ્યાસથી જુદી જુદી સિદ્ધિઓરૂપ જુદાં જુદાં ફળો આપે છે, પણ નિષ્કામ પુરુષને તો તરત પરમ શાંતિરૂપ એક જ ફળ આપે છે કે જે ફળ સઘળી સિદ્ધિઓથી ઉત્તમ છે. પુરુષ બીજા કોઈ પ્રકારથી નહિ પણ અભ્યાસથી જ આત્મારામ, શોક વિનાનો અને અંદર ભરપૂર સુખવાળો થાય છે; માટે અભ્યાસ રાખો. અભ્યાસને લીધે પ્રાણોની ગતિ બંધ પડતાં મન શાંત થઈ જાય છે અને મુક્તિ જ અવશેષ રહે છે. વાસનાઓથી વીંટાયેલું મન જન્મ-મરણો આપે છે અને વાસનાઓથી રહિત થયેલું મન મોક્ષ આપે છે. હે રામ! હવે જેમ તમારી ઇચ્છા હોય તેમ કરો. પ્રાણની ગતિથી મનની ગતિ થાય છે અને મનની ગતિથી સંસારરૂપી ભ્રમ થાય છે; માટે પ્રાણની ગતિ રોકાઈને મનની ગતિ બંધ થઈ જાય તો સંસારરૂપી જ્વર નાશ પામી જાય છે. ભેદની ભાવનાનો નાશ થઈ જાય તો પ્રાણીને એ જ પદ અવશેષ રહે છે કે જેને ન પહોંચી શકીને વાણી તથા સઘળી કલ્પનાઓ પાછી વળે છે. હે રામ! સઘળું જગત એ પદમાં જ રહ્યું છે, એથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, એ રૂપ જ છે અને એથી જ વીંટાયેલું છે. બીજા પ્રકારથી જોતાં એ પદમાં જગત મુદ્દલ છે જ નહિ, એથી ઉત્પન્ન થયું પણ નથી,

એ રૂપ પણ નથી અને એના જેવું પણ નથી. જગતના સર્વ પદાર્થો વિનાશી છે, ભેદવાળા છે અને સગુણ છે; એટલા માટે એ પદાર્થોમાંનો કોઈ પણ પદાર્થ એ પદના દૃષ્ટાંતરૂપ થઈ શકે એમ નથી. રૂપ આદિ બહારના પદાર્થોને પ્રકાશ આપનારી સૂર્ય, આદિ સઘળાં તેજોને પણ પ્રકાશ આપનારી અને કામ આદિ અંદરની વૃત્તિઓને પ્રકાશ આપનારી ચૈતન્યરૂપી ચાંદની અંદર સર્વદા ઉદય પામીને રહેલી છે. સર્વના સીમાડારૂપી પરમપદ કે જે રૂપ કલ્પવૃક્ષમાંથી ઘણા ઘણા રસોવાળી સંસારરૂપી ફળોની ઘણી ઘણી પંક્તિઓ ઉત્પન્ન થયા કરે છે અને પડયા કરે છે; તે પદનું જ અવલંબન કરીને જે મહાત્મા પુરુષ સ્થિરપણાથી રહે, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. જીવન્મુક્ત થયેલા પુરુષને સઘળી કામભોગોની ઉત્કંઠાઓ ટળી ગયેલી છે, અનુકૂળ પદાર્થોમાં હિતની કલ્પનાઓ તથા પ્રતિકૂળ પદાર્થોમાં નુકસાનની કલ્પનાઓ શાંત થઈ ગયેલી હોય છે અને કોઈ પણ વ્યવહારોમાં હર્ષ કે શોક ઉત્પન્ન જ થતા નથી. ૧—૫૫

विगतसर्वसमीहितकौतुकः समुपशांतहिताहितकल्पनः । सकलसंव्यवहारसमाशयो भवति मुक्तमनाः पुरुषोत्तमः ॥ ५५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો
'યોગવર્ણન' નામનો સર્ગ ૭૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૯ મો*

'યથાર્થ જ્ઞાન' નામનો ચિત્તનાશનો બીજો ક્રમ

राम उवाच

योगयुक्तस्य चित्तस्य शाम एष निरूपितः ।
सम्यग्ज्ञानमिदानीं मे कथयानुग्रहात प्रभो ॥१॥

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! આપે ચિત્તનો નાશ કરવાના બે ઉપાયોમાં 'યોગ' નામનો એક ઉપાય કહ્યો. હવે મારા ઉપર અનુગ્રહ કરીને 'યથાર્થ જ્ઞાન' નામનો બીજો ઉપાય કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : 'આદિ વિનાના તથા અંત વિનાના પ્રકાશરૂપ જે પરમાત્મા છે તે જ આ જગત છે' એવી રીતનો અસાધારણ અને એકસરખો જે નિશ્ચય કરવો તે યથાર્થ જ્ઞાન કહેવાય છે. અથવા આ જે ઘટ—પટ ઈત્યાદિ જે સેંકડો પદાર્થોની પંક્તિઓ છે, તે આત્મા જ છે, આત્મા વિના બીજું કાંઈ છે જ નહિ, એવી રીતનો જે અસાધારણ નિશ્ચય કરવો તે યથાર્થ જ્ઞાન કહેવાય છે. મિથ્યા જ્ઞાનથી જન્મ થાય છે અને યથાર્થ જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે. જેમ રજ્જુ મિથ્યા જ્ઞાનથી સર્પરૂપે દેખાય છે અને યથાર્થ જ્ઞાનથી સર્પરૂપ ટળીને ફરી અસલ રજ્જુ જ દેખાય છે, તેમ આત્મા મિથ્યા જ્ઞાનથી જગતરૂપે દેખાય છે અને યથાર્થ જ્ઞાનથી જગતરૂપ ટળીને પાછો અસલ આત્મા જ દેખાય છે. મુક્તિમાં સંકલ્પરૂપ અંશથી રહિત, વિષયોથી રહિત અને સ્વયંપ્રકાશપણાથી દીપતો કેવળ અખંડ અનુભવ જ રહે છે, બીજું કાંઈ રહેતું નથી. એ તત્ત્વ વિષયોરૂપી દ્વૈતથી રહિત સમજવામાં આવે, તો તે પરમાત્મા જ છે અને જો તેમાં દ્વૈતરૂપી અશુદ્ધિ જોવામાં આવે, તો તે અશુદ્ધિને પંડિતો અવિદ્યા કહે છે. જે અખંડ અનુભવ છે, તે જ જગત છે. અખંડ અનુભવમાં અને જગતમાં બેપણાની કલ્પના કરવી જ નહિ. હે રામ! આત્મા પોતે પોતાને જ પોતાના સંકલ્પથી જગતરૂપ બનાવી લે છે; માટે આત્મા વિના બીજું કાંઈ છે જ નહિ. જે આત્મા છે તે જ આ જગત છે એવો નિશ્ચય કરીને પૂર્ણતા સમજવી, એ જ ત્રૈલોક્યમાં યથાર્થ જ્ઞાન છે. જે કાંઈ છે તે સઘળું આત્મા જ છે એમ નિશ્ચિત સમજવામાં આવ્યું તો પછી પ્રિયની અને અપ્રિયની કલ્પનાઓ ક્યાં રહી અને બંધની તથા મોક્ષની પણ કલ્પનાઓ ક્યાં રહી? હે રામ! આત્મા વિના બીજું શું છે, કે જેને માટે મૂઢ લોકો શોક કરે છે? જગત પણ નથી અને ચિત્ત પણ નથી. જગતરૂપે અને ચિત્તરૂપે બ્રહ્મ જ દેખાય છે. સઘળું એક જ

* આ ઓગણાએંશીમા સર્ગમાં 'યથાર્થ' જ્ઞાન એ નામનો ચિત્તના નાશનો બીજો ક્રમ કહેવાશે.

છે અને તે બ્રહ્મ જ છે, એમ સમજવામાં આવે તો પછી બંધ પણ શો અને મોક્ષ પણ શો રહ્યો? વિસ્તીર્ણ કરતાં પણ અત્યંત વિસ્તીર્ણ અને મોટા કરતાં પણ અત્યંત મોટું બ્રહ્મ જ અજ્ઞાનથી જગતરૂપ દેખાય છે. જો જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તો જગતરૂપી દ્વૈત અસ્ત પામી જાય છે; માટે તમે યથાર્થ જ્ઞાન મેળવી, દ્વૈતનો તિરસ્કાર કરી પોતાથી બ્રહ્મરૂપ જ થાઓ. લાકડાં, પથ્થર અને વસ્ત્રો વગેરેનો અધિષ્ઠાનરૂપે વિચાર કરીએ, તો તેઓમાં કાંઈ પણ ભિન્નપણું રહેતું નથી. તો પછી તમે કયા જુદા પદાર્થની કલ્પના કરો છો? જગતના આદિમાં અને અંતમાં જે અવિનાશી શાંત સ્વરૂપ અવશેષ રહે છે, તે જ સત્ય વસ્તુ છે અને તે જ આત્માનું સ્વરૂપ છે. માટે તમે યથાર્થ જ્ઞાન મેળવી આત્મસ્વરૂપ થાઓ. હે રામ! આ સ્થાવર–જંગમ સઘળું જગત આત્મા જ છે; માટે તેમાં સુખનો અને દુ:ખનો પ્રાદુર્ભાવ જ ક્યાં રહ્યો? સુખ કે દુ:ખ કાંઈ છે જ નહિ, માટે તમે સંતાપોથી રહિત થાઓ. જેમ જળ જ વિચિત્ર તરંગોરૂપે સ્ફુરે છે, તેમ આત્મા જ અદ્વૈત હોવા છતાં દ્વૈતની ભ્રાંતિથી ઉત્પન્ન થયેલા જરા તથા મરણ આદિ ભ્રમોરૂપે સ્ફુરે છે. શુદ્ધ આત્માનું આલિંગન કરીને જે પુરુષ સર્વદા અંતર્મુખ બુદ્ધિથી રહેતો હોય, તે તત્ત્વવેત્તા પુરુષને કયા ભોગો બાંધી લેવાને સમર્થ થાય? જેમ મંદ પવન પર્વતને જરા પણ ભેદી શકતા નથી, તેમ કામ આદિ શત્રુઓ આત્માનો સંપૂર્ણ વિચાર કરનારા પુરુષના મનને જરા પણ ભેદી શકતા નથી. જેમ થોડા જળમાં રહેલાં માછલાંને બગલાઓ ગળી જાય છે, તેમ વિચાર વિનાના અને આશાઓમાં તત્પર રહેનારા મૂઢ અજ્ઞાની પુરુષને દુ:ખો ગળી જાય છે. હે રામ! 'સઘળું જગત આત્મા જ છે, દ્વૈત ક્યાંય છે જ નહિ.' એવો દૃઢ નિશ્ચય રાખીને આત્મારૂપે સ્થિર થાઓ. જેમ જળાશયોમાં અનેક પ્રકારના તરંગ તથા ફીણ આદિ જે કાંઈ છે તે જળથી જુદું નથી, તેમ જગત સંબંધી અનેક પદાર્થોમાં જે કાંઈ છે તે આત્માથી જુદું નથી; માટે વાસ્તવિક રીતે જોતાં 'દ્વૈત છે જ નહિ' એવી રીતે સંપૂર્ણ અવલોકન કરી, તેવા અસાધારણ નિશ્ચયને ધરી રાખનારો પુરુષ મુક્ત કહેવાય છે; કારણ કે આ પ્રકારના યથાર્થ અવલોકનથી આત્મા વિના બીજું કાંઈ પણ ન રહેવાથી ચિત્તનો સંપૂર્ણ નાશ થઈ જાય છે. ૧—૨૦

નાનાત્વમસ્તિ કલનાસુ ન વસ્તુતોઽલ-
ર્નાનાવિધાસુ સરસીષુ જલાદિ નાન્યત્ । ઇત્યેક-
નિશ્ચયમયઃ પુરુષો વિમુક્ત ઇત્યુચ્યતે સમવલો-
કિતસમ્યગર્થઃ ॥ ૨૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ પ્રકરણનો 'સમ્યગ્ જ્ઞાનલક્ષણનિરૂપણ' નામનો સર્ગ ૭૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૦ મો*

ભોગોમાં સ્પૃહા ન થાય તેવા પ્રકારનું વર્ણન

વસિષ્ઠ ઉવાચ

ઇદમંતઃ કલયતો ભોગાન્ પ્રતિ વિવેકિનઃ ।
પુરઃ સ્થિતાનપિ સદા સ્પૃહૈવાંગ ન જાયતે ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! મનની અંદર સર્વદા એક જ વિચારનું અનુસંધાન રાખનારા વિવેકી પુરુષને પોતાની આગળ રહેલા ભોગોમાં પણ કદી ઇચ્છા જ થતી નથી. જેમ બળદ ભાર ઉપાડે છે તેથી ભાર ઉપાડવાનું દુ:ખ બળદને જ થતું હોવા છતાં તે દુ:ખને તે ભારનો ધણી પોતામાં માની લે, તેમ ચક્ષુ સારાં–નરસાં રૂપોને જુએ છે તેથી સારાં–નરસાં રૂપો જોવાથી થતાં સુખ-દુ:ખો પણ ચક્ષુને જ થાય છે, તે છતાં જીવ કે જે તે સુખ-દુ:ખોને પોતામાં માની લે છે એ તો કેવળ મૂર્ખતા જ છે. નેત્ર રૂપમાં દુ:ખી થાય, તો તેમાં જીવને શી હાનિ થાય એમ છે? સોનાની અંદર રહેલા ધોળીનો

* આ એંસીમા સર્ગમાં વિચાર દૃઢ થતાં દિવ્ય ભોગો પોતાની આગળ રહ્યા હોય, તોપણ તેઓમાં જે સ્પૃહા ન થાય તે વિચારનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

ગધેડો કાદવમાં ખૂંચી જાય, તો તેમાં સેનાપતિનું શું જાય? હે અધમ નેત્ર! તું આ રૂપરૂપી કાદવના સ્વાદમાં લંપટ થા નહિ. આ સ્ત્રી-પુત્રાદિનું સુંદર રૂપ ક્ષણ માત્રમાં નષ્ટ થઈ જાય છે અને તને દુ:ખી કરે છે. શુદ્ધ ચૈતન્ય કે જે સઘળા અનાત્મ પદાર્થોનો પ્રકાશ કરવા છતાં અને સઘળા અનાત્મ પદાર્થોમાં વ્યાપક હોવા છતાં પણ અસંગ રહે છે, તેનાં ચરિત્રો (અસંગપણા આદિ)નો જ સૂક્ષ્મ જોનારાએ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. હે નેત્ર! આત્મા સ્વતંત્ર રીતે સર્વ પદાર્થોનો પ્રકાશ કરવામાં સમર્થ હોવા છતાં પણ કોઈ પદાર્થને માટે સંતાપ પામતો નથી અને તું તો દીવા આદિનું અજવાળું હોય તો જ કેવળ રૂપનો જ પ્રકાશ કરી શકે છે; તે છતાં તું એકલા રૂપને માટે આટલો બધો પરિતાપ શા માટે ધરે છે? તું પણ સાક્ષીની પેઠે જ રહીને રૂપને જોયા કર. હે ચિત્ત! આ વિચિત્ર દેખાવોવાળી સૃષ્ટિ નદીના જળમાં થતા અનેક પ્રકારના ફેરફારો જેવી અવ્યવસ્થિત છે, તડકાની સામે જોઈ રહેતાં આકાશમાં દેખાતાં મોરનાં પીછાંની પેઠે મિથ્યાભૂત છે, સારી—નરસી અનેક જાતિઓની ખટપટવાળી છે અને વળી ચક્ષુને જ સ્ફુરે છે, તે છતાં તારે તેની સાથે શું લાગતું—વળગતું છે કે, જેને લીધે તું તેમાં લંપટ થાય છે અને પરિતાપ ભોગવે છે? જેમ ગતિ પામ્યા કરતા પ્રલય સમુદ્રના જળમાં માછલી સ્ફુરે તેમ ગતિ પામ્યા કરતા ચિત્તમાં આ સૃષ્ટિ પોતાની મેળે સ્ફુરતી હોય તો ભલે સ્ફુરે! પણ હે અહંકાર! તું શા માટે ઊઠયો છે? હે ચિત્ત! સૂર્ય આદિનું અજવાળું અને પદાર્થોનું રૂપ કે જેઓ સર્વદા જડ છે, જડ છતાં પણ સ્ફુર્યા કરે છે અને પરસ્પરમાં રહે છે, તેમની સાથે તારે કશો સંબંધ નથી; તે છતાં પણ તું તેઓને માટે આકુળ થાય છે, એ કેવળ તારી મૂર્ખતા જ છે. ચક્ષુથી થતો પદાર્થોનો દેખાવ બહાર થાય છે અને તારાથી થતા સંકલ્પાદિ અંદર થાય છે, માટે તું અને પદાર્થો ભિન્નભિન્ન પ્રદેશમાં રહેવાને લીધે તારે અને પદાર્થોને કશો સંબંધ નથી એ વાત તો સ્પષ્ટ જ છે. જેમ મોઢું અને દર્પણ પરસ્પરના સંગ વિનાનાં હોવા છતાં પણ ભ્રાંતિને લીધે એક જેવાં દેખાય છે, તેમ પદાર્થોના દેખાવો અને સંકલ્પાદિ પરસ્પરના સંગ વિનાના હોવા છતાં પણ ભ્રાંતિને લીધે સર્વદા ગાઢ સંબંધવાળા દેખાય છે અને તે ભ્રાંતિનું મૂળ અજ્ઞાન જ છે. જ્ઞાનથી અજ્ઞાન ગલિત થઈ જાય, તો એ પરસ્પરથી જુદાં પડી, દૂર થઈને અધિષ્ઠાનરૂપે જ રહે છે. જેમ લાખથી લાકડાં પરસ્પરની સાથે જોડાઈ જાય છે, તેમ મનની કલ્પનાથી પદાર્થોના દેખાવ અને સંકલ્પાદિ પરસ્પરની સાથે અત્યંત જોડાઈ ગયા છે. મંદ અધિકારીનો તથા મધ્યમ અધિકારીનો પોતાના મનના મતનરૂપી તંતુ કે જે પોતાને જ બંધન આપનાર છે, તે અભ્યાસરૂપી તથા વિચારરૂપી યત્નથી કપાઈ જાય છે; અને ઉત્તમ અધિકારીનો એ તંતુ તો સહસા જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં જ કપાઈ જાય છે; એટલે અજ્ઞાનની ભાવનાને છેદવા માટે વધારે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. અજ્ઞાનના ક્ષયને લીધે મન ક્ષય પામી જતાં, એ પદાર્થોના દેખાવો અને સંકલ્પાદિ કદી પણ પાછા પરસ્પરની સાથે જોડાતા નથી. ચિત્ત જ સઘળી ઈન્દ્રિયોને જગાડનાર છે, એટલા માટે જેમ ઘરમાંથી પિશાચને કાઢી મૂકવો જોઈએ, તેમ શરીરમાંથી તે ચિત્તને જ કાઢી મૂકવું જોઈએ. હે ચિત્ત! તું મિથ્યા જ મસ્તી કર્યા કરે છે. તારા બાધનો ઉપાય મારા જાણવામાં આવ્યો છે. તું આદિમાં અને અંતમાં અત્યંત તુચ્છ (અસત્) છે, માટે વર્તમાનકાળમાં પણ અત્યંત તુચ્છ જ છે. હે ચિત્ત! તું ઈન્દ્રિયોને પ્રાપ્ત કરેલા શબ્દ-સ્પર્શ આદિ પાંચ પ્રકારો ધરીને મારી અંદર વિના કારણ શા માટે મસ્તી કર્યા કરે છે? પણ ચિંતા નથી. જે ધણી તને પોતાનું સમજે તેની આગળ જ તું મસ્તી કરે એમ છે; પણ હું કે જે તને પોતાનું જ સમજતો નથી, તેની આગળ

તારી મસ્તી ચાલે એમ નથી. હે દુષ્ટ ચિત્ત! તારી મસ્તીથી હું જરા પણ પ્રસન્ન થતો નથી અને કચવાતો પણ નથી. વિષયોની વૃત્તિઓ કે જે ઈન્દ્રજાળની રચનાઓ જેવી છે, તેને માટે તું વ્યર્થ શા સારુ બળતરા રાખે છે? હે ચિત્ત! તારે જવું હોય તો જા અને રહેવું હોય તો રહે. તું મારું નથી અને જીવતું પણ નથી. તું કલ્પિત હોવાને લીધે સ્વાભાવિક રીતે સર્વદા મરેલું છે અને વળી વિચારથી તો અત્યંત મરી ગયેલું જ છે. હે સર્વદા મરેલી આકૃતિવાળા ચિત્ત! તું સારરહિત છે, જડ છે, ભ્રાંત છે અને શઠ છે. અત્યંત અજ્ઞાનવાળું તું મૂઢ પુરુષને જ ભમાવી શકે, પણ ઉત્તમ વિચારવાળાને ભમાવી શકે નહિ. મૂર્ખતાને લીધે અમે તને આ પ્રમાણે તરત મરી જનારું જાણતા ન હતા. હવે તો જેમ દીવાઓની દૃષ્ટિમાં અંધારું મરેલું જ છે, તેમ અમારી દૃષ્ટિમાં તું મરેલું જ છે. તું કે જે અત્યંત લુચ્ચું છે તેણે લાંબા કાળ સુધી આ મારા દેહરૂપી આખા ઘરને રોકી લીધું હતું, કે જેથી એ ઘરમાં શમ, દમ આદિ કોઈ સજ્જનો આવી શકતા જ ન હતા. હે લુચ્ચા ચિત્ત! તું કે જે જડ છે અને પ્રેત જેવા આકારવાળું છે, તે જતું રહેવાથી આ મારું દેહરૂપી ઘર શમ, દમ આદિ સઘળા સજ્જનોએ સેવવા યોગ્ય થયું છે. હે જગતરૂપે નાચનારા ચિત્તરૂપી લુચ્ચા વૈતાલ! તું પ્રથમ પણ નહોતું જ, હમણાં પણ નથી જ અને હવે પછી પણ હોવાનું નથી જ. આ પ્રમાણે હું તને જાણું છું, તોપણ તું મારી પાસે ઊભું રહીને કેમ લજાતું નથી? અહો! તારું નિર્લજ્જપણું બહુ ભારે છે. હે ચિત્તરૂપી વૈતાલ! તું તૃષ્ણાઓરૂપી પિશાચિણીઓની સાથે અને ક્રોધ આદિ યક્ષોની સાથે મારા શરીરરૂપી ઘરમાંથી નીકળી જા. જેમ દુષ્ટ નાહાર ગુફામાંથી નીકળી જાય, તેમ ચિત્તરૂપી દુષ્ટ પિશાચ વિવેકરૂપી મંત્રથી જ દેહરૂપી ઘરમાંથી નીકળી ગયો એ બહુ સારું થયું. અહો! આ અત્યંત મોટું આશ્ચર્ય છે કે, જડ અને ક્ષણમાત્રમાં તૂટી જનારા મનરૂપી ધુતારાએ આ સઘળા લોકોને પરવશ કરી નાખ્યા છે. હે ચિત્ત! તું લોકોની અંદર 'દેહ એ જ આત્મા છે' એવું સમજનાર નિર્બળ માણસને અડચણ કરે છે તેમાં તારું શું પરાક્રમ છે, શું બળ છે અને શી મોટાઈ છે? કાંઈ નથી. જો તું હવે મારા એકલાની જ આગળ આવીને કાંઈ પણ મસ્તી કરી શકે, તો હું તને પરાક્રમી સમજું, બળવાન સમજું અને મોટું સમજું. હે રાંક ચિત્ત! તું સર્વદા મરેલું જ છે, માટે હું તને મારતો નથી. હે મૂર્ખ! તું સર્વદા મરેલું છે એમ હું આજ સમજ્યો. હું આટલા કાળ સુધી તને જીવતા જેવું જાણીને અનંત ફેરફારોવાળી જન્મ–મરણોરૂપી રાત્રિઓમાં લાંબા કાળથી ગોથાં ખાતો હતો. હે ચિત્ત! તું તો અનાદિકાળથી મૂએલું છે, માટે મુદ્દલ છે જ નહિ એ જ આજ મારા સમજવામાં આવ્યું છે; તેથી હું તારી આશાને ત્યજી દઈને કેવળ મારા સ્વરૂપમાં જ રહું છું. આજ મેં પોતાની મેળે 'ચિત્ત મૂએલું જ છે' એમ જાણ્યું એ સારું થયું. સમજ્યા પછી લુચ્ચાની સોબતમાં રહી પોતાનું આખું જીવન નકામું કાઢવું એ યોગ્ય ન જ કહેવાય; માટે હું તને ત્યજી દઉં છું. હું ક્ષણમાત્રમાં મનરૂપી શઠને દેહરૂપી ઘરમાંથી કાઢી મૂકીને આજ સ્વસ્થ થઈને રહ્યો છું. મારામાં જે ભૂત હતું તે નીકળી ગયું. હે ચિત્તરૂપી ઝાડ! મેં તારાથી ઠગાઈને લાંબા કાળ સુધી ઘણાં ઘણાં તોફાનો કર્યાં. હવે એ તોફાનોને સંભારીસંભારીને હું હસું છું. હૃદયરૂપી ઘરમાં રહેનારો અને તાડના ઝાડ જેવડી ઊંચી આકૃતિવાળો ચિત્તરૂપી વૈતાલ આજ ઘણે કાળે વિચારરૂપી તલવારથી ટુકડે ટુકડા થઈ જઈને પડી ગયો એ સારું થયું. ચિત્તરૂપી વૈતાલ શાંત થતાં, પવિત્ર સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલા આ શરીરરૂપી નગરમાં હું આજ કેવળ સુખથી રહ્યો છું એ બહુ સારું થયું. કેવળ વિચારરૂપી મંત્રથી ચિત્ત મરી ગયું, ચિંતા પણ મરી ગઈ અને અહંકારરૂપી રાક્ષસ પણ મરી ગયો. આજે જ હું કેવળ સ્વસ્થ અને ભરપૂર

થઈ રહ્યો છું. મારે ચિત્ત શું સગું થતું હતું, આશા શી સગી થતી હતી અને અહંકાર પણ શો સગો થતો હતો? મારો એ મફતનો પરિવાર આજ સંપૂર્ણ રીતે નાશ પામ્યો એ બહુ સારું થયું. હું કે જે એક જ છું, પૂર્ણકામ છું; નિત્ય છું, નિર્મળ સ્વરૂપવાળો છું અને વિકલ્પોથી રહિત ચૈતન્યરૂપે પ્રકાશું છું, તેને હું જ વારંવાર પ્રણામ કરું છું. હું કે જે શોકથી રહિત છું, મોહથી રહિત છું, દેહાદિરૂપ નથી, અહંકારરૂપ નથી, કોઈ સમયે ન હોઉં એવો નથી અને મારાથી કાંઈ પણ જુદું ન હોવાને લીધે સર્વરૂપ પણ છું, તેને હું જ વારંવાર પ્રણામ કરું છું. મને આશાનો સંબંધ નથી, કર્મોનો સંબંધ નથી, સંસારનો સંબંધ નથી, કર્તાપણાનો સંબંધ નથી. ભોક્તા-પણાનો સંબંધ નથી અને દેહનો પણ સંબંધ નથી; એટલા માટે હું કે જે અસંગસ્વરૂપ છું, તેને હું જ વારંવાર પ્રણામ કરું છું. હું કે જે 'આત્મા' એ શબ્દથી પણ કહેવાઉં એવો નથી, બીજા કોઈ શબ્દથી પણ કહેવાઉં એવો નથી, 'હું' એ શબ્દનો વિષય પણ નથી, તેમ જ 'અમુક' એ શબ્દનો વિષય પણ નથી તેથી સર્વરૂપ 'હું' એવા મને જ વારંવાર પ્રણામ કરું છું. હું કે જે સર્વનું આદિકરણ છું, સર્વને ધારણ કરનાર છું, ચૈતન્ય છું, જગત-રૂપ છું અને દેશ—કાળની મર્યાદાથી પર છું, તેને હું જ વારંવાર પ્રણામ કરું છું. હું કે જે નિર્વિકાર છું, નિત્ય છું, અંશોથી રહિત છું, વ્યાપક છું, સર્વરૂપ છું અને સનાતન છું, તેને હું જ વારંવાર પ્રણામ કરું છું. હું કે જે રૂપથી રહિત છું, નામથી રહિત છું, સ્વયંપ્રકાશ છું, વ્યાપક છું અને પોતાથી સર્વદા સ્વરૂપમાં જ રહેલો છું, તેને વારંવાર પ્રણામ કરું છું. હું મારા સ્વરૂપમાં જ સત્તાને પ્રાપ્ત થયો છું, કે જે સત્તા સમાન રીતે સર્વમાં વ્યાપક છે, સૂક્ષ્મ છે અને સર્વ જગતને મુખ્ય પ્રકાશ આપનારી છે. આવી સત્તાને પ્રાપ્ત થયેલો હું, મને જ વારંવાર પ્રણામ કરું છું. પર્વતો, સમુદ્રો, પૃથ્વી અને નદીઓ સહિત જે કાંઈ દૃશ્યોની શોભા છે તે હું નથી અથવા જે કાંઈ દૃશ્યોની શોભા છે તે હું જ છું. જે આ સઘળા પદાર્થોથી ભરપૂર જગત છે, તે હું નથી અથવા સઘળા પદાર્થોથી ભરપૂર જે જગત છે તે હું જ છું. હું એવા સ્વરૂપવાળો છું, માટે હું મને જ વારંવાર પ્રણામ કરું છું. અવિદ્યાને તથા અવિદ્યાનાં કાર્યોને દૂર કરવામાં શક્તિ ધરાવતું મારું પોતાનું જ સ્વરૂપ કે જે મનના વિકલ્પોથી રહિત છે, આનંદથી ભરપૂર હોવાને લીધે સર્વને પ્રિય છે, જગતથી રહિત હોવા છતાં પણ જગતને પ્રકટ કરનાર છે, અંતથી રહિત છે, જન્મથી રહિત છે, જરાથી રહિત છે, ત્રણે ગુણોથી ન્યારું છે અને અખંડિત છે, તેને હું પ્રણામ કરું છું.' ૧—૪૯

व्यपगतमननं समाभिरामं प्रकटितविश्वमविश्वमप्यनंतम् । स्वयमजमजरं गुणादतीतं वपुरहमच्युतमीश्वरं नमामि ॥ ४९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'દૃશ્યદર્શનસંબંધ' નામનો સર્ગ ૮૦મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૧ મો*

યુક્તિ અને અનુભવથી ચિત્તનો અભાવ

वसिष्ठ उवाच

एवं विचार्य बुद्ध्वांतः पुनरित्थं विचार्यते । तत्त्वविद्भिर्महाबाहो ज्ञेय आत्मा महात्मभिः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! 'આત્માને જાણવો એ જ તત્ત્વ છે' એમ સમજનારા મહાત્મા પુરુષો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વિચાર કરી, સમજીને વળી નીચે પ્રમાણે વિચાર કરે છે. ચિત્તે જ 'આ સઘળું જગત આત્મા જ છે' એમ સમજીને જગતને ભૂસી નાખ્યું એ વાત સાચી છે; પણ તે ચિત્ત શામાંથી ઊઠ્યું હશે? અહો! જગતની અંદર આવી જવાને લીધે ચિત્ત પોતે પણ ખોટું જ જણાય છે. ચિત્ત જડ હોવાને લીધે, બીજા ચિત્તથી રહિત હોવાને લીધે અને માયાનું

* આ એકાશીમા સર્ગમાં અનુભવથી અને યુક્તિથી ચિત્તનો અભાવ સિદ્ધ કરવામાં આવશે.

કાર્ય હોવાને લીધે વિનાશી જ છે, અથવા જેમ આકાશમાં દેખાતું ઝાડ ભ્રાંતિ વિના બીજું કશું નથી, તેમ ચિત્ત પણ ભ્રાંતિ વિના બીજું કશું નથી. જેમ વહાણમાં બેઠેલા બાળકની દૃષ્ટિથી સમુદ્રના કિનારાનાં વૃક્ષો ચાલતાં દેખાય છે, પણ સમજુની દૃષ્ટિથી તે ભ્રમ ગણાય છે, તેમ ચિત્ત અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી સિદ્ધ છે, પણ જ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી અસિદ્ધ જ છે. જેમ ચકડોળમાં બેઠા હોઈએ ત્યારે પર્વતો ભમતા દેખાય છે, પણ તેમાંથી ઊતર્યા પછી પર્વતો ભમતા દેખાતા નથી; તેમ અજ્ઞાનરૂપી ભ્રમણ શાંત થતાં, ચિત્તનો પત્તો પણ મળતો નથી. આ પ્રમાણે જોતાં ચિત્ત મુદ્દલ છે જ નહિ, પણ જે કાંઈ છે તે બ્રહ્મ જ છે. સઘળા પદાર્થોની ભાવનાઓ ચિત્તથી જ થાય છે, માટે ભાવનાઓને મિથ્યા સમજીને હું ત્યજી દઉં છું. હું સઘળા સંદેહોથી રહિત થયો છું અને સઘળા સંતાપોથી રહિત થઈને રહ્યો છું. હું સઘળી તૃષ્ણાઓનો ત્યાગ કરીને જેવો સ્વાભાવિક રીતે છું તેવો જ થયો છું. જેમ પ્રકાશનો ઉપરામ થતાં વિચિત્ર પ્રકારનાં સઘળાં રૂપસંબંધી જ્ઞાનો દૂર થઈ જાય છે, તેમ ચિત્તનો ઉપરામ થતાં ચપળતા અને તૃષ્ણા આદિ સઘળા દોષો દૂર થઈ ગયા છે. ચિત્ત મરી ગયું, તૃષ્ણા જતી રહી, મોહરૂપી પાંજરું તૂટી ગયું અને અહંકાર નષ્ટ થઈ ગયો; તેથી હું જાગ્રત અવસ્થામાં આ નવી જાગ્રત અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયો છું. જગત શાંત થઈને બ્રહ્મરૂપ જ થઈ ગયું અને જે દ્વૈત દેખાતું હતું તે સાચું હતું જ નહિ. હવે હું જગત સંબંધી કોઈ વિચાર પણ શા માટે કરું ? કેમ કે મિથ્યા પદાર્થની આ વાત કરવાનું પણ કશું પ્રયોજન નથી. હું જેના આદિ કે અંત નથી અને જેમાં જીવપણું નથી એવા પવિત્ર પદને પામ્યો છું. અત્યંત શાંત, સૂક્ષ્મ, અવિચળ અને સર્વવ્યાપક આત્મા થઈને જ રહ્યો છું. ઘટ-પટ આદિ જે જે કાંઈ બહારના વ્યવહારની વસ્તુઓ છે, ચિત્ત આદિ જે જે અંદરના વ્યવહારની વસ્તુઓ છે, રજ્જુ—સર્પ આદિ જે જે પ્રાતિભાસિક વસ્તુઓ કહેવાય છે અને જીવ આદિ જે જે શાસ્ત્રીય વસ્તુઓ છે, તે સઘળી વસ્તુઓ આકાશથી પણ અત્યંત નિર્મળ, શાંત, અંતથી રહિત, ગ્રહણ કરવાને અશક્ય અને અત્યંત વિસ્તીર્ણ બ્રહ્મ જ છે. ચિત્ત હોય તોપણ ભલે, ન હોય તોપણ ભલે; મરી જાય તોપણ ભલે અને રહે તોપણ ભલે. હું કે જે અખંડ બ્રહ્મરૂપે જ પ્રકાશું છું, તેને હવે એ ચિત્ત હોવા ન હોવા આદિનો વિચાર કરવાનું શું પ્રયોજન છે ? હું મૂર્ખતાને લીધે વિચાર કરતો નહોતો, તેથી દેહરૂપ થઈને રહ્યો હતો અને હવે તો વિચાર કરવાને લીધે સર્વવ્યાપક પરમાત્મા થયો છું. હું કે જે વિચાર કરનાર હતો તે ક્યાં ગયો ? મન મરી ગયા છતાં પણ 'હવે વિચાર કરનાર કોઈ છે કે નહિ' એવો વ્યર્થ વિકલ્પ કે જે મનરૂપી વૈતાલને પાછું જીવન આપે એવો છે, તે શા માટે ઊઠે છે ? 'હવે વિચાર કરનાર કોઈ છે કે નહિ' એવો જે વ્યર્થ સંકલ્પ મારી અંદર ઊઠે છે તેને હું ત્યજી દઉં છું. 'હું સાક્ષીરૂપ જ છું' એવો નિર્ણય કરીને હું શાંતપણાથી મારા સ્વરૂપમાં જ રહું છું અને ચૂપ થઈ જાઉં છું. હે રામ ! વિવેકી પુરુષે ખાતાં, જતાં, સૂતાં અને બેસતાં પણ પોતાની બુદ્ધિ વડે પ્રત્યેક દિવસે નિરંતર આવો વિચાર જ કરવો જોઈએ. સ્વસ્થ અને સ્વરૂપમાં જ રહેલા પોતાના ચિત્તથી આવો વિચાર કરીને જીવન્મુક્ત પુરુષો કોઈ પણ પ્રકારનો ઉદ્વેગ નહિ રાખતાં વ્યવહાર સંબંધી ચાલતાં કાર્યો કર્યા કરે છે. આનંદથી ભરપૂર અંતઃકરણવાળા, શરદઋતુના પૂર્ણચંદ્ર જેવા પ્રસન્ન મુખકાંતિવાળા, વર્ણાશ્રમની યોગ્યતા અનુસાર વ્યવહાર સંબંધી કાર્યોમાં વિહાર કરતા અને જેનાં અભિમાન તથા મદ ટળી જ ગયાં છે એવા મહા બુદ્ધિમાન જીવન્મુક્ત પુરુષ આ સંસારમાં સુખથી વિચરે છે. ૧—૧૯

विगतमानमदा मुदिताशयाः शरदुपोढशशांकसमत्विषः । प्रकृतसंव्यवहारविहारिणस्त्विह सुखं विहरंति महाधियः ॥ १९ ॥

'ચિત્તસત્તાપ્રતિપાદન' નામનો સર્ગ ૮૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૨ મો*

વીતહવ્ય મુનિએ ઇંદ્રિયો તથા મનને સમજણ આપી

वसिष्ठ उवाच

विचार एवं विदुषा संवर्तेन कृतः पुरा ।
कथितो मम विंध्याद्रौ तेनैव विदितात्मना ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! જેણે આત્માને જાણ્યો હતો એવા વિદ્વાન સંવર્ત મુનિએ પૂર્વે એ પ્રમાણે વિચાર કર્યો હતો અને પાછો વિન્ધ્યાચળમાં તેમણે જ એ વિચાર મારી પાસે કહ્યો હતો. તમે વિચારમાં તત્પર રહેનારી બુદ્ધિ વડે આ નિશ્ચયને પકડીને અનુક્રમે જ્ઞાનીની ભૂમિકાઓમાં ચડતાં ચડતાં આ સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી નીકળી જાઓ. હે રામ! હવે મોક્ષ આપનારો ઇન્દ્રિયોને અને મનને સમજાવવારૂપ એક બીજો વિચાર હું કહું છું તે તમે સાંભળો કે જે વિચારથી 'વીતહવ્ય' નામના મુનિએ સઘળા સંદેહોથી રહિત થઈને પરમપદમાં નિવાસ કર્યો હતો. જેમ સૂર્ય મેરુપર્વતની લાંબી લાંબી ગુફાઓની આસપાસ ફરે છે, તેમ પૂર્વે મહાતેજસ્વી વીતહવ્ય મુનિ સંસારથી કંટાળીને સમાધિ કરવાનું સ્થળ શોધવા સારુ વનની અંદર લાંબી લાંબી વિન્ધ્યાચળની ગુફાઓની આસપાસ ફરતા હતા. સંસારરૂપી ભ્રમને આપનારી અને આધિઓને તથા વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરનારી, આ ભયંકર ક્રિયાઓની પદ્ધતિથી કેટલેક કાળે એમના મનમાં કંટાળો આવ્યો હતો. એ વીતહવ્ય મુનિએ નિર્વિકલ્પ સમાધિથી મળે એવા ગંભીર પદને પામવાની ઇચ્છાથી જગતમાં પોતાનાં સઘળાં કામકાજો બંધ કર્યાં કે જે ઘણા કાળથી કરવામાં આવતાં આવતાં જૂનાં થઈ ગયાં હતાં. (અર્થાત્ સંન્યાસ લીધો). જેમ ભ્રમર સુગંધવાળા અને પરાગોથી શ્વેતપણાવાળા નીલકમળમાં પ્રવેશ કરે, તેમ એ વીતહવ્ય મુનિએ સુગંધવાળી અને કપૂરથી ધોળેલી કેળનાં પાંદડાંઓથી બનાવેલી પર્ણશાળામાં પ્રવેશ કર્યો. જેમ વૃષ્ટિથી રહિત થયેલો મેઘ તાપ વિનાના પર્વતની ઉપર બેસે, તેમ એ મુનિ જેના ઉપર સારી રીતે મૃગચર્મ પાથર્યું હતું એવા શુદ્ધ અને સમતાવાળા આસન પર બેઠા. પદ્માસન વાળી, પગનાં તળિયાંની ઉપર હાથની આંગળીઓ રાખી, ડોકને ઊંચી રાખી શરીરને સ્થિર કરી, શિખરની પેઠે તેમણે સ્થિતિ કરી. જેમ સાયંકાળે પર્વતની ગુફામાં પેસતો સૂર્ય ચારે બાજુ ફેલાયેલા પોતાની કાંતિની સમૂહને સારી પેઠે સમેટી લે છે, તેમ એ મુનિએ વિષયોમાં ચારે બાજુ વિખરાયેલા પોતાના મનને ધીરે ધીરે સારી પેઠે સમેટી લીધું. અનુક્રમે બહારના અને અંદરના સઘળા વિષયોનો ત્યાગ કરતાં, એ મુનિએ નિર્દોષ થયેલા પોતાના મનથી નીચે પ્રમાણે વિચાર કર્યો.

વીતહવ્ય બોલ્યા : (સ્વગત) અહો! વિષયોમાંથી પાછું વાળેલું છતાં પણ ક્ષણમાત્રમાં પાછું ચંચળ થઈ જતું આ મન તરંગોથી તણાતાં જતાં પાંદડાંની જેમ સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થતું નથી. ચક્ષુ આદિ પ્રચંડ ઇન્દ્રિયોએ ભ્રમથી પકડેલા વિષયો માટે આ મન હાથથી પછાડેલા દડાની જેમ નિરંતર ઊછળ્યા જ કરે છે. આ મન ઇન્દ્રિયોએ વધારેલી વૃત્તિઓમાં એકને ત્યજી બીજીને અને બીજીને ત્યજી ત્રીજીને એમ અનેક વૃત્તિઓમાં ભટકયા કરે છે અને જેમાંથી પાછું વાળીએ તેમાં તો ગાંડાની માફક દોડે છે. મોટા વેગવાળું મન ઘડામાંથી લૂગડામાં જાય છે અને લૂગડામાંથી ગાડામાં જાય છે એટલે જેમ વાંદરો વૃક્ષોમાં કૂદ્યા કરે છે, તેમ આ મન જુદા જુદા વિષયોમાં કૂદ્યા કરે છે. હવે હું પ્રથમ મનને નીકળવાનાં પાંચ દ્વારોરૂપ આ તુચ્છ ચક્ષુ આદિ કે જેઓ 'ઇન્દ્રિયો' એ નામથી ઓળખાય છે, તેઓનું જ સારી પેઠે અવલોકન કરું. હે અભાગણી ઇન્દ્રિયો! જેમ સમુદ્રના જળને સ્થિર થવાને અવસર મળતો નથી, તેમ તમને પણ

* આ બ્યાશીમા સર્ગમાં વીતહવ્ય મુનિએ આત્મામાં એકાગ્રતા કરવા માટે ઇન્દ્રિયોને અને મનને જુદાં જુદાં કારણો બતાવીને સમજણ આપ્યાનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

સ્થિર થવાનો અવસર મળતો નથી કે શું? તમે જો સ્થિર થાઓ, તો જ મને સમાધિથી આત્માનું દર્શન મળે. હે ચપળ અભિપ્રાયવાળી ઈન્દ્રિયો! કેવળ અનર્થોમાં પડવા માટે ચપળતા કરો નહિ. ચપળતા કરવાથી ભૂતકાળમાં જે ઘણાં-ઘણાં દુ:ખો પડયાં હતાં, તેઓનું સ્મરણ કરો. હે મનનાં દ્વારોરૂપ અધમ ઈન્દ્રિયો! તમે જડ જ છો અને જે જડ જ હોય છે તેઓનું ઊછળવું ઝાંઝવાનાં પાણીના ઊછળવાની પેઠે વ્યર્થ જ હોય છે. તમે કે જેઓ સર્વદા મિથ્યા સ્વરૂપવાળી જ છો, તેમનું આ સાચા તત્ત્વને સમજ્યા વિનાનું ઉદ્ધતપણું આંધળા માણસોના દોડવા જેવું થાય છે. હે અભાગણી ઈન્દ્રિયો! મહાસમર્થ ચૈતન્યરૂપ હું જ છું. સાક્ષીપણાથી સઘળું કરું છું, તે છતાં તમો નાહક આકુળ-વ્યાકુળ શા માટે થાઓ છો? સાચા સ્વરૂપથી રહિત હોવાને લીધે ઊંબાડિયાના ભ્રમણથી દેખાતાં ચક્રો જેવી અને રજ્જુમાં થતી સર્પની ભ્રાંતિ જેવી આ ચક્ષુ આદિ મારી ઈન્દ્રિયો મફતની જ મસ્તી કર્યા કરે છે. સર્વને પ્રકાશ આપનારો જે સાક્ષી ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયોને જાણે છે, તેની સાથે ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયોનો જરા પણ સંબંધ નથી. જેમ સ્વર્ગલોકને અને પાતાળના પર્વતને જરા પણ સંબંધ નથી, તેમ આત્માને અને ઈન્દ્રિયોને જરા પણ સંબંધ નથી. જેમ માર્ગમાં ચાલતો માણસ સર્પોથી દૂર જ રહે અને જેમ બ્રાહ્મણ ચાંડાળોથી દૂર જ રહે, તેમ અખંડિત ચૈતન્યરૂપ આત્મા ઈન્દ્રિયોથી દૂર જ રહે છે. હે ઈન્દ્રિયો! જેમ સૂર્યના સ્વતંત્ર પ્રકાશમાત્રથી ખેડ તથા મજૂરી આદિ દિવસનાં કાર્યો કરનારાઓની પરસ્પર ધામધૂમ ચાલ્યા કરે છે, તેમ આત્માની સ્વતંત્ર. સત્તામાત્રથી તમારી પરસ્પર ધામધૂમ ચાલ્યા કરે છે. હે ચિત્ત! તું તારી વૃત્તિઓરૂપી સ્ત્રીઓને બહાર ભટકાવનારું હોવાને લીધે ચારણ જેવું છે, દેહને આત્મા માનનારું હોવાને લીધે ચાર્વાક* જેવું છે અને પેટ ભરવાને અર્થે સઘળી દિશાઓમાં ફરનારું હોવાને લીધે ભિખારી જેવું છે. હે જગતને ઉત્પન્ન કરનારા ચિત્ત! હવે કૂતરાની જેમ તારુ ભટકવું કે જે કેવળ અનર્થ માટે જ છે તેને ત્યજી દે. 'હું ચૈતન્ય છું' એવી તને જે ભ્રાંતિ છે, તે વ્યર્થ છે અને ખોટી જ છે. હે શઠ ચિત્ત! ચૈતન્ય અને તું કે જેઓ પરસ્પરથી વિરુદ્ધ છો તેઓની એકતા સંભવે જ નહિ. 'હું પરમાત્માની સત્તા વિના સ્વતંત્ર સત્તાથી જીવું છું' એવા પ્રકારની જે તને અહંકારને લીધે દુર્મતિ થઈ છે, તે સાચી નથી, પણ ખોટી જ છે અને કેવળ દુ:ખને માટે જ થઈ છે. તારા 'અભિમાન' નામના પરિણામનો ઉદય થતાં 'આ દેહ હું છું' એવી જે તને આસક્તિ થાય છે તેનો ત્યાગ કર. હે મૂર્ખ ચિત્ત! તું કોઈ વસ્તુ જ નથી, તે છતાં અમથું અમથું શા માટે ચપળતા કરે છે? હે મહામૂર્ખ! આદિથી તથા અંતથી રહિત જે અનુભવ છે તે ચૈતન્ય વિના બીજું કશું છે જ નહિ; તે છતાં આ દેહમાં 'ચિત્ત' એ નામ ધરાવી રહેનારું તું કોણ છે? હે ચિત્ત! ભોગના સમયમાં અમૃત જેવી લાગતી અને પરિણામે ઝેરી ફળને આપનારી જે કર્તાપણાની તથા ભોક્તાપણાની તને ભ્રાંતિ છે, તે વૃથા જ છે. હે મૂર્ખ ચિત્ત! ઈન્દ્રિયોનો આશ્રય કરીને તું ઉપહાસના પાત્રરૂપ થા નહિ. તું કર્તા પણ નથી અને ભોક્તા પણ નથી. તું તો કેવળ નિશ્ચેષ્ટ જ છે અને બીજાની આપેલી સત્તાથી જાગ્રત થાય છે. ભોગોને તું શું થાય છે અને ભોગો તારે શું થાય છે? તું જડ છે તેથી મુદ્દલ તારું સ્વરૂપ જ નથી; ત્યારે તારા બંધુ કે મિત્ર આદિ તો ક્યાંથી જ હોય! જે પદાર્થ જડ હોય છે, તે પોતાની સત્તાથી

* ચાર્વાક નામે એક મહા નાસ્તિક થઈ ગયો. તેણે એવો મત ફેલાવ્યો હતો કે, જે નરી આંખે દેખાય તે સાચું. નરી આંખે દેહ દેખાય છે, માટે દેહ એ જ આત્મા છે અને પરલોક તેમ જ પુનર્જન્મ જેવું કાંઈ જ નથી. જગતનો સૌથી મોટો ભાગ જાણેઅજાણે પણ આ ચાર્વાક મતને અનુસરે છે; કારણ કે તેનો મત દેખીતો મીઠો છે, એટલે ચારુવાક્ (સુંદર વાણી) એ મતનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે.

નહિ છતાં પરાઈ સત્તાથી પોતાની સત્તા ભોગવતો હોય છે, માટે ખોટો હોય જ છે. તું કે જે જડ છે, તેમાં સમજનાર, કર્તા, ભોક્તા અને પૂર્વાપરનું અનુસંધાન રાખનાર વગેરે ભાવ ચૈતન્યની સત્તા વિના ઘટતી જ નથી. તું જો જીવરૂપ હોય, તો જે આત્મા છે તે જ તારું સ્વરૂપ છે; માટે તારે નિર્વિકલ્પપણે જ રહેવું જોઈએ; કેમ કે અનેક સંકલ્પ–વિકલ્પોથી ભરેલી અને દુઃખ દેનારી તારી આવી સ્થિતિ ઘટતી જ નથી. કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું કે જેને તેં પોતામાં મિથ્યા જ માની લીધેલાં છે, તેમને ધીરે ધીરે જે યુક્તિથી હું ભૂંસી નાખું છું તે યુક્તિ તું સાંભળ. આ તું પોતે તો જડ જ છે એમાં કોઈ પ્રકારનો સંશય નથી. જ્યારે તું નિશ્ચેષ્ટ જ છે, ત્યારે તને કર્તાપણું કેવું હોય? 'શિલાઓ નાચે છે' એ વાત તે કાંઈ સંભવે? માટે તું એમ સ્વીકાર કર કે, મારામાં જે શુદ્ધ પરમાત્માનો પ્રતિબિંબરૂપ ભાગ છે, તેની સત્તાથી જ મારું સઘળું જીવન છે. હે ચિત્ત! તું જીવે છે, ઈચ્છે છે, હણે છે, જાય છે અને નાચે છે, એ સઘળું વૃથા જ છે; કેમ કે એમાંની કોઈ પણ ક્રિયા તારી પોતાની શક્તિથી થતી નથી પણ આત્માની શક્તિથી જ થાય છે; માટે એ ક્રિયાઓ તારી કરેલી ન કહેવાય, પણ આત્માની કરેલી જ કહેવાય. જે કામ જેની શક્તિથી કરવામાં આવે, તે કામ તેણે જ કરેલું કહેવાય છે, પણ વચલાઓ કરેલું ન કહેવાય; કેમ કે દાતરડું પુરુષની શક્તિથી કાપે છે, માટે પુરુષ જ કાપનાર કહેવાય છે, પણ દાતરડું કાપનારું કહેવાતું નથી. જે પદાર્થ જેની શક્તિથી હણાય, તે પદાર્થ તેણે જ હણેલો કહેવાય, પણ વચલાઓ હણેલો ન કહેવાય. જેમ કે તલવાર પુરુષની શક્તિથી હણે છે, માટે જે હણાયો હોય તેને પેલા પુરુષે જ હણેલો કહેવાય છે, પણ તલવારે હણેલો કહેવાતો નથી. જેની શક્તિથી પિવાતું હોય તે જ પીનાર કહેવાય છે, પણ વચલો પીનાર કહેવાય નહિ. જેમ કે માણસ ભૂંગળી વડે પાણી પીતો હોય ત્યારે તે માણસ જ પાણી પીનાર કહેવાય છે, પણ ભૂંગળી પાણી પીનાર કહેવાતી નથી. હે ચિત્ત! તું સ્વભાવથી જ અત્યંત જડ છે અને તને જે ચેતન મળે છે, તે સર્વજ્ઞ આત્માથી જ મળે છે; માટે આત્મા પોતે પોતાને જ સર્વ પદાર્થરૂપે ગોઠવે છે એમ સિદ્ધ થાય છે; એટલે તારામાં કર્તાપણું પ્રાપ્ત જ થતું નથી. મહાસમર્થ આત્મા જ તને સર્વદા જાગ્રત કરે છે; કેમ કે સમજુએ મૂઢ લોકોને સેંકડો આવૃત્તિઓથી પણ જગાડવા જ જોઈએ. આ સંસારમાં કેવળ બોધરૂપ જો આત્મસત્તા જ સ્ફુરે છે અને તે સત્તાથી જ તું 'ચિત્ત' એ શબ્દને તથા તેના અર્થને ધારી રહ્યું છે. હે ચિત્ત! આ પ્રમાણે તું આત્માની શક્તિરૂપ અજ્ઞાનમાંથી આવેલું છે એમ સિદ્ધ થાય છે; માટે જો જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તો જેમ સખત તડકામાં હિમ પીગળી જાય, તેમ તું પીગળી ગયા વિના રહે જ નહિ. હે ચિત્ત! તું જ્ઞાનથી તરત પીગળી જાય એમ છે; એટલા માટે તું મૂએલું જ છે, નિશ્ચેષ્ટ જ છે અને વાસ્તવિક રીતે જોતાં મુદ્દલ છે જ નહિ. તેથી તારે 'હું આત્મા છું' એવી દુઃખ આપનારી આસક્તિ રાખવી નહિ. હે ચિત્ત! તારી કરેલી સઘળી કલ્પનાઓ ઈન્દ્રજાળની લતાઓની માફક મિથ્યા જ છે; કેમ કે અખંડ અનુભવરૂપ બ્રહ્મ જ સર્વ જગતરૂપે સ્ફુરે છે. બ્રહ્મની ચૈતન્યશક્તિના મિશ્રણવાળી માયાશક્તિ જ મનુષ્યોરૂપે, દેવતાઓરૂપે અને બ્રહ્માંડોરૂપે ગોઠવાયેલી છે. જેમ સમુદ્રની ભરતી જળમય મોજાં સિવાય બીજું કાંઈ નથી, તેમ આ જગત આત્માનાં સ્ફુરણો વિના બીજું કાંઈ નથી. હે મૂઢ ચિત્ત! તું જો પોતાને ચૈતન્યમય સમજતું હોય, તો તું કદી પણ એ પરમ પદથી જુદું નથી; તો હવે કોને માટે ચિંતા કરે છે? હે મૂર્ખ ચિત્ત! તું એ પરમપદ ત્રણે કાળના માપથી રહિત, સર્વમાં વ્યાપક છે અને સર્વરૂપ છે; માટે તેની પ્રાપ્તિ થઈ તો સર્વદા સર્વની પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી. તું પણ નથી અને દેહ પણ નથી, જે કાંઈ છે તે સ્વયં-

પ્રકાશ અને વ્યાપક બ્રહ્મ જ છે. અવિચળ આત્મામાં 'હું અને તું' ઈત્યાદિ કેવળ આભાસો જ સ્ફુર્યા કરે છે, માટે કોને શી પીડા છે? કોઈને કાંઈ પીડા નથી. તું જો આત્મા હોય તો સર્વવ્યાપક આત્મા એક જ છે, બીજો કોઈ નથી; માટે આત્માની પ્રાપ્તિ સારુ નિશ્ચિંત રહે. જો તું આત્માથી અન્ય હોય તો તું જડ હોવાને લીધે મુદ્દલ છે જ નહિ. જે છે તે કેવળ આત્મા જ છે. સઘળું બ્રહ્માંડ આત્મા જ છે. આત્માથી જુદું કાંઈ છે જ નહિ. તું જો કાંઈ પણ આત્માથી ભિન્ન હોય, તો તું મુદ્દલ કાંઈ છે જ નહિ. 'આ શરીર હું છું અને આ સ્ત્રી, પુત્ર તથા ધન આદિ મારાં છે' એવી નકામી આસક્તિ તું શા માટે રાખે છે? જો સસલાના શિંગડાથી કોઈ માર્યો જતો હોય તો જ મિથ્યા પદાર્થોની આસક્તિથી લાભ થવો સંભવે. હે શઠ ચિત્ત! જેમ દિવસમાં છાયા વિના અને તડકા વિના ત્રીજો કોઈ ભાગ જ નથી, તેમ જગતમાં ચૈતન્ય વિના અને જડ વિના ત્રીજો કોઈ ભાગ જ નથી. માટે હે ચિત્ત! કેવળ ચૈતન્યના અવલોકનથી તારી જડતાનો અને તારી અંદર રહેલા ચિદાભાસનો નાશ થતાં જે કેવળ અનુભવમાત્ર અખંડ ચૈતન્ય અવશેષ રહે છે, તે જ તું છે. હે મૂઢ! આમ હોવાને લીધે તને કર્તાપણું કે ભોક્તાપણું કાંઈ પણ નથી. તું તો પરબ્રહ્મ જ છે, એટલા માટે મૂર્ખપણાને છોડી દઈને ધીરજવાળું થા. જો કે તું આ રીતે આત્મારૂપ જ છે, તોપણ 'આત્મા ચિત્તરૂપ સાધનથી પોતાના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે' એમ જે કહેવામાં આવે છે, તે તો કેવળ ઉપદેશનાં વાક્યોની જમાવટને માટે જ કહેવામાં આવે છે. જો તું એમ ધારતું હોય કે, 'હું આત્માને એક જાતનું સાધન જ છું' તો તું આપમેળે ગતિ કરવામાં પણ સમર્થ નથી; માટે તારું કર્તાપણાનું અભિમાન વૃથા જ છે. સાધન કે જે જડ હોય છે, ગતિ વિનાનું હોય છે અને કર્તાએ આપેલી પ્રેરણા વિના અશક્ત જ હોય છે, તે કર્તાએ આપેલી પ્રેરણા વિના શી રીતે કાર્ય કરી શકે? જો કર્તા પ્રેરણા ન આપે તો સાધનમાં કોઈ જાતની શક્તિ જ હોતી નથી. જો કાપનારો પુરુષ પ્રેરણા ન આપે તો દાતરડું શું કરી શકે? તલવાર મારીને કાપી નાખવાના કામમાં પુરુષ જ સમર્થ છે. તલવાર તો સઘળા અવયવોથી સંપૂર્ણ હોય, તોપણ જડ હોવાને લીધે કશું કરવા સમર્થ નથી. હે મિત્ર! તું પોતે જડ હોવાને લીધે કાંઈ પણ કરી શકે એમ નથી; એટલા માટે દેહાદિની તથા સ્ત્રી—પુત્રાદિની સંભાળ લેવાનો વ્યર્થ ખેદ ધરવો છોડી દે. મૂર્ખ! જે અશક્ત હોય તેને બીજાઓની સંભાળને માટે ઉદ્વેગ કરવો શોભનો જ નથી. 'આત્મા જ જીવપણાને પામીને સંસારમાં પીડાય છે.' એટલે તેને માટે 'હું સઘળા પ્રયત્નો કરવાનો ખેદ ભોગવું છું' એમ જો તું ધારતું હોય તો એ તારું ધારવું વૃથા છે. જે તારા જેવો હોય તેને માટે જ તારે ખેદ ધરવો યોગ્ય છે; પણ આત્મા તારા જેવો નથી માટે તેના અર્થે તારે ઉદ્વેગ કરવો યોગ્ય નથી. આત્માને તો કોઈ કાર્ય કરવાથી કે નહિ કરવાથી કાંઈ હાનિ—લાભ થાય એમ નથી. તું દેહમાં અભિમાન ધરીને 'હું ભોગોની સગવડ કરી આપીને દેહનો ઉપકાર કરું છું.' એમ ધારતું હોય તો તું દેહને માટે અમસ્તું જ દુઃખી થાય છે; કેમ કે દેહમાં રહેનારાં પાંચ પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ અને દશ ઈન્દ્રિયો સઘળાં જડ છે; માટે તેમાં કોઈને કોઈ પણ ભોગ જોઈતો નથી. 'આત્મા કે જે દેહનો ધણી છે, તેને ભોગોની સગવડ કરી આપીને, હું તેનો ઉપકાર કરું છું' એમ તું ધારતું હોય તો તારું એ ધારવું પણ ખોટું છે; કેમ કે આત્મા સર્વદા તૃપ્ત જ છે, માટે તેને કોઈ પ્રકારની ઈચ્છા જ નથી. સ્વયંપ્રકાશ અને સર્વમાં વ્યાપક ચૈતન્યરૂપ એક આત્માથી જ આ સઘળું જગત ભરપૂર છે; માટે જગતમાં આત્માથી ન્યારો કોઈ પદાર્થ જ નથી કે જેની આત્માને ઈચ્છા થાય. સર્વરૂપ, સર્વમાં વ્યાપક અને એક હોવા છતાં અનેકરૂપ દેખાવાની શક્તિવાળો આત્મા પોતે પોતામાં જ

સર્વ જગતને બનાવે છે, માટે તેને કયો પદાર્થ અલભ્ય હોય કે જેની ઈચ્છા કરે? હે ચિત્ત! જેમ રાજાની અલબેલી રાણીને જોઈને જુવાન પુરુષ અમસ્તો જ દુ:ખી થાય છે; તેમ તું આત્માની આ સઘળી લીલાને જોઈને અમસ્તું જ દુ:ખી થાય છે. હે ચિત્ત!' ત્યારે 'હું આત્માની સાથે સંબંધ રાખીને, તેના અનુગ્રહથી જ ભોગો ભોગવીશ' એમ તું ધારતું હોય, તો તારું એ ધારવું પણ વૃથા છે; કેમ કે જેમ ફળ પુષ્પના સંબંધને યોગ્ય જ નથી, તેમ તું આત્માના સંબંધને યોગ્ય જ નથી. ફળ જો પુષ્પની સાથે સંબંધ ધરે, તો સંબંધ ધરતાં જ પુષ્પને દૂર કરી દે છે, તેમ તું પણ જો આત્માની સાથે સંબંધ ધરે તો સંબંધ ધરતાં જ આત્માને દૂર કરી નાખે એવું છે; માટે જેમ ફળ પુષ્પનો કાંઈ પણ ઉપભોગ લઈ શકે એમ નથી તેમ તું આત્માનો કાંઈ પણ ઉપભોગ લઈ શકે એમ નથી. એકને બીજા પદાર્થની અંદર રહેવું અથવા બીજા પદાર્થની સાથે મળી જવું એ મુખ્ય સંબંધનું લક્ષણ છે, તો તેવો સંબંધ તારાથી ધરાવી શકાય એમ નથી; કેમકે તારો સ્વભાવ અને આત્માનો સ્વભાવ પરસ્પરથી વિરુદ્ધ છે. તું અનેક પ્રકારની રચનાઓવાળાં તથા અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ કરાવનારાં અનેક પ્રકારનાં સુખ-દુ:ખોની અનેક દશાઓવાળું છે અને આત્મામાં તેવી એકે દશા નથી; માટે તારો સ્વભાવ અને આત્માનો સ્વભાવ પરસ્પરથી અત્યાંત વિરુદ્ધ છે. જેઓ દૂધે દૂધની જેમ પરસ્પરથી અત્યંત સમાન હોય અથવા દૂધની તથા પાણીની જેમ પરસ્પરમાં અડધા સમાન હોય, તેઓનો સંબંધ થવો ઘટે; પણ જેઓ જળની અને અગ્નિની જેમ પરસ્પરથી અત્યંત વિરુદ્ધ હોય તેઓનો સંબંધ થવો ઘટે જ નહિ. જગતમાં જેઓ પરસ્પરથી અત્યંત વિરુદ્ધ હોય તેઓનો સંબંધ થાય તો તેઓમાંથી એકનો વિનાશ થયા વિના રહે જ નહિ એમ જોવામાં આવે છે; માટે તેઓનો સંબંધ જ રહી શકતો નથી. જો પરસ્પરથી વિરુદ્ધ ન હોય તો પદાર્થોનો પરસ્પર સંબંધ થતાં, તે પદાર્થોના ગુણો પરસ્પરથી સારી પેઠે મળી જાય છે; પણ જડરૂપ તું અને અનુભવરૂપ આત્મા તો પરસ્પરથી અત્યંત વિરુદ્ધ હોવાને લીધે તમારા સ્વભાવોનું પરસ્પરથી મળતાપણું થાય એમ જ નથી. તારો અને આત્માનો સંબંધ થતાં જો તારા પ્રભાવથી અનુરૂપ આત્મા દૂર થઈ જાય તો તને જાણનારો કોઈ ન રહેવાને લીધે તારી સિદ્ધિ ન થાય અને આત્માના પ્રભાવથી તું નષ્ટ થઈ જાય, તો તેં પોતાના નાશને અર્થે જ આત્માનો સંબંધ માગ્યો કહેવાય; એટલે બંને રીતે તને હાનિ છે. તું ભોગની લાલચથી આત્માના સંબંધને માગીને હાથે કરીને તારા સ્વરૂપનો નાશ કરવા જ ધારે છે; માટે તેમ કર નહિ. સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થવું એ મોટું દુ:ખ છે. 'હું આદિ સઘળું દૃશ્ય કે જે અજ્ઞાનરૂપ છે, તેનો આત્માના જ્ઞાનરૂપપણાના પ્રભાવથી નાશ થઈ જાય, તો એકલો નિરતિશય આનંદરૂપ આત્મા જ અવશેષ રહેશે એ સારું થશે' એમ ધારીને તું એટલાથી સંતોષ માનતું હોય, તો એકાગ્ર ધ્યાનરૂપ અખંડ સમાધિ કરીને આત્માનું જ દર્શન કરનાર થા, હે ચિત્ત! તને સમાધિમાં જ સુખ છે પણ સંકલ્પો કરવામાં સુખ નથી; કારણ કે જેમ ધોધનું પાણી પથરાઓમાં પડતાં ફેલાઈ ગયેલા જેવું થઈ જાય છે, તેમ અખંડ અનુભવ સંકલ્પોને લીધે દેહ તથા ઈન્દ્રિયો આદિમાં પડતાં ફેલાઈ ગયેલા જેવો થઈ જાય એ મોટું દુ:ખ છે. હે ચિત્ત! 'હું સંકલ્પો કરતું નથી, પણ આત્મા કર્તાપણારૂપ સ્વભાવને લીધે સંકલ્પો કરે છે' જો એમ તું ધારતું હોય, તો એ તારી ભૂલ છે. આત્મા કે જે કલ્પનારૂપી કાદવથી રહિત છે અને પ્રકાશીને કલ્પનાઓનો નાશ કરનારો જ છે, તેમાં વળી કર્તાપણું કેવું હોય? આકાશમાં પુષ્પ હોવું સંભવે કે? જેમ આકાશમાં આકાર સંભવતો જ નથી, તેમ આત્મામાં કર્તાપણું સંભવતું જ નથી. જેમ સમુદ્ર જળરૂપે, ફીણરૂપે, પરપોટાઓરૂપે અને તરંગોરૂપે સ્ફુરે છે પણ પોતે તેમાંનું

કાંઈ કરતો નથી, તેમ તેં કલ્પેલા અનેક ભેદોરૂપ આત્મા કેવળ સ્ફુરે જ છે, પણ પોતે કોઈ ભેદની કલ્પના કરતો નથી. જેમ સમુદ્રમાં ધગધગતો અંગારો હોવો સંભવતો નથી, તેમ સર્વાત્મક અને સ્વયંપ્રકાશપણાથી સ્ફુરતા આ ચૈતન્યરૂપ આત્મામાં દ્વૈત હોવું સંભવતું જ નથી. હે ચિત્ત! આત્મા કલ્પનાઓથી રહિત છે અને તું જડ હોવાને લીધે કલ્પના કરી શકે એમ નથી, માટે કલ્પના જ સિદ્ધ નહિ થવાને લીધે વિષયોથી રહિત એક અનુભવ જ સાચો છે, બીજું કાંઈ પણ સાચું નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે. જેમ આકાશમાં વન નથી, તેમ અખંડ અનુભવરૂપ આત્મામાં 'આ જુદું છે, આ જુદું નથી, આ શુભ છે અને આ અશુભ છે' એવા પ્રકારની મિથ્યા કલ્પના છે જ નહિ. વિષયોથી રહિત અખંડ અનુભવરૂપ આ આત્મા જ ભરપૂર થઈ રહેલો છે, તો તેમાં, 'આ હું છું અને આ બીજો છે' એવા પ્રકારની મિથ્યા કલ્પના કેમ જ હોય? આત્મા કે જે આદિથી રહિત છે અને વ્યાપકપણાથી સર્વત્ર ભરપૂર છે, તેમાં કલ્પનાનો આરોપ કોણ કરી શકે? આકાશમાં ઋગ્વેદની સંહિતા લખવી હોય તો કોઈથી લખી શકાય? હે ચિત્ત! તેં નિર્મળ થઈને આત્માને સઘળા પદાર્થોના તત્ત્વરૂપ, અખંડ અનુભવરૂપે રહેલો અને સઘળી દિશાઓમાં અત્યંત ભરપૂરપણાથી રહેલો જાણ્યો, એટલા માટે મારાં સુખ-દુઃખો ઝાંઝવાનાં પાણી આદિ પ્રાતિભાસિક પદાર્થોની જેમ ક્ષીણ થઈ ગયાં છે. મને સુખ-દુઃખના દેખાવો થતા હતા એ ભ્રાંતિ જ હતી. ૧—૮૩

નિત્યોદિતે સકલવસ્તુપદાર્થસારે સંવિત્સ્થિતે ભરિતનિર્ભરભૂરિદિક્કમ્ । આત્મન્યસત્યમિવ સાધુ ગતે મલત્વાત્ ક્ષીણૌ સુખાસુખલવૌ મમ વૈ સ મોહઃ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'ઇન્દ્રિયાનુશાસનયોગોપદેશ' નામનો સર્ગ ૮૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૩ મો*

ચિત્ત અને ઇંદ્રિયો હોવાથી થતા દોષો તથા ન હોવાથી થતાં સુખો

वसिष्ठ उवाच

भूयो मुनिवरो धीरो धिया धवलमेधया । स्वमिन्द्रियगणं गुप्तो बोधयामास स्वाविदम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! એકાંતમાં બેઠેલા એ ધીર વીતહવ્ય મુનિએ શુદ્ધ ધારણાવાળી બુદ્ધિથી ફરી વાર પણ પોતાની ઇન્દ્રિયોના સમૂહને નીચે પ્રમાણે સમજાવ્યો. એ મુનિએ પોતાની ઇન્દ્રિયોને એકાંતમાં જે સમજણ આપી હતી તે તમને સ્પષ્ટ રીતે કહું છું, તમે તે સાંભળો. તે સાંભળીને અને તેવી જ ભાવનાને પ્રાપ્ત થઈને તમે બિલકુલ દુઃખરહિત થાઓ.

વીતહવ્ય બોલ્યા : હે ઇન્દ્રિયો! આ તમારી પોતાની સત્તા (વિદ્યમાનપણું) જીવનના સમયમાં ઘણા ઘણા અનર્થો આપનારી છે અને મરણ થયા પછી પણ નરક આદિ ઘણાં દુઃખો આપનારી છે; એટલા માટે તમે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તમારી ખોટી સત્તાને ત્યજી દો. હું સ્પષ્ટ ધારું છું કે, મારા ઉપદેશથી તમારી આ સત્તા નષ્ટ જ થઈ ગઈ; કેમ કે તમે અજ્ઞાનથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છો. ઉપદેશથી અજ્ઞાન નષ્ટ થતાં તમોને પાછી સત્તા મળવાની જ નથી. હે ચિત્ત! જેમ બાળકોની અગ્નિમાં ક્રીડા તે બાળકોનાં પડખાંને બાળવા માટે જ થાય છે, તેમ તારી સત્તા તને દુઃખ આપવા માટે જ થાય છે. હે ચિત્ત! તું જોઈ લે કે તારા હોવાને લીધે જ, ભ્રાંતિ પામેલા મૂર્ખ લોકોના રાગ-દ્વેષાદિ કલ્લોલોની ભીડવાળા આ સંસારરૂપી નદીઓના સમૂહો કાળરૂપી સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે. હે ચિત્ત! તું જોઈ લે કે, તારા હોવાથી જ જેઓમાં પોતપોતાના અભિમાનને લીધે પરસ્પરનાં અનિષ્ટો કરવાનાં

* આ ત્યાશીમા સર્ગમાં ચિત્તની તથા ઇન્દ્રિયોની સત્તાથી સઘળા દોષો તથા અનર્થો થાય છે અને તેઓની ખટપટ ન હોવાથી સઘળા ગુણોની તથા સુખોની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ કહેવામાં આવશે.

ચિંતવનો થાય છે, એવી દુઃખોની પરંપરા વરસાદની સતત ધારાઓની પેઠે ક્યાંયથી આવી પડે છે. હે ચિત્ત! તું જોઈ લે કે, તારા હોવાને લીધે જ, અંત વિનાની, હૃદયને ઉખેડી નાખવામાં તત્પર થયેલી, ક્રૂર અને ચીસો પડાવનારી વિપત્તિરૂપી વિષૂચિકા (કૉલેરા) ઝડપ કર્યા કરે છે. હે ચિત્ત! તું જોઈ લે કે, તારા હોવાને લીધે જ ઉધરસ તથા શ્વાસરૂપી ભ્રમરોના ગુંજારવવાળી અને ધોળા દેખાવવાળી જરા તથા મરણરૂપી મંજરી દેહરૂપી જૂના ઝાડમાં ખીલેલી છે. હે ચિત્ત! તું જોઈ લે કે, તારા હોવાને લીધે જ, મનોરથોરૂપી સર્પોથી ઘેરાયેલાં અને જડતારૂપી ઘાટા ઝાકળવાળાં લોલકોરૂપી છિદ્રોવાળા શરીરોરૂપી ખાડાની અંદર ચિંતારૂપી ચપળ ગરોળી ભમ્યા કરે છે. હે ચિત્ત! તું જોઈ લે કે, તારા હોવાને લીધે જ, અનેક ચાળાઓ કરી અવાજ કરતું લોભરૂપી પક્ષી પોતાની સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વોરૂપી તીક્ષ્ણ ચાંચથી આ કાયારૂપી જૂના ઝાડમાંથી શાંતિ તથા ધર્મ આદિ ગુણોરૂપી ફળ—પુષ્પોના સમૂહને કાપી નાખે છે. હે ચિત્ત! તું જોઈ લે કે તારા હોવાને લીધે જ, આ કઠોર, અપવિત્ર અને દુરાચારવાળો કામરૂપી કૂકડો, વાસનાઓરૂપી ઘણા કચરાવાળા મનરૂપી ઉકરડાને ચારે બાજુ ખોતર્યા કરે છે. હે ચિત્ત! તું જોઈ લે કે, તારા હોવાને લીધે જ આ મોટી મોહરૂપી રાત્રિમાં અજ્ઞાનરૂપી ભયંકર ઘુવડ, જેમ સ્મશાનમાં વૈતાલ નાચે, તેમ હૃદયરૂપી ઝાડમાં નાચે છે. હે ચિત્ત! અને હે ઇન્દ્રિયો! તમારા હોવાથી જ, જેમ રાત્રિમાં પિશાચણીઓ નાચે તેમ તેના જેવી બીજી અનેક આકૃતિઓ અજ્ઞાનને લીધે ભટક્યા કરે છે. હે ચિત્ત! તું જો તારી ખટપટને ત્યજી દે, તો જેમ પ્રભાતમાં સૂર્યના પ્રકાશથી કમલિનીઓ સુંદર રીતે ખીલે છે, તેમ હૃદયમાં જ્ઞાનના પ્રકાશથી સઘળી શુભ સ્થિતિઓનો સારી રીતે વિકાસ થાય. હે ચિત્ત! તું જો તારી ખટપટને ત્યજી દે, તો આ હૃદયરૂપી આકાશ મોહરૂપી ઝાકળથી તથા રજોગુણરૂપી ધૂળથી અત્યંત રહિત થઈને જ્ઞાનરૂપી સૂર્યના નિર્મળ પ્રકાશથી જોડાઈ શોભવા લાગે. હે ચિત્ત! તું જો તારી ખટપટને ત્યજી દે, તો સતત એકધારે પડતી અને વાયુથી વ્યાકુળ થતી વરસાદની ધારાઓની જેમ લાંબા કાળ સુધી ખૂબ જ વિક્ષેપ આપનારા આ વિકલ્પોના સમૂહો આવી પડે નહિ. હે ચિત્ત! તું જો તારી ખટપટનો ત્યાગ કરે તો જેમ સર્વને આનંદ આપનારી, શાંત, અત્યંત પવિત્ર અને પ્રિય લાગે એવી મંજરી સારા વૃક્ષમાંથી ખીલી ઊઠે છે, તેમ સર્વને આનંદ આપનારી શાંત, અત્યંત પવિત્ર અને પ્રિય લાગે એવી મૈત્રી હૃદયમાં પ્રકટ થાય. હે ચિત્ત! તું જો તારી ખટપટનો ત્યાગ કરે તો જેમ અંદર છિદ્રવાળી અને જ્યાં શીતળતા હોય ત્યાં જ પોતાની શોભાને ફેલાવનારી કમલિની હિમથી બળીને સુકાઈ જાય છે, તેમ અંદર પોલાણવાળી અને જ્યાં મૂર્ખતા હોય ત્યાં જ પોતાના ચમત્કારને દેખાડનારી ચિંતા વિવેકથી બળીને ભસ્મ થઈ જાય. હે ચિત્ત! તું જો તારી ખટપટને છોડી દે, તો જેમ વરસાદ શાંત થતાં શરદઋતુના આકાશમાં સૂર્યનું મંડળ પ્રકટ થાય છે, તેમ અજ્ઞાનનો ક્ષય થતાં હૃદયમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ પ્રકટ થાય છે. હે ચિત્ત! તું જો તારી ખટપટને ત્યજી દે, તો વાયુ વિનાના સમુદ્રની પેઠે હૃદય સ્વચ્છ થાય, ઘણું ગંભીર થાય, ક્ષોભ વિનાનું થાય, પરાભવનાં કિરણોથી રહિત થાય અને સમાનતાને પ્રાપ્ત થાય. હે ચિત્ત! તું જો નાશ પામે, તો જીવ પૂર્ણિમાના ચંદ્રની જેમ અમૃત(સ્વસ્થતા)ના પૂરથી પરિપૂર્ણ, સર્વદા આનંદમય અને અંદર શીતળ થઈને રહે. હે ચિત્ત! તું જો નષ્ટ થઈ જાય, તો અજ્ઞાનનો નાશ થવાથી અંદર જ્ઞાનના પ્રકાશો સંપૂર્ણ પ્રકટ થાય અને તેથી સઘળું સ્થાવર—જંગમ જગત બાધિત થઈને આત્માના એક દેશમાં જ રહે. હે ચિત્ત! તું જો નષ્ટ થઈ જાય, તો આનંદરૂપ અને ભરપૂર આકારવાળા આત્મસ્વરૂપની ભાવના થાય, કે જે ભાવના આશાઓના પાશોને

અનુસરનારા દેહાભિમાનીઓને થતી નથી. હે ચિત્ત! તું જો નષ્ટ થઈ જાય, તો જેમ બળી ગયેલાં પાંદડાંમાં તેઓના રસો પાછા આવતા નથી, તેમ નાશ પામેલા સંસારના જરા-મરણરૂપી મોટા માર્ગોમાં પુરુષો પાછા આવે નહિ. હે ચિત્ત! તું જો નષ્ટ થઈ જાય, તો આત્મારૂપી વૃક્ષમાં એવો લાંબો આરામ મળે, કે જે મળ્યા પછી પાછું ભ્રમણ કરવું જ ન રહે. હે સઘળી આશાઓવાળા ચિત્ત! તું જો નષ્ટ થઈ જાય, તો સઘળી આશાઓ આપનાર બાબતનો નાશ થતાં, ઉપર કહેલી અને બીજી પણ ઘણી ઘણી ગુણોની સંપત્તિઓ પ્રાપ્ત થાય. હે ચિત્ત! એક તારા રહેવાનો પક્ષ અને બીજા તારા નષ્ટ થઈ જવાનો પક્ષ, એ પક્ષમાંનો જે પક્ષ લેવાથી પરમ કલ્યાણ તારા જોવામાં આવતું હોય, તે પક્ષરૂપી ઉત્સવને સ્વીકારી લે. હે માન ધરાવનારાઓમાં ઉત્તમ ચિત્ત! હું ધારુ છું કે, તને નષ્ટ થઈને આત્મારૂપે રહેવામાં જ સુખ છે; માટે તે સુખ લેવા માટે દ્વૈતથી રહિત આત્મસ્વરૂપની જ તું ભાવના કર. પ્રાપ્ત થઈ શકે એવા સુખનો ત્યાગ કરવો એ મૂઢપણું જ કહેવાય. જો આત્માના પ્રતિબિંબવાળું તારું સ્વરૂપ કે જેથી તું જીવે છે તે જો સાચું હોય, તો તને નષ્ટ કરી નાખવા કોણ ઇચ્છે? પરંતુ હું સાચેસાચું કહું છું કે, એ આત્માના પ્રતિબિંબવાળું તારું સ્વરૂપ મુદ્દલ છે જ નહિ. તું મુદ્દલ છે જ નહિ, એટલા માટે 'હું જીવું છું' એવા ખોટા વિશ્વાસથી તું સુખ માની લે નહિ. તું પ્રથમ પણ ન હતું અને હમણાં પણ નથી જ. જ્યાં સુધી ભ્રાંતિ હતી ત્યાં સુધી તારી સ્થિતિ હતી, પણ હમણાં વિચાર કરવાથી ભ્રાંતિનો સદંતર નાશ થવાથી હવે તારી સત્તા છે જ નહિ. હે ચિત્ત! જ્યાં સુધી યથાર્થ વિચાર ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી જ તું તારા રૂપથી રહી શકે છે, પણ યથાર્થ વિચાર કરવામાં આવે કે તુરત જ તું વિક્ષેપોથી રહિત થઈને બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે. જેમ પ્રકાશના અભાવથી અંધારું થાય છે. તેમ વિચારના અભાવથી તું થયું છે; અને જેમ પ્રકાશથી અંધારું નષ્ટ થઈ જાય છે. તેમ તું વિચારથી નષ્ટ થઈ જાય છે. હે મિત્ર! આટલા કાળ સુધી હું અલ્પ વિવેકવાળો હતો તેથી જ તારી વૃદ્ધિ થઈ હતી કે જે વૃદ્ધિ દુઃખોના જ કારણરૂપ હતી. જેમ બાળકની આગળ તેની મૂઢતાને લીધે સંકલ્પમાત્રથી વૈતાલનો ભ્રમ વધતો જાય છે તેમ મારી આગળ મારી મૂઢતાને લીધે સંકલ્પમાત્રથી તારી વૃદ્ધિ થઈ હતી. અને તારી વૃદ્ધિથી જ સુખદુઃખ આદિ અનેક દ્વંદ્વો જોવામાં આવતાં હતાં, કે જે દ્વંદ્વો સંસારમાં આદિ તથા અંતવાળાં હોવાને લીધે મિથ્યા જ છે. જે વિવેકની કૃપાથી હમણાં મિથ્યારૂપ નષ્ટ થઈને તને અવિનાશી આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે તે વિવેકને વારંવાર પ્રણામ કરું છું. હે ચિત્ત! તું પોતે પણ ઘણી રીતે સમજેલું છે અને તને શાસ્ત્રોએ પણ ઘણી ઘણી રીતે સમજાવેલું છે કે જેથી તું ચિત્તપણાથી છૂટીને આત્મારૂપ થયેલું છે. તને તારા જૂનારૂપે (આત્મસ્વરૂપે) સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ એ તારા કલ્યાણને માટે જ થઈ છે. હમણાં તું સઘળી વાસનાઓ વિનાનું થઈને બ્રહ્મરૂપ થયેલું છે. જેમ પ્રકાશના અભાવથી થયેલું અંધારું પ્રકાશ થતાં નષ્ટ થઈ જાય તેમ વિવેકના અભાવથી ઉત્પન્ન થયેલું તારું ચિત્તપણું વિવેકથી નષ્ટ થઈ ગયું છે. જે અવિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય તે વિવેકથી નષ્ટ થઈ જાય છે. હે ભલા ચિત્ત! તારી પોતાની ઇચ્છા નહિ હોવા છતાં પણ તારામાં વિચાર સ્થિર થયો છે તેથી સઘળી રીતે આ તારો વિનાશ પ્રાપ્ત થયો છે કે જેથી તને પરમ સુખની પ્રાપ્તિ થશે. હે ચિત્ત! હે ઇન્દ્રિયોના અધ્યક્ષ! હું સિદ્ધાંતની યુક્તિઓથી મારા સ્વરૂપને જાણીને સંસારના પારને પામ્યો છું. હવે તારું ભલું થજો. હે ચિત્ત! તું પૂર્વે પણ ન હતું. હમણાં પણ નથી અને હવે પછી પણ નહિ જ થશે. તારું ભલું થજો. હું તને છોડી જ દઉં છું. મારા સઘળા સંતાપો ટળી ગયા છે. હું શાંત થયો છું અને પરમ

સુખ પામ્યો છું એ બહુ સારું થયું. હું સાક્ષીરૂપે રહ્યો છું, માટે પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહ્યો છું. ઉપર કહેલાં કારણોને લીધે હવે સંસારમાં ચિત્તની સ્થિતિ જ રહી નથી. ચિત્ત મુદ્દલ છે જ નહિ; આત્મા તો છે, છે અને છે, કે જે આત્માથી જુદું બીજું કાંઈ છે જ નહિ. એ આત્મા હું જ છું અને મારા વિના બીજું કાંઈ છે જ નહિ. હું સ્વયંપ્રકાશ ચૈતન્યરૂપ છું બોધરૂપ છું અને સર્વત્ર સર્વદા રહેલો છું. શુદ્ધ ચૈતન્યમાં 'આ આત્મા છે' એવી કલ્પના પણ દુર્લભ છે ત્યારે અનાત્મ પદાર્થોની કલ્પના તો ન જ હોય તેમાં કહેવું શું? અખંડ તત્ત્વમાં બીજા પદાર્થની કલ્પના ક્યાંથી જ હોય? માટે હું હવે 'એ આત્મા હું છું' એમ પણ નહિ બોલતાં ચૂપ થઈને. જેમ તરંગ જળમાં જ રહે છે તેમ મારા સ્વરૂપમાં જ રહું છું. હું મારા હૃદયમાં મારું સ્વરૂપ જ કે જે વિષયોથી રહિત છે, વાસનાઓથી રહિત છે, ચિદાભાસ(જીવ)પણાથી પણ રહિત છે, પ્રાણના સંચાર વિનાનું છે, ભેદના લેશરૂપ દોષથી રહિત છે અને જગતનો બાધ થતાં અનુભવરૂપે અવશેષ રહેલું છે તેને પ્રાપ્ત થઈને શાંત થયો છું. હું મનની ચેષ્ટાને તથા વાણીના વ્યાપારને છોડી દઉં છું. ૧—૪૮

संशांतवासनतयाश्रितचेतनांशमप्राणसंचरणमस्तमितांशदोषम् । संवेद्य वर्जितमुपेत्य सुसंविदंशं शाम्याम्यि मौनमहमेव निरीहमंतः ॥ ४८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'ચિત્તસત્તાવિચારયોગોપદેશ' નામનો સર્ગ ૮૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૪ મો*

વીતહવ્યમુનિની સમાધિ

वसिष्ठ उवाच

इति निर्णीय स मुनिर्वीतहव्यो विवासनः । आसीत्समाधावचलो विंध्यकंदरकोटरे ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! એ પ્રમાણે નિર્ણય કરીને વાસનાઓથી રહિત થયેલા એ વીતહવ્યમુનિ વિંધ્યાચળની ગુફાની અંદર સમાધિમાં સ્થિર થયા. ગતિથી રહિત, પૂર્ણ તથા સ્વયંપ્રકાશ અનુભવરૂપ આનંદથી શોભતા અને જેનું મન અસ્ત પામી ગયું હતું, એવા એ મુનિ પવન વિનાના સમયે નિશ્ચળ થયેલા સમુદ્ર જેવા ગંભીર જણાવા લાગ્યા. જેમ લાકડાં બળી ગયા પછી જ્વાળાઓના સમૂહની ગતિ અગ્નિની અંદર જ શાંત થઈ જાય છે તેમ વાસનાઓ બળી જવાને લીધે અનુક્રમે તેમની મન આદિ ઇન્દ્રિયો તેમની અંદર શાંત થઈ ગઈ. પૂરી રીતે નહિ મિચાયેલાં, પૂરી રીતે નહિ ઊઘડેલાં, મિચાયેલા ભાગોની અંદર રહેલાં ગતિ વિનાની પાંપણોવાળાં અને જાણે નાસિકાની ટોચ ઉપર બંને પાસેથી સરખી રીતે પડતા થોડા થોડા પ્રકાશવાળાં હોય એવાં જણાતાં તેમનાં નેત્રો અર્ધાં ઊઘડેલાં અને અર્ધાં કળીરૂપે રહેલાં કમળોની જેમ શોભવા લાગ્યાં. કાયાને, મસ્તકને અને ડોકને સમાન રીતે અક્કડ રાખીને બેઠેલા એ મહાબુદ્ધિમાન વીતહવ્યમુનિ જાણે પથરામાં કોતરાયેલી મૂર્તિ હોય અને જાણે ચિત્રમાં આલેખેલી મૂર્તિ હોય એવા સ્થિર દેખાવા લાગ્યા. જળાશય પાસેની વિંધ્યાચળની ગુફામાં એ રીતે સમાધિ ધારણ કરીને બેઠેલા એ મુનિને ત્રણસો વર્ષ એક ઘડીની પેઠે વીતી ગયાં. જ્ઞાની અને ધ્યાની એવા એ વીતહવ્યમુનિ એટલા કાળ સુધી સમાધિમાંથી જાગ્યા જ નહિ અને જીવન્મુક્તપણાને

* આ ચોરાસીમા સર્ગમાં વીતહવ્યમુનિની સમાધિનું, કાદવથી બનેલી ધરતીની અંદર તેમના રહેવાનું અને તેમના હૃદયમાં વિદ્યાધરપણા આદિનો પ્રતિભાસ થવાનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

લીધે તેમણે તે દેહને પણ છોડયો નહિ. યોગને જાણનારા એ ભાગ્યશાળી મુનિ એટલા કાળ સુધી વાદળાંઓની મોટી ગર્જનાઓથી પણ જાગ્યા નહિ, વરસાદને લીધે થયેલા નવા નવા ધોધોની ઘુઘવાટીઓથી પણ જાગ્યા નહિ. મૃગયા કરવા માટે આવતા આસપાસના રાજાઓના હાથીઓની ગર્જનાઓથી પણ જાગ્યા નહિ, પક્ષીઓની તથા વાંદરાઓની ચિચિયારીઓથી પણ જાગ્યા નહિ, જંગલી હાથીઓ વડે ઉખેડી નખાતાં વૃક્ષો આદિના શબ્દોથી પણ જાગ્યા નહિ. સિંહોની ક્રોધ ભરેલી ગર્જનાઓથી પણ જાગ્યા નહિ, ઝરણાંના ખળખળાટથી પણ જાગ્યા નહિ, ભયંકર તારાઓ પડવાના કડાકાઓથી પણ જાગ્યા નહિ, માણસોના મોટા કોલાહલથી પણ જાગ્યા નહિ. મદોન્મત્ત 'શરભ' નામનાં પશુઓની પછાડોથી પણ જાગ્યા નહિ, પૃથ્વીનો કંપ થવાથી ઊથલપાથલ થઈ જતાં શિખરોના શબ્દોથી પણ જાગ્યા નહિ, વનને બાળતા દાવાનળોના શબ્દોથી પણ જાગ્યા નહિ, પાણીના પ્રવાહોથી માથા ઉપર પડીને કંપાવતાં છતાં પણ જાગ્યા નહિ, ઉપરથી મોટા પથરાઓની અણીઓ વાગવાથી પણ જાગ્યા નહિ, ધરતીના કાદવથી ભરેલાં પાણી પોતાની નીચે આવવાથી પણ જાગ્યા નહિ, કંપાયમાન થતાં જળમાં પડેલાં સૂર્યનાં પ્રતિબિંબોનાં પ્રતિબિંબો મોઢા ઉપર આવવાથી પણ જાગ્યા નહિ અને ગ્રીષ્મઋતુની અગ્નિ જેવી કઠોર ઉષ્ણતાથી પણ જાગ્યા નહિ. એ રીતે કાળ કેવળ આપોઆપ કોઈ જાતના ફળ વિનાનો વહી જતાં અને જળના તરંગોની પેઠે કેટલાંએક વર્ષાકાળો વીતી જતાં, એ પર્વતની ગુફાની અંદર વરસાદના પાણીના પૂરે ઠેલીઠેલીને નાખેલા કાદવની વધતી જતી જમાવટથી ધરતી ઊંચી થઈ જવાને લીધે એ મુનિ થોડાં જ વર્ષોમાં તે ધરતીના ગર્ભની અંદર આવી ગયા. કાદવથી દબાયેલા ખભાઓવાળા એ મુનિ જેમ પર્વતની અંદર શિલા રહે છે, તેમ તે ધરતીના સાંકડા પેટાળની અંદર પણ એમ ને એમ સ્થિર રહ્યા. ધરતીના ગર્ભમાં દબાઈ ગયેલા એ જીવન્મુક્ત વીતહવ્યમુનિ ત્રણસો વર્ષ વીતી ગયા પછી, પોતાની મેળે સમાધિમાંથી જાગ્રત થયા. એટલા કાળ સુધી ધરતીથી દબાયેલા તેમના દેહને તેમના જીવાત્માએ જ પાળી રાખ્યો. પ્રાણ તો પોતાની ગતિ બંધ પડવાથી અત્યંત સૂક્ષ્મ થઈ ગયેલો હોવાને લીધે એ દેહને પાળી શકે એમ ન હતો. પછી એ મુનિના જીવાત્માએ અવશેષ રહેલું પ્રારબ્ધ ભોગવવા માટે હૃદયની અંદર અનુક્રમે વધારે વધારે પ્રકટ થઈ, સ્થૂળપણાને પામી, મનરૂપ થઈ હૃદયમાં જ કલ્પના માત્રથી નીચે પ્રમાણે ભોગો ભોગવ્યા. કૈલાસપર્વતના સુંદર વનમાં કદંબના ઝાડની નીચે સો વર્ષ સુધી જીવન્મુક્તપણાથી મુનિપણાની નિર્મળ પદવી ભોગવી. તે પછી સો વર્ષ સુધી જીવન્મુક્તપણાથી નિશ્ચિંતપણે વિદ્યાધરની પદવી ભોગવી અને તે પછી પાંચ યુગ સુધી જેને દેવતાઓ તથા ચારણો પ્રણામ કરે છે એવી ઈન્દ્રની પદવી ભોગવી.

રામ બોલ્યા: હે મહારાજ! કૈલાસપર્વત ઉત્તર દેશમાં જ આવેલો છે અને ઈન્દ્રની પદવી તથા વિદ્યાધરની પદવી સ્વર્ગમાં જ મળે છે, એમ દેશ પણ નિયમિત છે અને વર્ષ આટલા મહિનાથી થાય તથા યુગ આટલાં વર્ષોથી જ થાય એમ કાળ પણ નિયમિત છે; તે છતાં વીતહવ્યમુનિને પોતાના હૃદયમાં જ અને અલ્પકાળમાં જ તે તે દેશનો અને તે તે કાળનો અનુભવ થયો; તો એ દેશનો તથા કાળનો નિયમ કેમ બદલાઈ ગયો?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! સર્વરૂપ અને સઘળી શક્તિઓવાળું ચૈતન્ય, જ્યાં જે જે પ્રકારે ઉદય પામે (સંકલ્પ કરે) ત્યાં તે તે પ્રકારે તુરત થઈ જાય છે; કારણ કે અનુભવ કરનારા ચૈતન્યનો એવો જ સ્વભાવ છે. જ્યાં જ્યારે દૃઢ સંસ્કારને લીધે જેવો સંકલ્પ થાય; ત્યાં ત્યારે તેવો જ નિયમ ગોઠવાઈ જાય છે; કારણ કે દેશના તથા કાળ આદિના નિયમોના ક્રમો સંકલ્પમય જ છે.

અત્યંત સૂક્ષ્મ નાડીના છિદ્રમાં અલ્પકાળમાં જ સંકલ્પને લીધે વિસ્તીર્ણ દેશ—કાળવાળા સ્વપ્નનો અનુભવ થાય છે, એ સર્વના જાણવામાં પણ છે. આ કારણને લીધે વીતહવ્યે પોતાના હૃદયની અંદરના અનુભવરૂપ આકાશમાં અનેક પ્રકારનાં જગતો જોયાં. આત્માના યથાર્થ બોધવાળા જીવન્મુક્ત પુરુષોને આવા પ્રકારની જે વાસના હોય છે તે વાસના જ નથી; કારણ કે જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી તે ભુંજાઈ ગયેલી હોય છે. ભુંજાયેલા બીજમાં બીજપણું હોય છે કે? વીતહવ્ય મુનિએ ઈન્દ્રની પદવી ભોગવ્યા પછી એક કલ્પ સુધી સદાશિવના પાર્ષદની પદવી ભોગવી, કે જેમાં તેમને સઘળી વિદ્યાઓમાં નિપુણપણું તથા ત્રણે કાળનું નિઃસંશય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું. જેને જેવી રીતનો દૃઢ સંસ્કાર હોય, તે તેવી રીતનું સઘળું દેખે છે. વીતહવ્ય જીવન્મુક્ત હતા, તોપણ ભોગ આપનારા પ્રારબ્ધકર્મે જાગ્રત કરેલા દૃઢ સંસ્કારથી જ તેમને દેહના તથા ભોગ આદિના વિચિત્રપણાનો આભાસ થયો હતો.

રામ બોલ્યા : હે મુનિઓમાં ઉત્તમ 'જો વીતહવ્ય મુનિની પેઠે જીવન્મુક્ત પુરુષોને પણ દૃઢ સંસ્કારને લીધે દેહ આદિના વિચિત્ર આભાસો થતા હોય, તો તેઓને બંધ તથા મોક્ષના દેખાવો પણ થવા જોઈએ.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! આ જે કાંઈ જગત જોવામાં આવે છે, તેને જીવન્મુક્ત પુરુષો શાંત અને આકાશની પેઠે નિર્મળ બ્રહ્મ જ જાણે છે; માટે તેઓને બંધ-મોક્ષના દેખાવો ક્યાંથી જ પ્રાપ્ત થાય? જેમ બળી ગયેલું કપડું પ્રથમ જેવા જ આકારવાળું જોવામાં આવતું હોવા છતાં કશું કામ કરતું નથી, તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષોની દૃષ્ટિથી મિથ્યા થઈ ગયેલું જગત પ્રારબ્ધના અવશેષપણાને લીધે દેખાતું હોવા છતાં પણ તેઓને બંધન આપનાર થતું નથી. આ ચૈતન્યરૂપી આકાશ જે જે પ્રદેશમાં જેટલો જેટલો જે જે પ્રકારનો સંકલ્પ કરે છે, તે તે પ્રદેશમાં તેટલા તેટલા તે તે પ્રકારના વિશાળ દેખાવને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા જેવું જણાય છે. આ બ્રહ્મરૂપ ચૈતન્ય સર્વને આત્મસ્વરૂપ માની લઈને, ઘણાં ઘણાં જગતોનો અનુભવ કરી ચૂક્યું છે અને ઘણાં ઘણાં જગતોનો અનુભવ કરે છે. પૃથ્વીના પેટાળમાં દબાઈ રહેલા વીતહવ્ય મુનિના ચૈતન્યમાં, ખોટા જ ગોઠવાયેલા મોટા મોટા અસંખ્ય લોકોમાં જે અજ્ઞાની ઈન્દ્ર હતો, તે હમણાં 'દીન' નામના દેશમાં રાજા થયો છે અને તે આ ક્ષણમાં વનની અંદર મૃગયા કરવા લાગ્યો છે. પદ્મકલ્પમાં વીતહવ્યને સદાશિવના ગણની પદવી મળી હતી. તે સમયમાં કૈલાસના વનના કુંજમાં તેનો ક્રીડા કરવાનો હંસ હતો, તે હમણાં ભીલ લોકોનો રાજા થઈને રહ્યો છે અને તે સમયમાં સોરઠ દેશનો જે અજ્ઞાની રાજા હતો, તે હમણાં આંધ્રદેશનાં ઘણાં વૃક્ષોવાળાં ગામડાંમાં રહ્યો છે.

રામ બોલ્યા : વીતહવ્યના જોવામાં આવેલી એ સૃષ્ટિઓ જો વીતહવ્યના મનથી થયેલી હોય તો તેઓમાં જે ઈન્દ્ર તથા હંસ આદિ પ્રાણીઓ દેખાયાં હતાં, તેઓ પણ ભ્રાંતિમાત્ર જ હોવાં જોઈએ અને જો તેઓ ભ્રાંતિમાત્ર જ હોય તો ચેતનવાળાં હોવાં કેમ ઘટે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! વીતહવ્યે જોયેલા જગતની પેઠે આ તમારા જોવામાં આવતું જગત પણ ભ્રાંતિમાત્ર જ છે; તે છતાં આ જગતનાં પ્રાણીઓ ચેતનાવાળાં કેમ દેખાય છે? જેમ આ જગતનાં પ્રાણીઓ ચેતનાવાળાં છે, તેમ જ તે જગતનાં પ્રાણીઓ પણ ચેતનાવાળાં જ હતાં. હે રામ ! આ જગત પણ ચૈતન્યમાત્ર છે અને કેવળ મનની ભ્રાંતિને લીધે જુદા આકારવાળા જેવું જણાય છે, તેમ તે જગત પણ ચૈતન્યમાત્ર જ હતું અને કેવળ મનની ભ્રાંતિને લીધે જુદા આકારવાળા જેવું જણાયું હતું. હે રામ! વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો, એ જગત પણ ન હતું અને આ જગત પણ નથી જ. આ કે તે કોઈ પણ મુદ્દલ નહિ જ હોવાને લીધે, આ જગત તે જગત જેવું નથી અને તે જગત આ જગત જેવું ન હતું. તમે જે આ જગત જુઓ છો તે

મુદ્દલ છે જ નહિ. જે કાંઈ જગત દેખાય છે તે કેવળ બ્રહ્મ જ પ્રકાશે છે. ભૂતકાળનું, વર્તમાનકાળનું અને ભવિષ્યકાળનું આ જગત બ્રહ્મરૂપ છે અને વીતહવ્યને દેખાયેલું જગત પણ બ્રહ્મરૂપ જ હતું. આ જે કાંઈ દૃશ્યરૂપ જગત છે, તે સઘળું બ્રહ્મરૂપ અધિષ્ઠાનમાં મનથી કલ્પાયેલું છે. આવા પ્રત્યક્ષ દેખાતા રૂપવાળું જગત જ્યાં સુધી 'બ્રહ્મરૂપ અધિષ્ઠાનમાં કલ્પિત છે' એમ જાણવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી વજ્રના ગર્ભ જેવું દૃઢ થઈ પડે છે અને જાણવામાં આવે કે તુરત જ બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે. જેમ સમુદ્રમાં જળ જ તરંગ આદિ અનેક રૂપોને દેખાડે છે, તેમ બ્રહ્મમાં અજ્ઞાનથી થયેલું મન જ આ રીતે ઉત્પત્તિ તથા વૃદ્ધિ આદિ વિકારોવાળા અનેક પદાર્થોને દેખાડે છે. પરબ્રહ્મ કાંઈ પણ વિકાર નહિ પામતાં માયાથી ચિત્તરૂપ થાય છે, ચિત્ત જ વારંવાર મનન કરવાથી 'મન' એ નામને પ્રાપ્ત થાય છે અને તે મને જ આ જગતને ફેલાવ્યું છે. હે રામ! આ દૃશ્ય જગત એ રીતે થયું છે અને વાસ્તવિક જોતાં તો કાંઈ પણ થયું જ નથી.

યથાસ્થિતેનૈવ ચિદંબરેણ સ્વચિત્તમેવૈતિ મનોભિધાનમ્ । સ્ફારં કૃતં તેન જગચ્ચ દૃશ્યમેવં તતં નૈવ તતં ચ કિંચિત્ ॥ ૪૪ ।

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો
'વીતહવ્યમનોજગદ્વર્ણન' નામનો સર્ગ
૮૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૫ મો*

વીતહવ્યમુનિ જીવન્મુક્ત સ્થિતિમાં રહ્યા

રામ ઉવાચ

અથ કિં વીતહવ્યઃ સ્વં સ્થિતં તસ્મિન્ ધરોદરે । કથમુદ્ધૃતવાન્ દેહં સ સંપન્નશ્ચ કિં કથમ્ ॥૧॥

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! પછી વીતહવ્યમુનિએ પૃથ્વીના ગર્ભમાં રહેલા પોતાના દેહને તેમાંથી બહાર કાઢ્યો કે નહિ? કાઢ્યો તો શી રીતે કાઢ્યો અને કાઢ્યા પછી એ મુનિ શી રીતે વિચર્યા અને શી રીતે વિદેહમુક્તિ પામ્યા?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! વીતહવ્ય પોતાને બ્રહ્મરૂપ સમજવાને લીધે જે કાંઈ ઈન્દ્રપણું આદિ દેખાયું હોય, તેને પોતાના આત્માના જ ચમત્કારરૂપ સમજ્યા. પોતે સદાશિવના ગણની પદવી પામ્યા હતા, ત્યારે એક દિવસે પોતાના આત્માતત્ત્વનું સ્મરણ કરવાના સમયમાં તેમને પોતાની મેળે જ પોતાના સઘળા પૂર્વજન્મનું અવલોકન કરવાની ઈચ્છા થઈ. એ ઈચ્છા થતાં તેમણે પોતાના જેટલા દેહો નષ્ટ થઈ ગયા હતા, તેઓને પણ દીઠા અને જેટલા દેહો નષ્ટ થયા ન હતા તેઓને પણ દીઠા. નષ્ટ નહિ થયેલા દેહોમાંના એક 'વીતહવ્ય' નામના દેહને વિંધ્યાચળની ગુફામાં ધરતીના ગર્ભની અંદર રહેલો જોયો; કે જે દેહ કાદવના સમૂહમાં કીડા જેવો દેખાતો હતો, કાદવના ભારથી દબાઈ ગયેલો, વરસાદના પાણીના પ્રવાહે પોતાના બળથી ઊંધો નાખી દીધેલો હતો, પીઠ ઉપર કાદવના જથાવાળો હતો અને જેના સર્વ અવયવો ઉપર ચડી ગયેલી માટીમાં ખડતાં જાળાં ઊગી ગયાં હતાં, એવા એ દેહને જોઈ આપોઆપ જ એ દેહને કાદવના જથામાંથી બહાર કાઢવાનો એમને વિચાર થયો; પરંતુ એ દેહ ધરતીના ગર્ભમાં અત્યંત દબાઈ ગયેલો જોવામાં આવતાં, એ મહાતેજસ્વી મુનિએ ઉત્તમ સમજણવાળી પોતાની બુદ્ધિથી ફરી વાર વિચાર કર્યો કે, 'આ મારા દેહનાં સઘળાં અંગો દબાઈ ગયાં છે અને પ્રાણવાયુનો સંચાર પણ બંધ પડી ગયો છે, તેથી આ દેહ હાલીચાલી શકે એમ નથી અને કાંઈ પણ કરી શકે એમ નથી; માટે હું તુરત સૂર્યના શરીરમાં પ્રવેશ કરું કે જેથી સૂર્યનો 'પિંગલ' નામનો પાર્ષદ સૂર્યની આજ્ઞાથી મારા આ દેહને કાઢી આપશે; અથવા મારે આ દેહનું શું પ્રયોજન છે? હું તો શાંતિ જ રાખું અને નિર્વિઘ્ન રીતે પરમ નિર્વાણરૂપ

* આ પંચ્યાશીમા સર્ગમાં વીતહવ્યે પિંગલના દેહમાં પ્રવેશ કરીને કાદવમાં પડેલા દેહને બહાર કઢાવ્યો, પછી એ મુનિ જીવન્મુક્ત સ્થિતિમાં રહ્યા અને વળી તેમણે સમાધિ કરી, એ કથા કહેવામાં આવશે.

(વિદેહમુક્ત) પોતાના પદને પામું. દેહથી લીલા કરવાનું મારે કશું પ્રયોજન નથી.' હે રામ! વીતહવ્યમુનિએ મનથી એ પ્રમાણે વિચાર કરીને અને જરા વાર ચૂપ રહીને ફરી વિચાર કર્યો કે, 'મારે દેહનો ત્યાગ કરવાની પણ જરૂર નથી અને ગ્રહણ કરવાની પણ જરૂર નથી; મારે તો દેહનો ત્યાગ પણ સરખો છે અને દેહનું ગ્રહણ પણ સરખું છે. માટે હવે આ દેહ જીવતો છે અને માટી ભેગો માટી થઈ ગયો નથી, તે પહેલાં એ દેહમાં રહીને હું કાંઈક વિહાર કરું. હું સૂર્યના પાર્ષદ પિંગલના હાથથી મારા દેહને ધરતીના ગર્ભમાંથી કાઢવા માટે જેમ પ્રતિબિંબ અરીસામાં પ્રવેશ કરે છે તેમ આકાશમાં રહેલા સૂર્યના શરીરમાં પ્રવેશ કરું.' હે રામ! વીતહવ્યમુનિએ એ પ્રમાણે વિચાર કરી, સૂક્ષ્મ લિંગશરીરરૂપ થઈને, જેમ વાયુ ધમણના છિદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ સૂર્યના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો. મોટી બુદ્ધિવાળા સૂર્ય નારાયણ પણ વીતહવ્યમુનિને પોતાના હૃદયમાં આવેલા જોઈને તેમનાં કાર્યોનો તથા તેમનું આગળ—પાછળ શું થયું છે તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા. ત્યાં વિન્ધ્યાચળની ગુફામાં ધરતીના ગર્ભની અંદર રહેલું, ખડનાં જાળાંથી ઢંકાઈ ગયેલું અને શબ જેવું એ મુનિનું શરીર તેમના જોવામાં આવ્યું. આકાશની મધ્યમાં રહેલા સૂર્યનારાયણે એ મુનિની ધારણા જાણી લઈને પૃથ્વીમાંથી તેના શરીરને કાઢવા સારુ 'પિંગલ' નામના પોતાના પાર્ષદને આજ્ઞા કરી. વીતહવ્યમુનિનો જીવાત્મા કે જે લિંગશરીરરૂપે સૂર્યના શરીરમાં પેઠો હતો, તેણે તરત ચિત્ત વડે સૂર્યનારાયણને પ્રણામ કર્યા. પછી સૂર્યનારાયણે માનપૂર્વક આજ્ઞા આપવાથી એ જીવાત્માએ વિંધ્યાચળની ગુફામાં જવાને તૈયાર થયેલા પિંગલના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો. એ પિંગલને આકાશને ત્યજી દઈ, કુંજોથી તથા હાથીઓથી રમણીય લાગતા અને મદોન્મત્ત વાદળાંવાળા આકાશ જેવા શોભતા વિંધ્યાચળના વનમાં આવ્યા પછી તેમણે જેમ સારસ પક્ષી નખો વડે કાદવને ખોદીને તેમાંથી કમળના કંદને કાઢી લે છે, તેમ નખો વડે ધરતીને ખોદી તેના ગર્ભમાંથી વીતહવ્યના શરીરને બહાર કાઢ્યું. પછી જેમ પક્ષી આકાશને છોડીને પોતાના માળામાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ વીતહવ્યના લિંગશરીરે પિંગલના શરીરને છોડી દઈને પોતાના સ્થૂલ શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો. પિંગલ અને શરીરને પ્રાપ્ત થયેલા વીતહવ્યમુનિ, તેઓ પરસ્પરને પ્રણામ કરીને પોતપોતાનાં કાર્યો કરવામાં જ તત્પર થયા. પિંગલ તારાઓવાળા તથા સૂર્યનાં કિરણોના ફેલાવાથી વસ્ત્ર જેવા લાગતા નિર્મળ આકાશમાં ગયો અને વીતહવ્યમુનિ કુમુદોવાળા તથા સૂર્યનાં કિરણોનાં ફેલાવાથી વસ્ત્ર જેવા લાગતા નિર્મળ તળાવમાં ગયા. જેમ હાથીનું બચ્ચું બાડના કાદવમાં લીલા કરી તળાવમાં નહાય છે, તેમ વીતહવ્ય મુનિ સ્નાન પહેલાંની ક્રિયાઓ કરીને તુરત એ ખીલેલાં કમળોવાળા તળાવમાં નાહ્યા. તળાવમાં સ્નાન કરી, જપ કરી અને સૂર્યનું પૂજન કરીને, મનન આદિ વ્યવહારોવાળા શરીરથી એ વીતહવ્યમુનિ આગળની પેઠે જ શોભવા લાગ્યા. મૈત્રીવાળા, સમતાવાળા, ઉત્તમ શાંતિવાળા, ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા, કોઈનું સારું થયેલું જોઈ પ્રસન્ન થનારી વૃત્તિવાળા, દયાવાળા, શ્રેષ્ઠ શોભાવાળા અને સંગોથી રહિત થયેલા ચિત્તવાળા, એ વીતહવ્યમુનિએ તે દિવસે તો સમાધિ ધારણ કર્યા વિના જ નદીના કિનારામાં વિહાર કર્યો. ૧—૨૮

मैत्र्या तया समतया परया च शान्त्या सत्प्रज्ञया मुदितया कृपया श्रिया च। युक्तो मुनिः सकलसंगविमुक्तचेता विन्ध्ये सरित्तटगतो दिनमेव रेमे ॥ २८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો
'વીતહવ્યપૂર્વશરીરપ્રાપ્તિયોગ' નામનો સર્ગ
૮૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૬ મો+

વીતહવ્યે રાગ–દ્વેષાદિને છેલ્લા પ્રણામો કરી તેમનો ત્યાગ કર્યો

वसिष्ठ उवाच

दिनांते स समाधातुं पुनरेव मनो मुनिः ।
विवेश काचिद्विततां विज्ञातां विंध्यकंदराम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! સાયંકાળ થયો ત્યારે એ વીતહવ્યમુનિએ ફરી વાર મનને એકાગ્ર કરવા માટે, વિંધ્યાચળની જાણીતી કોઈ વિશાળ ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો. ગુફામાં પ્રવેશ કરીને આત્માના અનુસંધાનને નહિ છોડનારા અને જેમણે જગત-નો સારાસાર જોઈ લીધો હતો, એવા એ વીત-હવ્યમુનિએ ઈન્દ્રિયોના અને ચિત્તના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે વિચાર કર્યો.

વીતહવ્ય બોલ્યા : (સ્વગત) ઈન્દ્રિયોને તો પ્રથમ જ સારી પેઠે ત્યજી દીધી છે, માટે હવે ઈન્દ્રિયોના સંબંધમાં ફરી વાર લાંબી લાંબી ચિંતા કરવાની આવશ્યકતા નથી. 'જગત છે કે નથી' એવા પ્રકારની કલ્પનાને કુમળી લતાની પેઠે તોડી નાખી, સાક્ષીભૂત ચૈતન્યનો જ આશ્રય કરી દૃઢ આસન વાળીને પર્વતના શિખર જેવો અવિચળ થઈને રહું. જીવતાં છતાં પણ અજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિથી શબ જેવો રહું, અજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિથી શબ જેવો રહેતાં છતાં પણ આત્માના અનુસંધાનમાં ઉદ્યોગી રહું, સમતાવાળો થઈને રહું, સ્વચ્છપણું પામીને રહું, એકરસ ચૈતન્ય માત્રરૂપે રહું. જાગતાં પણ દ્વૈતને નહિ જોનાર થઈને રહું, દ્વૈતને નહિ જોનાર છતાં પણ સ્વરૂપના અનુભવમાં સાવધાન રહું અને કાયાની અંદર સઘળા મન આદિના વ્યાપારોને બંધ પાડીને સ્વરૂપનું જ અવલંબન કરીને રહું. એકાંતમાં ઝાડના ઠૂંઠાની પેઠે સ્થિરતાથી બેસીને રાગ—દ્વેષાદિ રોગોનો ત્યાગ કરીને, સર્વમાં વ્યાપક અને કલ્પનાઓથી રહિત બ્રહ્મરૂપ પરમપદમાં જ હું રહું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! એ પ્રમાણે વિચાર કરીને, વીતહવ્યમુનિ છ દિવસ સુધી સમાધિમાં રહ્યા. પછી જેમ સૂઈ ગયેલો પ્રવાસી-જન તુરત જાગે, તેમ એ મુનિ સમાધિમાંથી તુરત જાગ્યા. પછી જાગ્રતમાં પણ સમાહિતના જેવી સ્થિતિથી રહેલા એ મહાતપસ્વી વીતહવ્ય-મુનિએ લાંબા કાળ સુધી જીવન્મુક્તપણાથી વિહાર કર્યો. એમણે કોઈ વસ્તુમાં કદી પણ ગુણદૃષ્ટિ કરી નહિ, દોષદૃષ્ટિ પણ કરી નહિ, કોઈ-થી ઉદ્વેગ પણ ધર્યો નહિ અને કોઈથી હર્ષ પણ ધર્યો નહિ. હે રામ! એ વીતહવ્યમુનિ બેસતાં, ઊભા રહેતા અને ચાલતાં પણ પોતાના ચિત્તને વિનોદ આપવા માટે હૃદયમાં પોતાના મનથી નીચે પ્રમાણે વાતો કર્યા કરતા હતા.

વીતહવ્ય બોલ્યા : (સ્વગત) હે ઇન્દ્રિયોના અધ્યક્ષ મન! તેં વૈરાગ્ય રાખવાથી સર્વ જગતને આનંદ આપનારું કેવું સુખ મેળવ્યું છે તે જો. હે ગતિ કરનારાઓમાં ઉત્તમ મન! આવું સુખ તને વૈરાગ્યથી જ મળ્યું છે, માટે તારે એ વૈરાગ્ય-ની દશાને જ ધારણ કરી રાખવી અને ચપળતાને છોડી દેવી. હે ઈન્દ્રિયોરૂપ ચોરો! હે અભાગી નામવાળી દુષ્ટ આશાઓ! આ આત્મા તમારો નથી અને તમે આત્માના નથી. તમે નષ્ટ થઈ જાઓ. તમારી આશાઓને મેં નિષ્ફળ કરી નાખી છે. ક્ષણભંગુર વિષયોમાં લાગનારાં તમે મને દબાવવા સમર્થ નથી. 'અમે આત્મા છીએ' એવી જે તમને વાસના હતી, તે વાસના રજ્જુમાં દેખાયેલા સર્પની પેઠે તત્ત્વને ભૂલી જવાથી જ થઈ હતી. અનાત્મામાં આત્માની ભાવના અને આત્મામાં અનાત્માની ભાવના, અવિચારથી જ થઈ હતી, માટે વિચારથી ક્ષય પામી ગઈ. હે ઈન્દ્રિયો તથા મન! વિવેકથી જોતાં, આ વ્યવ-હારરૂપી ખટપટ ઊભી કરવાનો કોઈને માથે દોષ મૂકી શકાય એમ નથી, કેમ કે તમે કેવળ પરતંત્ર

+ આ છયાશીમા સર્ગમાં વીતહવ્યે છ રાત્રિ સુધી સમાધિ કરી, તે પછી લાંબા કાળ સુધી જીવન્મુક્તપણાથી સ્થિતિ રાખી અને તે પછી વિદેહમુક્તિ પામવા સારું રાગ—દ્વેષાદિને પ્રણામ કરીને સમાધિ ધારણ કરી એટલી કથા કહેવામાં આવશે.

છો; માટે તમે તમારી ઇચ્છાથી કશું કરતાં નથી. અહંકાર કેવળ અભિમાન જ ધારણ કરે છે પણ બીજું કશું કરતો નથી. બ્રહ્મ અદ્વિતીય છે, માટે તેમાં કોઈ ક્રિયાનો સંભવ જ નથી. કર્તાપણું પ્રાણની ગતિમાં થાય છે, પણ તે પ્રાણ જડ છે. જીવ કેવળ ભોગવે છે, પણ બીજું કાંઈ કરતો નથી અને મન કેવળ મમતા રાખે છે, પણ બીજું કાંઈ કરતો નથી માટે આ વ્યવહારની ખટપટ ઊભી કરવાનો કોનો, કેવો અને શો દોષ કહેવાય? લાકડાં વનમાંથી થાય છે, માટે તેઓને પણ ઘર બનાવવાની જરૂર નથી; રજ્જુ વાંસની છાલમાંથી થાય છે, માટે તેઓને પણ ઘર બનાવવાની જરૂર નથી; વાંસલા આદિ હથિયારો લોઢાનાં છે, માટે તેને પણ ઘર બનાવવાની જરૂર નથી અને સુતાર પોતાનું પેટ ભરવાને વાસ્તે જ કાળજી રાખે છે માટે તેને પણ ઘર બનાવવાની જરૂર નથી. તેમ છતાં પણ એ જુદા જુદા પદાર્થોરૂપી સામગ્રીથી જે ઉત્તમ અને દૃઢ ઘરરૂપ આકાર બને છે, તે કાકતાલીયની પેઠે બની જાય છે; માટે તે ઘર પડી જાય તો એમાંનાં કોઈને પણ કશી હાનિ થાય એમ નથી. તેમ તમે કેવળ પોતપોતાના વિષયોનું ગ્રહણ કરનારાં છો, પણ વિષયોવાળા વ્યવહારને ઉત્પન્ન કરવાની જરૂરવાળાં નથી; તે છતાં પણ તમે જે સામગ્રીરૂપ છો તેનાથી એ જે આ ચપળ વ્યવહાર ઊભો થયો છે, તે કાકતાલીયની પેઠે જ થયો છે; માટે આ વ્યવહાર નષ્ટ થઈ જાય, તોપણ તેથી તમારામાંના કોઈને કાંઈ હાનિ થઈ જાય એમ નથી. અવિદ્યા તો સાવ ભુલાઈ ગઈ, આત્મવિદ્યા સ્પષ્ટ રીતે પ્રાપ્ત થઈ, સાચું હતું તે સાચું થયું, ખોટું હતું તે ખોટું થયું, વિનાશી હતું તે વિનાશ પામ્યું અને સ્થિર હતું તે સ્થિર થયું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! એ મહાતપસ્વી 'વીતહવ્ય' નામના મોટા મુનિ આવી રીતના વિચારથી જીવન્મુક્તપણે ઘણાં ઘણાં વર્ષો સુધી રહ્યા. જેમાં ચિત્ત નષ્ટ થઈને પાછું કદી પણ ઉત્પન્ન થતું નથી અને મૂઢતા અત્યંત દૂર જાય છે, તે પૂર્ણાનંદપદમાં એ મુનિ સર્વદા રહેતા હતા. સત્ય અને અખંડ આત્મામાં કોઈ સમયે ભ્રાંતિથી વિચિત્ર પદાર્થો દેખાવાથી થતા વ્યર્થ દુઃખનું નિવારણ કરવા માટે, વારંવાર ધ્યાનરૂપી આશ્વાસનોનો આશ્રય કરી, એ મુનિ સર્વદા સુખમાં જ રહેતા હતા. ત્યાગ કરવા યોગ્ય અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય વિષયોની પ્રાપ્તિ થતાં પણ 'આ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે અને આ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે.' એવી દૃષ્ટિઓનો ક્ષય થયેલો હોવાથી, વીતહવ્યનું મન ઇચ્છાથી પણ રહિત થઈ ગયું અને અનિચ્છાથી પણ રહિત થઈ ગયું. વિદેહકૈવલ્યની પ્રાપ્તિ, કે જે જન્મોના તથા કર્મોના પરમ અંતરૂપ છે, તેનો સમય થતાં (અવશેષ રહેલા પ્રારબ્ધનો ક્ષય થતાં) પ્રતિભાસમાત્રરૂપે રહેલા સંસારનો પણ ત્યાગ કરીને, બ્રહ્મરસરૂપી રસ પીવાની નવી ઉત્કંઠાથી, તે મુનિએ સહ્યાદ્રિની એક સુવર્ણમય ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો. પાછો જગતરૂપી જાળનો સમાગમ જ ન થાય, એવી રીતે જગતરૂપી જાળનું અવલોકન કરીને એ ગુફામાં પદ્માસન વાળી, સ્થિરપણાથી બેસીને એ મુનિ પોતાથી પોતામાં જ નીચે પ્રમાણે બોલ્યા.

વીતહવ્ય બોલ્યા : (સ્વગત) હે રાગ! તું ટળી જા. હે દ્વેષ! તું પણ ટળી જા. મેં સંસારમાં તમારી સાથે ઘણા કાળ સુધી રમી લીધું . હે ભોગો! હું તમને પ્રણામ કરું છું. જેમ રમાડનારાઓ બાળકને રમાડે, તેમ તમોએ મને સંસારમાં કરોડો જન્મો સુધી રમાડયો છે. જેણે આ પરમ પવિત્ર નિર્વાણપદથી પણ મને ભુલાવી દીધી હતી તે વિષયસુખને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. હે દુઃખ! મેં તારાથી અત્યંત તપીને આદરપૂર્વક આ આત્માને શોધી કાઢયો છે, માટે મને આ સુમાર્ગ બતાવનારો ગુરુ તું જ છે, તેથી હું તને પણ વારંવાર પ્રણામ કરું છું. હે દુઃખ! તું 'દુઃખ' એવું નામ ધરાવે છે, પણ તારા તત્ત્વનો વિચાર કરતાં, તું અધિષ્ઠાનરૂપે સુખદાયી આત્મા જ છે અને તારી કૃપાથી

જ મને આ શીતળ પદવી પ્રાપ્ત થઈ છે, માટે હું તને પ્રણામ કરું છું. હે સંસારમાં નિઃસાર જીવનવાળા મિત્ર! દેહ તારું કલ્યાણ થજો. કોઈ દિવસે તારે અને મારે જુદું પડવું જ પડે, એ નિયમ જ છે; માટે મારા જુદા પડવાથી તારે કશો ખેદ ધરવો નહિ. અમે હવે અમારા સ્થાનમાં જઈએ છીએ. આ લિંગશરીરની સાથે હું સેંકડો જન્મો સુધી રહ્યો છું, પણ આજ મારા સ્વાર્થને માટે જુદો પડું છું. અહો! પ્રાણીઓના સ્વાર્થોની ગતિ વિચિત્ર જ છે. હે મિત્ર! લિંગદેહ! તું કે જે મારા લાંબા કાળનો બાંધવ છે તેને હું છોડી દઉં છું, એ મારો અપરાધ નથી. કેમ કે તેં જ આત્મજ્ઞાન મેળવીને તારે હાથે જ તારી હાનિ કરી છે. તેં આત્મજ્ઞાન મેળવીને તારો પોતાનો જ નાશ કર્યો છે. તને કોઈ બીજાએ તોડી નાખ્યો નથી, પણ તેં જ હાથે કરીને પોતાને જ તૂટવું પડે એવું કામ કર્યું છે. હે માતા તૃષ્ણા! હું શાંત થતાં, તું એકલી થઈ ગઈ છે, સુકાઈ ગઈ છે અને રાંક થઈ ગઈ છે, તોપણ તારે દુઃખ ધરવું નહિ. હવે તો હું તને ત્યજી દઈને જાઉં છું, પણ તેમ કરવાથી મારું કલ્યાણ છે; માટે હવે તારે તારા ભવિષ્યના નાશનું પણ દુઃખ ધરવું નહિ. હે મહારાજ કામદેવ! મેં તને જીવવાને માટે વૈરાગ્ય આદિ તારા શત્રુઓનાં સેવનો કર્યાં છે, તો મારા એ અપરાધોની ક્ષમા કરવી. હવે હું સંપૂર્ણ શાંતિમાં જાઉં છું. તું મને આશીર્વાદ દે. હે મા તૃષ્ણા! હવે તારો અને મારો લાંબામાં લાંબો વિયોગ થાય છે, પણ જેનો સંયોગ થયો હોય તેનો વિયોગ થાય છે જ; માટે તારે કાંઈ ખેદ કરવો નહિ. હું તને આ છેલ્લા પ્રણામ કરું છું. હે પુણ્યદેવ! હું તને પ્રણામ કરું છું. તેં પૂર્વે મને નરકોમાંથી તારીને સ્વર્ગમાં મોકલ્યો હતો, એ મારા ઉપર તારો ઉપકાર છે. પાપરૂપી વૃક્ષ કે જે નીચ કાર્યરૂપી ક્ષેત્રમાં ઊગનાર છે, નરકોરૂપી શાખાઓને ધારણ કરનાર છે અને યાતનાઓરૂપી પુષ્પોના સમૂહવાળું છે, તેને પણ પ્રણામ કરું છું. મેં જેને સાથે રાખીને લાંબા કાળ સુધી ઘણી ઘણી પામર યોનિઓ ભોગવી છે. અને જે આજથી માંડીને અદૃશ્ય થઈ ગયો છે, તે મોહને પણ હું પ્રણામ કરું છું. પોલા વાંસોના શબ્દોરૂપી મધુર વચનો બોલનારી અને પાંદડાંરૂપી વસ્ત્રોવાળી આ ગુફારૂપી જોગણ, કે જે સમાધિના સમયોમાં મને સહાયતા આપતી હતી, તેને હું પ્રણામ કરું છું. હે ગુફા! હું સંસારરૂપી માર્ગમાંથી ખેદ પામતાં તું મને આશ્વાસન આપનારી, સઘળી લાલચોને હરનારી અને પરમ સ્નેહવાળી સખી થઈ હતી. સઘળાં સંકટોથી મૂંઝાઈને મેં સમાધિનાં વિઘ્નોની બીકથી નાસીને, શોકનો નાશ કરવા માટે તારો જ આશ્રય લીધો હતો; માટે તું મારી ઉત્તમ સખી હતી. હે દંડ! તેં ઘડપણમાં મારી ઘણી સહાયતા કરી છે અને સર્પ આદિના ભયોમાં, વિષમ પ્રદેશમાં ખાડાઓમાં તથા કુંજોમાં મારા હાથને ટેકા આપેલા છે, માટે હું તમને પ્રણામ કરું છું. હે સ્થૂળ દેહ! રુધિર આદિથી ખરડાયેલાં આંતરડાંરૂપી તંતુઓવાળું આ તારું અસ્થિપિંજર કે જેમાં રુધિર આદિ વિના બીજો કશો સાર નથી, તેને લઈને તું જતો રહે. તારા સ્નાન કરવાના પ્રકારો કે જેઓ મળ આદિથી જળને દૂષિત કરનારા જ હતા તેઓને પણ પ્રણામ કરું છું. તારા વ્યવહારોને હું પ્રણામ કરું છું અને વ્યવહારોને માટે તારી જે દોડધામ થતી હતી, તેને પણ પ્રણામ કરું છું. હે પ્રાણવાયુઓ! તમે મારા જૂના સહજ મિત્રો છો, માટે અનુક્રમે આજ હું તમને પણ પ્રણામથી માન આપું છું. તમારું ભલું થજો; હું જાઉં છું. મેં તમારી સાથે જ ઘણી ઘણી યોનિઓમાં વિચિત્ર ભ્રમણ કર્યાં હતાં, પર્વતોની કુંજોમાં આરામ લીધા હતા, પરલોકમાં નિવાસ કર્યા હતા, નગરોમાં તથા સિદ્ધક્ષેત્રોમાં ક્રીડાઓ કરી હતી. પર્વતોમાં નિવાસ કર્યા હતા. કામકાજના વિલાસોમાં પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી અને જુદા જુદા માર્ગોમાં પ્રવાસો કર્યા હતા. મેં બ્રહ્માંડની અંદર તમને સાથે રાખ્યા વિના કાંઈ પણ કર્યું નથી, કાંઈ પણ

લીધું નથી, ક્યાંય પણ ગતિ કરી નથી, કાંઈ પણ દીધું નથી અને કોઈનો પણ આશ્રય કર્યો નથી. હવે તમે પોતપોતાના માર્ગે જાઓ. હે પ્યારા પ્રાણવાયુઓ! હું તમારાથી છૂટો પડીને જાઉં છું. હે સઘળાં મન તથા ઈન્દ્રિયો આદિ સંબંધીઓ! આ સંસારના માર્ગમાં ભરતી પછી ઓટ હોય છે, ચડતી દશાઓના અંતે પડતી દશાઓ હોય છે અને સંયોગોના અંતે વિયોગો પણ હોય જ છે. આ મારી ચક્ષુ—ઈન્દ્રિય સૂર્યના મંડળમાં પ્રવેશ કરો, ઘ્રાણ—ઈન્દ્રિય પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરો, પ્રાણવાયુ(ત્વચા) ગતિવાળા વાયુમાં પ્રવેશ કરો, શ્રોત્ર—ઈન્દ્રિય આકાશમાં પ્રવેશ કરો અને રસનાઈન્દ્રિય જળમાં પ્રવેશ કરો. જેમ મંદરાચળ નીકળી જતાં સમુદ્ર શાંત થયો હતો, જેમ સૂર્ય અસ્ત પામતાં દિવસ શાંત થઈ જાય છે, જેમ શરદઋતુમાં મેઘ શાંત થાય છે, જેમ પ્રલયકાળમાં બ્રહ્માંડ શાંત થાય છે, જેમ લાકડાં બળી જતાં અગ્નિ શાંત થાય છે અને જેમ તેલ બળી જતાં દીવો શાંત થાય છે, તેમ હું સઘળા સંકલ્પોથી રહિત થઈ ૐકારની છેલ્લી અર્ધમાત્રાથી જ જણાતાં પોતાના સ્વરૂપમાં પોતાથી શાંત થાઉં છું. મારામાંથી સઘળાં કાર્યોની પરંપરાઓ જતી રહી છે, મારી સ્થિતિ સઘળાં દૃશ્યોની દશાઓથી રહિત થઈ છે, મારી બુદ્ધિ લાંબા ઉચ્ચારેલા ૐકારથી બ્રહ્મરંધ્રમાં જે શાંતિ થાય છે, તેને અનુસરીને શાંત થઈ છે અને હું હવે અવશેષ રહેલા પ્રારબ્ધે ટકાવી રાખેલા, અવિદ્યાના લેશથી પણ રહિત થઈને રહ્યો છું. ૧-૬૦

व्यपगताखिलकार्यपरंपरः सकलदृश्यदशातिगतस्थितिः । प्रणवशांत्यनुसंसृतिशांतधीविगतमोहमलोयमहं स्थितः ॥ ६० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'ઈન્દ્રિયવર્ગ નિરાકરણોપદેશ' નામનો સર્ગ ૮૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૭ મો*

વીતહવ્યમુનિ વિદેહમુક્ત થયા

वसिष्ठ उवाच

एवं कलितवानंतः प्रशांतमननैषणः ।
शनैरुच्चारयस्तारं प्रणवं प्राप्तभूमिकः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! પછી નીચેના ક્રમ પ્રમાણે ઊંચા સ્વરથી ૐકારનું લાંબું ઉચ્ચારણ કરતા એ વીતહવ્ય મુનિ કલ્પનાઓરૂપી તૃષ્ણાઓની શાંતિના ક્રમથી છઠ્ઠી તથા સાતમી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થઈને પોતાના હૃદયમાં જ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયા. સંન્યાસી થયેલા એ મુનિએ અકાર, ઉકાર, મકાર અને અર્ધમાત્રા એ ભેદોથી ૐકારનું સ્મરણ કરવા માંડયું. બ્રહ્મમાં જગતના અધ્યારોપની રીતિથી અને અપવાદની રીતિથી બ્રહ્માંડની અંદર રહેલા અને સંકલ્પોના વિસ્તારથી જ કલ્પાયેલા બહારના તથા અંદરના સઘળા સ્થૂળ—સૂક્ષ્મ ભાગોને ત્યજી દઈને અવિનાશી શુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપનું અવલોકન કર્યું; અને જેમ પવન ગંધનો ત્યાગ કરી દે, તેમ ૐકારના લાંબા ઉચ્ચારણરૂપી તંતુની સાથે, ઈન્દ્રિયોનો તથા શબ્દ આદિ તન્માત્રાઓનો ત્યાગ કરી દીધો. જેમ ચિંતામણિ પોતાના સ્વરૂપમાં ક્ષોભ પામ્યા વિનાનો જ રહે છે, તેમ પોતાના સ્વરૂપમાં ક્ષોભ પામ્યા વિના રહેલા એ વીતહવ્યમુનિ પૂર્ણિમાના ચંદ્રની જેમ, ભ્રમણથી શાંત થયેલા મંદરાચળની જેમ, કુંભારના ઘરમાં ભ્રમણથી અટકાવેલા ચાકની જેમ અને પવન વિનાના સમુદ્રની જેમ શાંત, અચળ, વેગથી રહિત અને અત્યંત નિર્મળ દેખાવા લાગ્યા. જો શરદઋતુનું આકાશ તેજથી તથા અંધકારથી પણ રહિત હોય, સૂર્યથી, ચંદ્રથી તથા તારાઓથી પણ રહિત હોય અને ધુમાડાથી, વાદળાંથી તથા રજથી પણ રહિત હોય, તો તે આકાશની એ મુનિને ઉપમા આપી શકાય.

* આ સત્યાશીમા સર્ગમાં જે ક્રમથી ૐકારના અંતનો આશ્રય કરીને વીતહવ્યમુનિ વિદેહમુકત થયા તે ક્રમ કહેવામાં આવશે.

પછી જાણે આકાશમાં ઊઠયું હોય એવું અને સાક્ષીથી સ્ફુરવા લાગેલું કેવળ અંધારું જોતાં તે મુનિએ જેમ સમજુ માણસ કોપના અંશને પણ છોડી દે, તેમ તે અંધારાને છોડી દીધું. પછી તેજ દેખાવા લાગતાં, એ મુનિએ અડધી પળ સુધી વિચાર કરીને, તે તેજને પણ છોડી દીધું. આ સમયે અંધારું પણ રહ્યું નહિ અને પ્રકાશ પણ રહ્યો નહિ. અંધારું તથા પ્રકાશ એ બંનેથી રહિત અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈને, તે મુનિએ જરાક સ્ફુરેલા, તેવી અવસ્થાની કલ્પનાના કારણરૂપ મનરૂપી ખડને પણ અડધી પળમાં કાપી નાખ્યું. હે રામ! પછી પવન વિનાના દીવાની જેમ સ્પષ્ટ પ્રકાશવા લાગેલા પોતાના સ્વરૂપનું અવલંબન કરીને, તે મુનિએ તુરતના જન્મેલા બાળકના જ્ઞાન જેવા સામાન્ય કલ્પનાવાળા ચિત્તરૂપી મેલને પણ, જેમ વાયુ ગતિને તજી દે, તેમ અડધી પળમાં પણ અર્ધ જેટલા કાળમાં છોડી દીધો. એ રીતે એ મુનિ સર્વને ત્યજી દઈને, કેવળ સાક્ષીરૂપે જ અવશેષ રહ્યા અને તે પછી સર્વને સત્તા આપનારા એ સાક્ષીપણામાં જ દૃઢ રહીને પર્વતની જેમ અવિચળ થઈને રહ્યા. પછી સુષુપ્તિ અવસ્થા જેવા એ નિર્વિકલ્પ સાક્ષીપણામાં રહેતાં રહેતાં, તેમાં જરાવાર સ્થિર થઈને તે મુનિ વિદેહમુક્તિને પ્રાપ્ત થયા. વિદેહમુક્ત થયેલા એ મુનિ, વિષયોના આનંદથી રહિત હોવા છતાં પણ આનંદરૂપ થયા, પોતાથી ન્યારી સત્તાથી રહિત છતાં પણ સત્તારૂપ થયા, કોઈ નામ-રૂપવાળા નહિ હોવા છતાં પણ 'કાંઈક છે' એમ કહેવાને યોગ્ય થયા, જ્ઞાનીઓને પ્રકાશરૂપ થયા, અજ્ઞાનીઓને અંધારા જેવા થયા. જડ પદાર્થોના તથા ચેતનવાળા પદાર્થોના અધિષ્ઠાનરૂપ થયા, સઘળા અનાત્મપદાર્થોના નિષેધના અવધિભૂત થયા, જેને વાણી પણ પહોંચી શકે નહિ એવા થયા. સર્વમાં સમપણાથી રહેનારા થયા, વ્યાપક થયા, પરમ પવિત્ર પદરૂપ થયા અને સઘળા પદાર્થોની અંદર રહ્યા છતાં પણ સર્વથી રહિત થયા. જેને શૂન્યવાદીઓ શૂન્ય કહે છે, બ્રહ્મવાદીઓ બ્રહ્મ કહે છે, વિજ્ઞાનવાદીઓ વિજ્ઞાન કહે છે, સાંખ્યમતવાળાઓ પુરુષ કહે છે, યોગમતવાળાઓ ઈશ્વર કહે છે, શૈવમતવાળાઓ શિવ કહે છે, કાળવાદીઓ કાળ કહે છે, ક્ષણિકવાદીઓ ક્ષણિક કહે છે અને માધ્યમિક લોકો જડના તથા ચૈતન્યના મધ્યરૂપ કહે છે, તે થયા. એ મુનિ આત્મજ્ઞાનીઓના આત્મા થયા, સમદૃષ્ટિવાળો જેને પૂર્ણ કહે છે તે થયા, સઘળાં શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતરૂપ થયા, સર્વનાં હૃદયોમાં વ્યાપક થયા અને જે સર્વરૂપ, સર્વમાં રહેલ અને સર્વનું તત્ત્વ કહેવાય છે તે થયા. જે અત્યંત નિષ્ક્રિય (ક્રિયાઓથી રહિત) છે, સૂર્ય આદિ તેજોને પણ પ્રકાશ આપે છે અને અખંડ અનુભવરૂપ જ કહેવાય છે, તે થયા. જે સ્વરૂપથી એક કહેવાય છે, માયાથી અનેક કહેવાય છે, સ્વરૂપથી નિરંજન કહેવાય છે, માયાથી દ્વૈતવાળું કહેવાય છે, સર્વરૂપ કહેવાય છે અને સર્વથી ન્યારું પણ કહેવાય છે તે થઈને રહ્યા. એ મહાસમર્થ વીતહવ્યમુનિ ક્ષણમાત્રમાં જન્મથી રહિત થયા, જરાથી રહિત થયા, આદિથી રહિત થયા, દ્વૈતના અધિષ્ઠાનરૂપ થયા, એક થયા, સર્વરૂપ થયા, અંશોથી રહિત થયા અને આકાશના સ્વરૂપ કરતાં પણ વધારે નિર્લેપ સ્થિતિવાળા થયા. ૧—૨૪

अजमजरमजाद्यनेकमेकं पदममलं सकलं च निष्कलं च । स्थित इति स तदा नभःस्वरूपादपि विमलस्थितिरीश्वरः क्षणेन ॥ २५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'વીતહવ્યનિર્વાણોપદેશ' નામનો સર્ગ ૮૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૮ મો*

વૈદેહમુક્તિ પછી પ્રાણાદિનો લય

वसिष्ठ उवाच

प्राप्य संसृतिसीमांतं दुःखाब्धेः पारमागतः ।
वीतहव्यः शशामैवमपुनर्मननो मुनिः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! સંસારસીમાડાના

* આ અઠયાશીમા સર્ગમાં વીતહવ્ય મુકત થતાં તેમના પ્રાણનો હૃદયમાં જ લય થયો, તેમનું શરીર સુકાઈ ગયું અને બુદ્ધિ આદિ કળાઓ પોતપોતાનાં કારણોમાં લીન થઈ ગઈ એ કથા કહેવામાં આવશે.

અંતને પ્રાપ્ત થઈને દુઃખરૂપી સમુદ્રના પારને પામેલા એ વીતહવ્યમુનિ, એ રીતે મનનો નાશ થતાં સંપૂર્ણ શાંત થયા. જેમ જળનું બિંદુ સમુદ્રમાં સમુદ્રરૂપે શાંત થાય છે, તેમ એ મુનિ પરિણામો વિનાના બ્રહ્મમાં બ્રહ્મરૂપે શાંત થઈ પરમ સુખ પામતાં, ગુફામાં સ્થિર થઈને બેઠેલો તેમનો દેહ અંદર રસ વિનાનો થઈને હેમંતઋતુના કમળની પેઠે ગ્લાનિ પામ્યો. તે તે નાડીઓમાંથી ઊડવાને લીધે, પક્ષીઓની જેમ આચરણ કરતા કરતા, તે દેહના પ્રાણે યંત્રથી છૂટેલાઓની જેમ દેહરૂપી ઝાડની અંદર રહેલાં, તે તે નાડીઓરૂપી સ્થાનને છોડી દઈને, હૃદયરૂપી માળામાં લીન થઈ ગયા. બુદ્ધિ આદિ સઘળા પદાર્થો પોતપોતાનાં કારણોમાં લીન થયા, અસ્થિઓનો પંજરરૂપ દેહ ધરતી ઉપર જ રહ્યો. જીવચૈતન્ય બ્રહ્મચૈતન્યની સાથે એકરસ થઈ ગયું અને ત્વચા તથા રુધિર આદિ ધાતુઓ પોતપોતાના કારણોમાં રહ્યાં. વીતહવ્યમુનિ શાંત થતાં સઘળું પોતપોતાના સ્વરૂપમાં જ રહ્યું. હે રામ! ઘણા વિચારોથી શોભતી આ વીતહવ્યમુનિની સમાધિની કથા મેં તમને કહી સંભળાવી. હવે તમારી બુદ્ધિથી આ કથાનું વિવેચન કરો. પોતાની વિચારશકિતથી વૃદ્ધિ પામેલી આવા પ્રકારની બુદ્ધિથી સારભૂત તત્ત્વનું અવલોકન કરીને તેમાં જ રહો અને જીવન્મુકત બનીને યોગ્ય વ્યવહારને નિભાવો. હે રામ! જે આ સઘળું મેં તમને કહ્યું, હમણાં જે કહું છું અને હવે પછી પણ જે કહીશ, તે સઘળું હું કે જે ત્રિકાળદર્શી છું અને ચિરજીવી છું, તેણે સંપૂર્ણ રીતે વિચાર્યું છે અને સંપૂર્ણ રીતે પોતાથી અનુભવેલું છે. હે મોટી બુદ્ધિવાળા રામ! આ નિર્મળ વિચારનું અવલંબન કરીને ઉત્તમ જ્ઞાનને મેળવો; કેમ કે જ્ઞાનથી જ મુકિત મળે છે, જ્ઞાનથી જ દુઃખ દૂર થાય છે. જ્ઞાનથી જ અજ્ઞાનનો ક્ષય થાય છે અને જ્ઞાનથી જ પરમ સિદ્ધિ મળે છે. હે રામ એ સઘળા લાભો જ્ઞાન વિના બીજા કોઈ સાધનથી મળતા નથી. મહામુનિ વીતહવ્યે જ્ઞાનથી જ સઘળી આશાઓને સંપૂર્ણ રીતે કાપી નાખીને ચિત્તરૂપી સઘળા પર્વતને કાપી નાખ્યો હતો. વીતહવ્યે પોતાના હૃદયમાં અનુભવેલા સંકલ્પમય જગતની અંદરના સૂર્યના 'પિંગલ' નામના પાર્ષદે, આ જગતની પૃથ્વીની અંદર રહેલા વીતહવ્યના શરીરને બહાર કાઢ્યું એ કેમ સંભવે? 'સ્વપ્નની કોદાળીઓથી જાગ્રતની પૃથ્વી ખોદાવી સંભવે જ નહિ' એવી શંકા રાખશો નહિ; કેમ કે વીતહવ્યના જીવાત્માએ જે સંકલ્પમય જગતનો અનુભવ કર્યો હતો, તે આ જગત હતું, કે જે આપણા જોવામાં આવે છે. આપણી આંખોથી જોવામાં આવે એવા જે એ વીતહવ્ય મુનિ હતા, તે આપણું મન જ હતું; કેમ કે આપણું મન જ 'તું અને હું' ઈત્યાદિરૂપે દેખાય છે. જે મન છે, તે જ આ સઘળું જગત છે, માટે તેમાં ભિન્નપણું અને અભિન્નપણું શું હોય? હે રામ! અવિદ્યા આદિ સઘળા મળોથી, ઈન્દ્રિયોરૂપી વિકારોથી, ત્રણે દેહરૂપી ઉપાધિઓથી તથા પ્રિય આદિના સંગોથી રહિત થયેલા પરમાર્થને પરિપૂર્ણ રીતે જાણી ચૂકેલા અને જેના રાગદ્વેષ આદિ દોષો ક્ષીણ થઈ ગયા હતા તથા શોક શાંત થઈ ગયો હતો, એવા વિવેકી વીતહવ્યમુનિ લાંબા કાળ સુધી કરેલા શ્રવણ—મનનાદિના અભ્યાસોથી પોતાના હૃદયમાં બિરાજતા પોતાના સ્વભાવરૂપ નિર્મળ પદને જ પ્રાપ્ત થયા. ૧—૧૬

अधिगतपरमार्थः क्षीणरागादिदोषः सकलमलविकारोपाधिसंगाद्यपेतः । चिरमनुसृतमन्तः स्व स्वभावं विवेकी पदममलमनंतं प्राप्तवान् शांतशोकः ॥ १६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'વીતહવ્યવિશ્રાંતિ' નામનો સર્ગ ૮૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૯ મો*

જ્ઞાનીઓનાં શરીરને હિંસક પ્રાણીઓ અડચણ કરતાં નથી

वसिष्ठ उवाच

वीतहव्यवदात्मानं नीत्वा विदितवेद्यताम् ।
वीतरागभयोद्वेगस्तिष्ठ राघव सर्वदा ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! તમે પણ વીતહવ્યથી જેમ અંતઃકરણમાં તત્ત્વજ્ઞાન મેળવીને સર્વદા રાગથી, ભયથી અને ઉદ્વેગથી રહિત જ રહો. જેમ વીતહવ્યે શોકને છોડી દઈને ત્રીસ હજાર વર્ષ સુધી સુખથી વિહાર કર્યો હતો, તેમ તમે પણ શોક ત્યજી દઈને લાંબા કાળ સુધી સુખથી વિહાર કરો. હે મોટી બુદ્ધિવાળા રાજકુમાર! બીજા પણ મહાબુદ્ધિમાન તત્ત્વજ્ઞ મુનિઓ જે રીતે રહ્યા હતા તે રીતે જ તમે તમારા દેશમાં રહો. હે રામ! આત્મા સર્વમાં રહેલો હોવા છતાં પણ કદી સુખ—દુઃખોને વશ થતો નથી; માટે વૃથા શોક શા માટે કરો છો? આ પૃથ્વીમાં આત્માને જાણનારા ઘણા ઘણા મહાત્માઓ વિહાર કરે છે, પણ તેઓ કાંઈ તમારી પેઠે દુઃખને વશ થતા નથી. હે રામ! તમે સમતાવાળા થાઓ, મનથી સર્વનો ત્યાગ કરનારા થાઓ, સ્વસ્થ થાઓ અને સુખી થાઓ. તમે સર્વમાં વ્યાપક છો, તમે જ આત્મા છો, તમને પુનર્જન્મ છે જ નહિ. જેમ સિંહો મયૂરોને વશ થાય નહિ, તેમ તમારા જેવા જીવન્મુક્ત પુરુષો કદી પણ હર્ષના કે ક્રોધના વિકારોને વશ થાય નહિ.

રામ બોલ્યા : મને આ કથાના પ્રસંગમાં જ એક સંશય ઉત્પન્ન થયો છે. જેમ શરદઋતુનો સમય મેઘને ટાળી નાખે છે, તેમ આપ એ મારા સંશયને ટાળી નાખો. હે આત્મવેત્તાઓમાં ઉત્તમ! એ સંશય એ છે કે, જીવન્મુક્ત થયેલા તત્ત્વવેત્તાઓને આકાશમાં ગતિ કરવી વગેરે સિદ્ધિઓ કેમ થતી નથી અને થતી હોય તો કેમ જોવામાં આવતી નથી?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! આકાશમાં ગમન કરવું વગેરે જે સિદ્ધિઓ છે, તે દેવતાઓને સ્વાભાવિક જ છે, એમ પ્રમાણોથી સિદ્ધ થયું છે. જે જે વિચિત્ર ક્રિયાઓનો સમૂહ જોવામાં આવે છે, તે ઘણું કરીને તે તે યોનિઓનો સ્વભાવ જ છે એમ જણાય છે. જુઓ કે આપણે મચ્છરોને આકાશમાં ઊડતા જોઈએ છીએ, તો એ આકાશમાં ઊડવું એ મચ્છરની જાતિનો સ્વભાવ છે. આત્મવેત્તાઓને આવી સિદ્ધિઓની ઈચ્છા જ હોતી નથી. હે રામ! આત્મજ્ઞાન વિનાનો અમુક્ત માણસ પણ મણિ તથા ઔષધિ આદિ પદાર્થોની શક્તિથી, મંત્રોની શક્તિથી કે યોગાભ્યાસ આદિ ક્રિયાઓની શક્તિથી આકાશમાં ગતિ કરવી વગેરે જાતની સિદ્ધિઓ મેળવે છે. કીડીઓ પણ ગ્રીષ્મઋતુના અંતરૂપ કાળની શક્તિથી પોતાને પાંખો આવતાં આકાશમાં ઊડી શકે છે. આ પ્રમાણે સિદ્ધિઓ તુચ્છ પદાર્થો જ છે, માટે આત્મજ્ઞાનીને તેમની ઈચ્છા થવી સંભવે જ નહિ. આત્મજ્ઞાની પુરુષ પોતાને બ્રહ્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત થયેલું હોવાને લીધે પોતાથી પોતામાં જ તૃપ્ત હોય છે; માટે તે પુરુષ અજ્ઞાનથી કલ્પેલી સિદ્ધિઓરૂપી તુચ્છ ફળોને ઈચ્છે જ નહિ અને અનુસરે જ નહિ. જગત સંબંધી જે જે પદાર્થો છે, તે સઘળા પદાર્થો અવિદ્યામય જ છે; માટે જેણે અવિદ્યા છોડી દીધેલી છે એવો આત્મવેત્તા પુરુષ એ પદાર્થોમાં કેમ જ આસક્ત થાય? જેઓ અવિદ્યાને પણ સુખરૂપ ગણીને મંત્ર આદિ સાધનોની યુક્તિઓથી તેને મેળવે છે, તેઓ અજ્ઞાનીઓ જ હોય છે. આત્મવેત્તા પુરુષો કદી પણ એવા અજ્ઞાની હોતા નથી. જ્ઞાની હોય કે અજ્ઞાની હોય, પણ જે પુરુષ ઔષધ આદિ પદાર્થોથી કે યોગાભ્યાસ આદિ ક્રિયાઓથી, અનુક્રમે લાંબા કાળ સુધી યત્ન કરે, તેને આકાશમાં ગમન કરવાની શક્તિ આદિ

* આ નેવ્યાશીમા સર્ગમાં જ્ઞાનીઓને સિદ્ધિઓની ઈચ્છા નહિ હોવાનું અને જ્ઞાનીઓના શરીરોને હિંસક પ્રાણીઓથી અડચણ નહિ થવાનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય એમાં સંશય નથી. પરંતુ જ્ઞાની પુરુષ તો સર્વ જગતથી ન્યારો થયેલો, તૃષ્ણાઓ વિનાનો અને પોતામાં જ સંતોષ પામેલો હોય છે; માટે તે સિદ્ધિઓને માટે યત્ન કરતો નથી અને સિદ્ધિઓની ઈચ્છા પણ કરતો નથી. જ્ઞાની પુરુષને આકાશમાં જવાની જરૂર રહેતી નથી, બીજી સિદ્ધિઓની પણ જરૂર હોતી નથી, ભોગોને પણ ઈચ્છતો નથી, નિગ્રહ તથા અનુગ્રહ કરવાની શકિત પણ ધરાવતો નથી, માનની ઈચ્છા હોતી નથી, આશા પણ રાખતો નથી, મરણને પણ વશ થતો નથી અને જીવવાની પણ તેને ભાવના હોતી નથી. સર્વદા તૃપ્ત રહેનારો, શાંત મનવાળો, રાગથી તથા વાસનાઓથી રહિત થયેલો અને આકાશની પેઠે નિર્લેપ રહેનારો જ્ઞાની પુરુષ તો સ્વરૂપમાં જ રહે છે. કોઈ સુખ કે દુ:ખ અચાનક આવી પડે અથવા જન્મ થાય કે મરણ થાય, તોપણ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પોતાની સ્વાભાવિક તૃપ્તિને કદી પણ છોડતો નથી. જેમ નદીઓના પ્રવાહોથી ખેંચાઈ આવેલી ખડ તથા કાષ્ઠ આદિ વસ્તુઓથી સમુદ્ર કાંઈ હર્ષ—શોકને પ્રાપ્ત થતો નથી તેમ પ્રારબ્ધના ક્રમથી આવી પડેલી અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ વસ્તુઓથી જ્ઞાની પુરુષ કાંઈ હર્ષ તથા શોકને પ્રાપ્ત થતો નથી. જ્ઞાની પુરુષનો અખંડાકાર વૃત્તિરૂપી ચંદનથી આત્માનું પૂજન જ કર્યા કરે છે. તત્ત્વવેત્તા પુરુષને કોઈ ક્રિયા કરવાનું પણ પ્રયોજન હોતું નથી, ક્રિયા ન કરવાનું પણ પ્રયોજન હોતું નથી અને તે પુરુષને સર્વ પદાર્થોમાં કોઈ પ્રકારે પ્રયોજનની અપેક્ષા હોતી જ નથી. જે પુરુષને આત્મજ્ઞાનનો લેશ પણ ન હોય, તે પુરુષ પણ જો સિદ્ધિઓને ઈચ્છે તો સિદ્ધિઓ આપનારા પદાર્થોની ગોઠવણો કરવાથી અનુક્રમે સિદ્ધિઓ મેળવી શકે છે. 'મણિ—મંત્ર આદિની આવી યુકિત ગોઠવવાથી આવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે' એવા પ્રકારનો જે નિયમનો ક્રમ છે, તે ક્રમ સદાશિવ આદિ મોટા દેવતાઓથી પણ ફેક કરી શકાતો નથી. જેમ ચંદ્ર શીતળપણાને છોડતો જ નથી, તેમ મણિ—મંત્ર આદિ તે તે વસ્તુઓમાં સ્વાભાવિક રીતે રહેલો સિદ્ધિઓ આપવાનો ચમત્કાર કદી પણ પોતાના નિયમને છોડતો નથી. સર્વજ્ઞ હોય, બહુ જાણનાર હોય, વિષ્ણુ હોય કે સદાશિવ હોય, તોપણ તે તે પદાર્થોના સ્વભાવસિદ્ધ નિયમને બદલાવી નાખવાની કોઈની પણ તાકાત નથી. હે રામ! આકાશમાં ચાલી શકવું વગેરે જે સિદ્ધિઓ છે, તેઓ ઔષધ આદિ દ્રવ્યોના, કાળોના, ક્રિયાઓના તથા મંત્રોના પ્રયોગોની સ્વાભાવિક શકિતઓ છે. જેમ ઝેર સ્વાભાવિક રીતે મારી જ નાખે છે, મદ્ય સ્વાભાવિક રીતે મદને જ ઉત્પન્ન કરે છે અને અથાણાંનો રસ તથા મીંઢળો સ્વાભાવિક રીતે ઊલટી કરાવે છે, તેમ કુશળ પુરુષોએ યુકિતઓથી ગોઠવેલા દ્રવ્યોના, કાળોના તથા ક્રિયાઓના ક્રમો સ્વાભાવિક રીતે તે તે સિદ્ધિઓને અવશ્ય પામે છે. હે રામ! આત્મજ્ઞાન કે જે એ દ્રવ્યોના, કાળોના તથા ક્રિયાઓના ક્રમરૂપ અવિદ્યાના વિષયથી અલગ છે અને અવિદ્યાનો બાધ કરનારું છે, તે એ આકાશમાં જવાની શકિત આદિ સિદ્ધિઓને આપનાર પણ નથી અને તે સિદ્ધિઓને ટાળી નાખનાર પણ નથી. દ્રવ્ય, દેશ, કાળ કે યુકિતઓમાંનું કોઈ પણ પરમાત્માની પદવીની પ્રાપ્તિમાં કાંઈ પણ સહાય કરી શકતું નથી. જે પુરુષને કોઈ પ્રકારની ઈચ્છા હોય તે પુરુષ જ સિદ્ધિ મેળવવાનો યત્ન કરે છે, પણ આત્મજ્ઞાની તો પૂર્ણ જ હોય છે; માટે તેને કોઈ પદાર્થમાં કયાંય પણ ઈચ્છા જ હોતી નથી કે જે ઈચ્છાથી સિદ્ધિ મેળવવા માટે યત્ન કરે. આત્માના લાભનો ઉદય સઘળી ઈચ્છાઓની જાળની બિલકુલ શાંતિ થાય ત્યારે જ થાય છે; માટે આત્મજ્ઞાની પુરુષને તે લાભથી વિરુદ્ધ ઈચ્છા કેમ થાય અને શા માટે થાય? તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પોતે ઈચ્છા વિનાનો છતાં પણ જો કૌતુકથી સિદ્ધિઓ મેળવવાને યત્ન કરે તો તેને પણ સિદ્ધિઓ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; કેમ કે જે પ્રકારની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાય તે પ્રકારને અનુસરતો

યત્ન કરવાથી અજ્ઞાનીને અને જ્ઞાનીને પણ સમયસર સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. વીતહવ્યમુનિને કેવળ જ્ઞાનની જ ઈચ્છા હતી, તેથી તેણે સિદ્ધિઓને માટે કાંઈ યત્ન કર્યો જ ન હતો; પણ જ્ઞાનના અભ્યાસને માટે જ વનમાં યત્ન કર્યો હતો કે જે યત્નનું વર્ણન મેં તમને કહી સંભળાવ્યું છે. આ પ્રમાણે કાળોની, ક્રિયાઓની, કર્મોની અને દ્રવ્યોની ગોઠવણોના સ્વભાવોથી થનારી સિદ્ધિઓ, જો તે ગોઠવણો અનુક્રમથી યોગ્ય રીતે કરવામાં આવે તો ધાર્યા પ્રમાણે અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે. જેણે જેણે 'સિદ્ધિઓ' એ નામવાળી ફળોની પંક્તિઓ મેળવી છે, તેણે તેણે તે ફળોની પંક્તિઓ પોતાના પ્રયત્નરૂપ વૃક્ષમાંથી મેળવી છે, હે રામ! નિરંતર તૃપ્ત રહેનારા આત્માનું જ અનુસંધાન કરનારા અને પરમ પ્રેમના સ્થાનરૂપ આત્મસુખને પામેલા મહાત્મા તત્ત્વવેત્તાઓને સિદ્ધિઓ કાંઈ પણ ઉપયોગી લાગતી નથી.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! ગુફામાં રહેલા વીતહવ્યના એ શરીરને સિંહ આદિ હિંસક પ્રાણીઓ કેમ ખાઈ ગયાં નહિ અને તે શરીર ધરતીના ગર્ભમાં સડી પણ કેમ ગયું નહિ? વનમાં ગયેલા એ વીતહવ્યમુનિ તુરત જ વિદેહમુક્તિ ન પામ્યા, પણ પાછો એ શરીરથી કેટલોક વિહાર કર્યા પછી વિદેહમુક્તિને પામ્યા તેનું કારણ શું? હે મુનિ મારા મનમાં એ સંશય છે તેનું યોગ્ય સમાધાન કરો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! જે જીવાત્મા વાસનારૂપી મેલા દોરાથી ખૂબ જ વીંટાયેલો હોય, તે જીવાત્મા જ આ સંસારમાં સુખ-દુઃખોની દશાઓરૂપી બળતરાને ભોગવે છે. જે જીવાત્મા વાસનાઓથી રહિત અને શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર થયેલ હોય, તેનું શરીર જેમ હોય તેમનું તેમ રહે છે. એ શરીરનું છેદન-ભેદન કરવામાં કોઈ પણ સમર્થ થતા નથી. હે રામ! યોગીનું શરીર ઘણાં ઘણાં વર્ષો વીતી જતાં પણ છેદન ને ભેદન આદિ ક્રિયાઓથી સંબંધ પામતું નથી, એ વિષયમાં એક બીજી પણ ઉત્પત્તિ કહું છું તે સાંભળો. ચિત્ત જ્યારે જ્યારે જે જે પદાર્થમાં પડે છે, ત્યારે ત્યારે તુરત તે તે પદાર્થમય થઈ જાય છે, એ નિયમ છે. જુઓ કે આપણું ચિત્ત જ્યારે આપણા કોઈ શત્રુને જુએ છે, ત્યારે જાણે તે શત્રુના હૃદયમાં રહેલા દ્વેષના પ્રતિબિંબવાળું થયું હોય, તેમ દ્વેષરૂપી વિકારને પ્રાપ્ત થાય છે; અને જ્યારે આપણા કોઈ મિત્રને જુએ છે, ત્યારે જાણે તે મિત્રના હૃદયમાં રહેલી પ્રીતિના પ્રતિબિંબવાળું થયું હોય તેમ પ્રીતિરૂપી વિકારને પ્રાપ્ત થાય છે; એ વાત આપણે સઘળાઓએ અનુભવેલી છે. ઝાડ, પર્વત અને પરદેશી માણસ આપણી ઉપર રાગદ્વેષથી રહિત હોય છે, તો એને જોઈને આપણું ચિત્ત પણ રાગ-દ્વેષથી રહિત જ રહે છે; એ વાત પણ આપણે સઘળાઓએ અનુભવેલી છે. ખાવા-પીવાના કામમાં આવતા જે જડ પદાર્થો છે, તેઓના ગુણ-દોષોનાં પ્રતિબિંબો પણ આપણા ચિત્તમાં પડે છે. જુઓ કે મીઠો પદાર્થ જોવામાં આવતાં આપણું મન તેને લેવા માટે ચપળ બને છે; રસ વિનાનો પદાર્થ જોવામાં આવતાં આપણુ મન તેની ઉપર સ્પૃહા રાખતું નથી અને કડવો પદાર્થ જોવામાં આવતાં આપણું મન રસ વિનાનું થઈ જાય છે. આ રીતે જ યોગીનું શરીર કે જે રાગ-દ્વેષ વિનાના જીવના વિલાસવાળું હોય છે, તેના ઉપર જ્યારે હિંસક પ્રાણીઓનું ચિત્ત પડે છે, ત્યારે તે ચિત્ત પણ તુરત જ રાગ તથા દ્વેષથી રહિત થઈ જાય છે; માટે હિંસક પ્રાણીઓ યોગીના શરીરને કંઈ અડચણ કરતાં નથી. જેમ એક માણસ પોતાના ગામનાં વૃક્ષોને છેદે છે, પણ માર્ગમાં બીજાનું ગામ જોવામાં આવતાં તે ગામનાં વૃક્ષો વગેરેના છેદન-ભેદનમાં પ્રવર્તતો નથી, તેમ સિંહ આદિ હિંસક પ્રાણી માર્ગમાં રાગ-દ્વેષ વિનાનો મુક્ત યોગી જોવામાં આવતાં, તેના છેદન-ભેદનમાં પ્રવર્તતું નથી. એ જ પ્રાણી યોગીના શરીરથી દૂર જઈને પાછું હિંસકપણાને પ્રાપ્ત થાય છે; કેમ કે જેવા જેવા પ્રકારનો

પદાર્થ જોવામાં આવે, તેવા તેવા પ્રકારનું ચિત્ત થઈ જાય છે, એમાં સંશય જ નથી. હે રામ! નહાર, દીપડા, સિંહ, કીડા અને સર્પ આદિ જે જે હિંસક પ્રાણીઓ છે, તેઓમાં રાગદ્વેષ વિનાના વીતહવ્યના શરીરને જોઈ, પોતે પણ રાગ—દ્વેષથી રહિત થઈ જવાને લીધે ગુફામાં રહેલા વીતહવ્યના શરીરને છેદી નાખ્યું ન હતું. હવે 'ધરતીના ગર્ભમાં રહ્યા છતાં વીતહવ્યનું શરીર કેમ સડી ગયું નહિ' એ તમારા બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપું છું તે સાંભળો: આત્મરૂપ અનુભવ સત્તાસામાન્યરૂપે કાષ્ઠ, ઢેફાં તથા પથરા આદિ સર્વ જડ પદાર્થોમાં પણ રહેલો છે, પણ મૂંગાના તથા બાળકના જ્ઞાનની પેઠે નિર્વિકાર-પણાથી રહેલો છે. જેમ સૂર્યનું પ્રતિબિંબ સઘળા પદાર્થોમાં પડે છે, પણ કેવળ જળ આદિ પદાર્થોમાં જ ચંચળ, મપાયેલું અને ચકચકિત દેખાય છે, તેમ આત્મારૂપ અનુભવ સર્વ પદાર્થો-માં રહેલો છે, પણ કેવળ લિંગશરીરોમાં જ ચંચળ, મપાયેલો અને ચકચકિત દેખાય છે. વીતહવ્યનું લિંગશરીર તત્ત્વબોધથી અને સમાધિથી નાશ પામ્યા જેવું થઈ જતાં તેના સ્થૂળ શરીરમાં રહેલો આત્મારૂપ અનુભવ પૃથ્વીમાં, જળમાં, વાયુમાં તથા અગ્નિમાં રહેલા આત્મારૂપ અનુભવ જેવો નિર્વિકાર થઈ ગયો હતો, તેથી વીતહવ્યનું શરીર પૃથ્વીના તથા જળ આદિના સંયોગથી સડી ગયું ન હતું. હે રામ! આ વિષયમાં એક બીજી પણ ઉત્પત્તિ કહું છું, તે તમે સાંભળો. જે ગતિરૂપ વિકાર છે તે નાશનું કારણ છે. એ વિકાર ચિત્તથી થાય છે અથવા વાયુથી થાય છે, એમ વ્યવહારમાં પ્રસિદ્ધ છે. પ્રાણવાયુઓ જે પોતપોતાની ક્રિયાઓ કરે છે, તે તેની ગતિ છે. વીતહવ્યના શરીરમાં યોગધારણાથી પ્રાણવાયુઓની ગતિ શાંત થઈ જતાં, તે પ્રાણવાયુઓ પથરા જેવા દૃઢ થઈ ગયા હતા તેથી વીતહવ્યનું શરીર નષ્ટ થયા વિનાનું રહ્યું હતું. જેના હાથપગ આદિ બહારના તથા પ્રાણ આદિ અંદરના ભાગો સહિત દેહમાં ચિત્તથી થતો તથા વાયુથી થતો, ગતિરૂપી વિકાર ન હોય, તેના દેહથી વૃદ્ધિ આદિ તથા ક્ષય આદિ વિકારો દૂર જ રહે છે. હે તત્ત્વ-વેત્તાઓમાં ઉત્તમ રામ! દેહના બહારના તથા અંદરના ભાગોમાં ગતિ શાંત થઈ જાય, ત્યારે તે દેહમાં ત્વચા આદિ ધાતુઓ કદી પણ પોતાની પહેલાંની અવસ્થાને ત્યજી દેતી નથી. ચિત્તથી થતું તથા વાયુથી થતું દેહનું ચલન બંધ પડી જતાં, સ્તબ્ધ થઈ ગયેલું ત્વચા આદિ ધાતુઓ મેરુપર્વતના જેવી સ્થિરતાને અને દૃઢતાને પ્રાપ્ત થાય છે. લોકમાં આપણા જોવામાં પણ આવે છે કે, પ્રાણાયામ આદિથી ધીર પુરુષોનાં શરીરોનું ચલન શાંત થઈ જાય છે, ત્યારે તેઓનાં અંગો લાકડાંના જેવાં દૃઢ તથા શબનાં અંગો જેવાં સ્થિર થઈ જાય છે. હે રામ! આ કારણને લીધે યોગીઓનાં શરીરો હજારો વર્ષ સુધી વાદળાંઓની પેઠે જળના સંબંધમાં રહેતાં છતાં પણ સડી જતાં નથી અને પૃથ્વીની અંદર રહેલી શિલાઓની જેમ પૃથ્વીના સંબંધમાં રહેતાં છતાં પણ વીંખાઈ જતા નથી. હવે 'બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપાયો જાણનારાઓમાં ઉત્તમ અને તત્ત્વવેત્તા વીતહવ્યમુનિ તે સમયે જ દેહનો ત્યાગ કરી વિદેહમુક્ત કેમ ન થયા?' એ તમારા ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપું છું, તે તમે સાંભળો. રાગથી રહિત થયેલા, બ્રહ્મને પરિપૂર્ણ રીતે જાણી ચૂકેલા અને જેનું દેહાભિમાન તૂટી ગયું હોય એવા જે જે મહાત્માઓ હોય છે, તેઓ સઘળા પોતાના દેહમાં સ્વતંત્ર જ રહે છે. એ મહાત્મા-ઓનો જીવાત્મા જ્યારે અવશેષ રહેલા પ્રારબ્ધને ભોગવવાને માટે પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે જીવન્મુક્ત થયા પહેલાં કે પછી કરવામાં આવેલાં કર્મો અથવા વાસના અથવા ઈશ્વર એમાંથી કોઈ પણ તેને અટકાવવાને સમર્થ થતું નથી. હે રામ! માટે તત્ત્વવેત્તાઓનો જીવાત્મા પ્રારબ્ધના અવશેષ રહેલા ભોગોને જ્યારે અકસ્માત્ ભોગવવા ધારે છે, ત્યારે જે જે ઇચ્છે તે તે તુરત કરી શકે છે. વીતહવ્યના જીવાત્માએ કાકતાલીયની રીતિથી તે સમયે જીવવાનું જ ધાર્યું હતું: તેથી તેણે જીવન-

ને જ તુરત દૃઢ કરી લીધું હતું. જ્યારે પ્રારબ્ધના ભોગ પૂરા થઈ રહેતાં, તેમના જીવાત્માએ વિદેહ-મુક્તિની ભાવના કરી, ત્યારે તે જીવાત્મા વિદેહ-મુક્ત થઈ ગયો; કેમ કે તેની સ્થિતિ સ્વતંત્ર હતી. વાસનાઓથી તથા પાશોથી રહિત થયેલો અને વાસ્તવિક આત્મસ્વભાવથી પ્રકાશિત થયેલો જીવાત્મા જે જે ઇચ્છે છે, તે તે ક્ષણમાત્રમાં થાય છે; કેમ કે જીવાત્મા પોતે સર્વ શક્તિઓથી સંપન્ન પરમાત્મા જ થયેલો હોય છે. ૧—૬૮

विगतवासनमाशु विपाशतामुपगतं मन आत्मतयोदितम्। यदभिवांच्छति तद्भवति क्षणात् सकलशक्तिमयो हि महेश्वरः ॥ ६८॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'સદ્વિલાસવિચારયોગોપદેશ' નામનો સર્ગ ૮૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૦ મો*

સરૂપ અને અરૂપ ચિત્તનાશ

वसिष्ठ उवाच

यदा ह्यस्तंगतप्रायं जातं चित्तं विचारतः।
तदा हि वीतहव्यस्य जाता मैत्र्यादयो गुणाः॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! જ્યારે વિચારથી ચિત્તનો લગભગ નાશ થયો, ત્યારે વીતહવ્ય મુનિને મૈત્રી આદિ ગુણો પ્રાપ્ત થયા હતા.

રામ બોલ્યા: હે મહારાજ! વિચારના ઉદયથી ચિત્તનું સ્વરૂપ લગભગ નાશ પામ્યા પછી, વીતહવ્યમુનિને મૈત્રી આદિ ગુણો પ્રાપ્ત થયા હતા, તે આપે શું કહ્યું? હે વક્તાઓમાં ઉત્તમ! ચિત્ત બ્રહ્મમાં અસ્ત પામ્યા પછી મૈત્રી આદિ ગુણો કોને થાય છે અને તેઓ શામાં સ્ફુરે છે, એ મને કહો. એ ગુણો નાશ પામેલા ચિત્તને થાય છે કે અધિષ્ઠાનને થાય છે અને જીવમાં સ્ફુરે છે કે પરમાત્મામાં સ્ફુરે છે? ઝાંઝવાનાં પાણીની નદી નાશ પામ્યા પછી શીતળતા આદિ ગુણો એ નદીને થવા પણ સંભવતા નથી અને નિર્જળ ભૂમિને થવા પણ સંભવતા નથી. એ ગુણોનું જેમાં સ્ફુરણ થાય એવું પણ કાંઈ સંભવતું નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! એક સરૂપ અને બીજો અરૂપ એવી રીતે ચિત્તનો નાશ બે પ્રકારનો છે. જીવન્મુક્તિથી ચિત્તનો જે નાશ થાય છે, તે સરૂપ (ચિત્તના કાંઈક પ્રતિભાસવાળો) થાય છે અને વિદેહમુક્તિથી ચિત્તનો જે નાશ થાય છે, તે અરૂપ (ચિત્તના લેશમાત્ર પ્રતિભાસથી રહિત) થાય છે. આ સંસારમાં ચિત્તનું હોવું દુઃખ આપનારું જ છે અને ચિત્તનો નાશ સુખ આપનારો થાય છે. ચિત્તની સત્તાનો ક્ષય કરીને ચિત્તનો નાશ કરી નાખવો જોઈએ. જે ચિત્ત અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી વાસનાઓની જાળોથી વ્યાપ્ત હોવાને લીધે પુનર્જન્મનું કારણ થઈ પડે એવું હોય તે ચિત્તને સત્તાવાળું સમજો. એ સત્તાવાળું ચિત્ત કેવળ દુઃખદાયી જ છે, અનાદિકાળના અધ્યાસથી પ્રાપ્ત થયેલા દેહાદિકના ધર્મોને જે ચિત્ત 'મારા' છે એમ માની લે, તે ચિત્તને સત્તાવાળું સમજવું. સત્તાવાળું ચિત્ત જ અજ્ઞાની, દુઃખિત અને જીવ કહેવાય છે. જ્યાં સુધી ચિત્તની, સત્તા હોય ત્યાં સુધી દુઃખનો ક્ષય ક્યાંથી જ થાય? ચિત્ત અસ્ત પામે ત્યારે જ સંસાર અસ્ત પામે છે. અજ્ઞાની પુરુષનું ચિત્ત વાસનાઓની જાળોથી અત્યંત દૃઢતાને પ્રાપ્ત થયેલું હોવાને લીધે ખસેડી શકાય એવું હોતું નથી, માટે તે ચિત્ત દુઃખરૂપી વૃક્ષોના મૂળરૂપ છે. એ સત્તાવાળું ચિત્ત દુઃખરૂપી વૃક્ષોના ઘણા ઘણા અંકુરોને ઉત્પન્ન કરે છે.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! કોના ચિત્તને નષ્ટ થયેલું ન સમજવું, નષ્ટ થયેલું ચિત્ત કેવું હોય છે, ચિત્તનો નાશ કેવા પ્રકારનો થાય છે અને ચિત્તની સ્થિતિ શાથી રહે છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! હે પૂછી જાણનારાઓમાં ઉત્તમ! ચિત્તની સ્થિતિ અજ્ઞાનથી થતી વાસનાઓની જાળોથી રહે છે એ હું કહી ચૂક્યો છું. હવે ચિત્તના નાશ વિષે કહું છું તે સાંભળો. જેમ પર્વતને શ્વાસના પવનો ડોલાવી

* આ નેવુમા સર્ગમાં સરૂપ અને અરૂપ એવી રીતે ચિત્તનો બે પ્રકારનો નાશ કહેવામાં આવશે.

શકતા નથી, તેમ જે ધીરપુરુષને સુખ-દુઃખોની દશાઓ આત્માના અનુસંધાનમાંથી દૂર કરી શકે નહિ, તેના ચિત્તને નષ્ટ થઈ ગયેલું સમજવું. 'આ સાત વેંતનો દેહ હું છું અને દેહથી ન્યારું જે સર્વ છે તે હું નથી' એવી રીતની ભાવના જે પુરુષને નીચ ન કરી નાખે તેનું ચિત્ત નષ્ટ થઈ ગયેલું કહેવાય છે. આપદા, કંગાલપણું, ઉત્સાહ, મદ, માંદાપણું અને મહોત્સવ જેના મુખના વર્ણને દબાવી શકે નહિ તેના ચિત્તને નષ્ટ થયેલું સમજવું. હે રામ! ચિત્તનો નાશ આવા પ્રકારનો સમજવો. આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ચિત્ત નષ્ટ થયેલું કહેવાય છે. જીવન્મુક્ત પુરુષને ચિત્તના નાશની દશા આવા પ્રકારની હોય છે. દૃશ્ય પદાર્થોને ભ્રાંતિથી સાચા સમજીને, તેનું મનન કરવામાં આવે છે એ જ મૂઢતા છે એમ સમજો. એ મૂઢતા જ્યારે નષ્ટ થઈ જાય ત્યારે 'ચિત્તનાશ' એ નામ ધરાવનારો ઉત્તમ સ્વભાવ ઉદય પામે છે. હે રામ! આવા પ્રકારનો ચિત્તનાશ કે જે જીવન્મુક્ત પુરુષોના સ્વભાવરૂપે હોય છે, તેને જ કેટલાએક પુરુષો 'ચિત્ત' એવું નામ આપે છે. આવા સ્વભાવવાળું જીવન્મુક્તનું ચિત્ત મૈત્રી આદિ ગુણોથી યુક્ત થાય છે, ઉત્તમ વાસનાવાળું થાય છે અને પુનર્જન્મના સંબંધથી રહિત થાય છે, જેથી પુનર્જન્મ ન થાય એવી ઉત્તમ વાસનાવાળું જીવન્મુક્તનું ચિત્ત 'સત્ત્વ' એ નામથી કહેવામાં આવે છે. યથાર્થ બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને લીધે દેહાદિના અભિમાનથી રહિત થયેલું ચિત્ત, વ્યવહારમાં આભાસ જેવું અનુભવમાં આવે. એ ચિત્તનો સરૂપનાશ થયો કહેવાય છે અને તે જીવન્મુક્તને હોય છે. જીવન્મુક્તના આવી રીતે સરૂપનાશને પ્રાપ્ત થયેલા ચિત્તમાં જેમ ચંદ્રમા સ્વચ્છ કાંતિએ રહે છે, તેમ સ્વચ્છ મૈત્રી આદિ સંપત્તિઓ સર્વદા સર્વ પ્રકારની રહે છે. જેમ વસંતમાં મંજરીઓ દીપી નીકળે છે, તેમ જીવન્મુક્તના 'સત્ત્વ' એ નામથી ધરાવનારા ચિત્તરૂપી હિમાલયમાં મૈત્રી આદિ ગુણોની સંપત્તિઓ દીપી નીકળે છે.

હે રામ! મેં જે ચિત્તનો 'અરૂપ' નાશ કહ્યો, એ તો વિદેહમુક્તિને જ થાય છે; કારણ કે વિદેહમુક્તિનું ચિત્ત અત્યંત નષ્ટ થવાથી આભાસરૂપે પણ રહેતું નથી. જીવન્મુક્તિના સમયમાં મૈત્રી આદિ સઘળા ઉત્તમ ગુણોથી મુક્ત રહેનારું ચિત્ત જ્યારે અત્યંત પવિત્ર પદરૂપ નિર્મળ વિદેહમુક્તિને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે અત્યંત નષ્ટ થઈ જાય છે. વિદેહમુક્તિમાં જે 'અરૂપ' નામનો ચિત્તનો નાશ થાય છે, તેમાં ચિત્તનો લેશમાત્ર ભાગ પણ અવશેષ રહેતો નથી. વિદેહમુક્તિમાં ગુણો પણ રહેતા નથી, દુર્ગુણો પણ રહેતા નથી, લક્ષ્મી પણ રહેતી નથી, ગરીબાઈ પણ રહેતી નથી ચપળતા પણ રહેતી નથી, ઉદય પણ રહેતો નથી, અસ્ત પણ રહેતો નથી, હર્ષ પણ રહેતો નથી, ને ક્રોધ પણ રહેતો નથી. તેમાં અંધારું રહેતું નથી, અજવાળું રહેતું નથી, સાયંકાળ રહેતો નથી, દિવસ રહેતો નથી, રાત્રિ રહેતી નથી, દિશાઓ રહેતી નથી, આકાશ રહેતું નથી, પાતાળ રહેતું નથી અને અનર્થો રહેતા નથી. વળી વાસના રહેતી નથી, રચના રહેતી નથી, તૃષ્ણા રહેતી નથી, વૈરાગ્ય રહેતો નથી, આસક્તિ રહેતી નથી, પ્રિય પણ રહેતું નથી અને અપ્રિય પણ રહેતું નથી. એ વિદેહમુક્તિરૂપ પદ કોઈ પણ કર્માદિથી પ્રાપ્ત થતું નથી. એ પદ જીવન્મુક્ત લોકોને પ્રારબ્ધના ક્ષયને અંતે જ પ્રાપ્ત થાય છે. જો શરદઋતુનું સ્વચ્છ આકાશ અંધકારથી પણ રહિત હોય, તેજથી પણ રહિત હોય, તારાઓથી પણ રહિત હોય, ચંદ્રથી પણ રહિત હોય, સૂર્યથી પણ રહિત હોય, વાયુથી પણ રહિત હોય, સંધ્યાથી પણ રહિત હોય, રજથી પણ રહિત હોય અને કોઈ જાતના ધબ્બકારાથી પણ રહિત હોય, તો તેની ઉપમા વિદેહમુક્તિના પદને આપી શકાય. જેમ પવનોનું મોટું સ્થાન આકાશ છે, તેમ સંસારના, આડંબરના તથા બુદ્ધિના પારને પામેલા તત્ત્વવેત્તાઓનું એ 'વિદેહમુક્તિ' નામનું પદ મોટું સ્થાન છે. એ પદ કે જે દુઃખોથી અત્યંત રહિત છે, ચેતન હોવા

છતાં પણ ક્રિયાઓથી રહિત છે, આનંદરૂપ છે અને રજોગુણથી, તમોગુણથી તથા સત્ત્વગુણથી પણ રહિત છે, તેમાં ચિત્તના અંશથી પણ અત્યંત રહિત થયેલા અને બ્રહ્મસ્વરૂપને પામેલા મહાત્મા વિદેહમુક્ત પુરુષો જ વસે છે. ૧–૩૧

संशांतदुःखमजडात्मकमेव सुसमानंदमंथर-मपेतरजस्तमो यत् । आकाशकोशतनवो तनवा महांतस्तस्मिन्पदे गलितचित्तलवा वसंति ॥३१॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'ચિત્તવિચારયોગોપદેશ' નામનો સર્ગ ૯૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૧ મો×

શરીરનું બીજ ચિત્ત અને ચિત્તનું બીજ પ્રાણચલન તથા વાસના છે

राम उवाच

परमाकाशकोशाद्रिरूढलोकांतरद्रुमम् ।
तारकापुष्पशबलं देवासुरविहंगमम् ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા: હે વક્તાઓમાં ઉત્તમ! આ જગતરૂપી વનની અંદર, બ્રહ્મરૂપી આકાશમાં રહેલા માયારૂપી પહાડમાં વિચિત્ર ભુવનોરૂપી વૃક્ષો ઊગેલાં છે, તારાઓરૂપી વિચિત્ર કળીઓ શોભી રહી છે અને દેવતાઓ તથા દૈત્યોરૂપી પક્ષીઓ ઊડયા કરે છે. ત્યાં વીજળીઓરૂપી મંજરીઓ-વાળી, દિશાઓરૂપી શાખાઓમાં વિચિત્ર વર્ણોવાળાં વાદળાંરૂપી પાંદડાં જામી રહ્યાં છે અને સઘળી ઋતુઓમાં રમણીય લાગે એવાં ચંદ્ર, સૂર્ય તથા ગ્રહોરૂપી મોટાં પુષ્પો ખીલી રહ્યાં છે. વળી તે વનમાં સાત સમુદ્રોરૂપી વાવો દીપી રહી છે, સેંકડો નદીઓ લોકોનાં મનોનું આકર્ષણ કર્યા કરે છે અને ચૌદે લોકમાં રહેનારાં અનંત પ્રાણીઓ પોતપોતાની જીવિકાઓને મેળવ્યા કરે છે. તે વનને વાસનાઓરૂપી ગૂંચળાંથી ઘેરી લઈને ભરપૂરપણાથી રહેલી, વિસ્તીર્ણ આકારવાળી, જરા તથા મરણરૂપી ગાંઠોવાળી, સુખ–દુઃખોરૂપી ફળોની પંક્તિઓવાળી, અત્યંત દૃઢ મૂળોવાળી અને મોહરૂપી જળથી સિંચાયા કરતી આ સંસૃતિ(જીવોની તે તે યોનિઓમાં ગતિ)રૂપી દ્રાક્ષની લતાનું બીજ કોણ છે? તે બીજનું બીજ કોણ છે? તે બીજનું બીજ કોણ છે? અને તે બીજના બીજનું બીજ કોણ છે? હે મહારાજ! ફરી પણ બોધની વૃદ્ધિને માટે અને જ્ઞાનના સારભૂત બ્રહ્મપણાની સિદ્ધિને માટે આ સઘળું આપ સંક્ષેપથી મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! જેની અંદરના લિંગદેહમાં અનંત વિચિત્ર કાર્યો કરનારાં શુભા-શુભ કર્મોરૂપી મોટા અંકુરો રહ્યા છે, એવું શરીર જ સંસૃતિરૂપી દ્રાક્ષની લતાનું બીજ છે એમ સમજો. જેમ શરદઋતુમાં પૃથ્વી વૃક્ષોની શાખા-ઓથી ગહન અને ફળ તથા પાંદડાંથી શોભે છે, તેમ શરીરરૂપી બીજથી જ એ વેલ વૃદ્ધિ પામેલી છે. એ શરીરનું બીજ ચિત્ત છે કે જે ચિત્ત સંપત્તિ—વિપત્તિઓની દશાઓના ભંડારરૂપ છે, દુઃખોરૂપી રત્નોના ડાબલારૂપ છે અને આશાના દાસરૂપ છે. આ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન શરીરો ચિત્તથી ઉદય પામે છે. 'ચિત્તથી શરીરો-નો ઉદય થવો કેમ સંભવે?' એવી શંકા રાખવી નહિ; કેમ કે સ્વપ્નાવસ્થામાં ચિત્તથી જ શરીરનો ઉદય થતો આપણા સર્વના અનુભવમાં આવે છે. જેમ માંદા માણસને ઉત્પાતો દેખાડવાના સંકલ્પવાળા ગંધર્વ લોકોના ચિત્તથી ગોખોવાળું અને પ્રકાશિત આકારવાળું ગંધર્વનગર ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આપણા ચિત્તથી આ શરીર ઉત્પન્ન થાય છે. હે રામ! જેમ ઘડા તથા કૂંડાં આદિ પદાર્થો માટીનું જ વિશાળ રૂપ છે, તેમ જે કાંઈ આ મોટા આડંબરવાળું જગત જોવામાં આવે છે, તે પણ ચિત્તનું જ વિશાળ રૂપ છે. વૃત્તિઓરૂપી શાખાઓને ધરનારા એ ચિત્તરૂપી વૃક્ષનાં, પ્રાણનું ચલન અને દૃઢ વાસના એ બે બીજ છે. જ્યારે પ્રાણ નાડીઓનો સ્પર્શ કરી

× આ એકાણુમા સર્ગમાં જીવોની તે તે યોનિમાં જે ગતિ થાય છે તેનું બીજ શરીર છે, શરીરનું બીજ ચિત્ત છે અને પ્રાણનું ચલન તથા વાસના એ બે ચિત્તનાં બીજ છે, એમ કહેવામાં આવશે.

ગતિ કરવા લાગે છે ત્યારે તરત જ શરીરની અંદર વ્યાપીને રહેલો આત્મારૂપી સામાન્ય અનુભવ અમુક અંશથી ચિત્તરૂપે ગોઠવાઈ જાય છે, જ્યારે પ્રાણ નાડીઓના માર્ગોનાં છિદ્રોમાં ગતિ કરવા લાગતો નથી, ત્યારે વિષયોના સંસ્કારો જાગ્રત ન થવાને લીધે, સામાન્ય અનુભવની અંદર ચિત્તરૂપી વિકાર થતો નથી. પ્રાણની જે ગતિ છે તે જ ચિત્તરૂપ દ્વારથી 'જગત' એ નામને પ્રાપ્ત થઈને બહાર દેખાય છે, એમ પણ કહેવાય છે. જેમ આકાશમાં નીલતા આદિ મિથ્યા જ દેખાય છે, તેમ આત્મા, પ્રાણ, ચિત્ત અને જગત એ સર્વ મિથ્યા જ દેખાય છે. પ્રાણની ગતિ બંધ પડતાં, સામાન્ય અનુભવરૂપ આત્મામાં ચિત્તરૂપ વિકાર નહિ ઊઠવાથી, તે આત્માનું જે શાંતપણું રહે છે, તે જ સમાધિ કહેવાય છે. પ્રાણની ગતિ થતાં, આત્મારૂપી અનુભવ અમુક અંશમાં ચિત્તરૂપી થઈને, હાથથી પછાડેલા દડાની જેમ ઊછળ્યા કરે છે. જેમ હાથથી પછાડેલો દડો વારંવાર આંગણામાં ઊછળ્યા કરે છે, તેમ પ્રાણની ગતિથી સંસ્કારોના જાગવારૂપી પ્રેરણાને પામેલો આત્મારૂપી અનુભવ ચિત્તરૂપે ઊછળ્યા કર છે. જેમ વાયુથી ગંધ વિક્ષેપ પામે છે, તેમ સત્ય સર્વમાં વ્યાપક અને સૂક્ષ્મ કરતાં પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ અનુભવ પ્રાણની ગતિથી ઉપર કહેલો વિક્ષેપ પામે છે. હે રામ! માટે અનુભવને વિક્ષેપથી રહિત રાખવો એ જ પરમ કલ્યાણ છે એમ સમજો. એ વિક્ષેપનું કારણ પ્રાણની ગતિ છે, માટે તે ગતિને રોકવામાં આવે, તો આત્મામાં વિક્ષેપ ઊઠે જ નહિ. આત્મા ચિત્તરૂપે ગોઠવાયો કે તરત જ બહારના વિષયોમાં અત્યંત રાગથી દોડે છે, દોડીને તે વિષયોનો ઉપભોગ કરે છે અને ઉપભોગ કરવાથી એ ચિત્તરૂપ થયેલા આત્માને અનંત દુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે. એ ચિત્ત જો બહારના વિષયોથી વિમુખ થઈને આત્માના બોધને અર્થે ઉદ્યોગ કર્યા કરે, તો તેને એ પામવા યોગ્ય નિર્મળ પદ પ્રાપ્ત થાય છે. હે રામ! માટે ચિત્તના બીજરૂપ પ્રાણની ગતિથી અને વાસનાઓની પ્રેરણાથી આત્માને વિક્ષેપ ન આવવા દો, તો તમે મુક્ત જ છો. આત્મામાં જે વિક્ષેપનું ઊઠવું છે એ જ ચિત્ત છે, એમ સમજો અને તે ચિત્ત જ લોકોને દુઃખી કરી નાખનારી આ સંસારરૂપી અનર્થોની જાળ પાથરેલી છે, એમ સમજો. યોગીઓ ચિત્તની શાંતિને અર્થે જ પ્રાણાયામોના તથા ધ્યાનોના વિધિસર પ્રયોગ કરીને પ્રાણની ગતિને રોકે છે. પ્રાણનું શોધન કરવું એ બહુ ઉત્તમ છે, આત્માને વિક્ષેપોરહિત રાખનાર છે, ચિત્તની શાંતિરૂપ ફળ આપનાર છે અને સમતાનું મોટું કારણ છે. હે રામ! 'પ્રાણનું ચલન ચિત્તનું બીજ છે' એ વિષય મેં તમને કહી સંભળાવ્યો. હવે 'વાસના ચિત્તનું બીજું બીજ છે' એ વિષય કે જે તત્ત્વવેત્તાઓએ પ્રકટ કરેલો છે અને અનુભવેલો છે તે કહું છું, તમે તે સાંભળો. પૂર્વકાળની દૃઢ ભાવનાને લીધે દેહ આદિ પદાર્થોને 'હું અને મારું' ઈત્યાદિરૂપે જે સ્વીકારી લેવામાં આવે, તે સ્વીકારવું એ જો પૂર્વાપરના વિચાર વિનાનું હોય તો તે વાસના કહેવાય છે. હે રામ! વાસનાના તીવ્ર વેગથી જોડાયેલો પુરુષ પોતાથી જ્યારે જે વસ્તુનું અનુસંધાન કરે છે, ત્યારે તુરત સઘળી બીજી સ્મૃતિઓથી રહિત થઈને તે વસ્તુમય થઈ જાય છે. વાસનાએ પરવશ કરેલો અને ધારેલી વસ્તુમય થઈ ગયેલો પુરુષ જે વસ્તુને જુએ છે, તે વસ્તુને સાચી માનીને મોહ પામે છે. વાસનાના વેગથી પરવશ થયેલો હોવાને લીધે તે પોતાના સ્વરૂપને ત્યજી દે છે અને ખોટી આસક્તિવાળો થઈને મદ્યના મદવાળા માણસની જેમ સંસારરૂપી વિપરીત દેખાવને જોવા લાગે છે. જેમ ઝેરથી પરવશ થયેલો માણસ દુઃખોથી ઘેરાઈ જાય છે, તેમ અંદર રહેલી વાસનાથી પરવશ થયેલો પ્રાણી ખોટી સમજણવાળો થઈને દુઃખોથી ઘેરાઈ જાય છે. અનાત્મામાં આત્માની ભાવના કરવી અને મિથ્યામાં સાચાપણાની ભાવના કરવી, એ જ ખોટી સમજણનું સ્વરૂપ છે અને તે જ ચિત્ત છે, એમ સમજો. પદાર્થોમાં

એવી રીતની જ વાસનાના દૃઢ અભ્યાસથી અત્યંત ચંચળ થયેલું ચિત્ત જન્મનું, જરાનું તથા મરણનું કારણ થાય છે. જ્યારે 'આ વસ્તુ ત્યાજ્ય છે અને આ વસ્તુ ગ્રાહ્ય છે' એવી કાંઈ વાસના જ ન રહે અને સઘળી અહંતા—મમતાને છોડીને રહેવામાં આવે, ત્યારે આત્મામાં ચિત્તરૂપી વિકાર ઉત્પન્ન થતો નથી. જ્યારે ચિત્ત વાસનાઓથી રહિત થઈને કદી કોઈ દૃશ્યની કલ્પના જ ન કરે, ત્યારે પરમ ઉપશમ આપનારી સંકલ્પરહિત અવસ્થા ઉદય પામે છે. જેમ આકાશમાં વાદળું સ્ફુરે છે, તેમ જ્યારે આત્મામાં કાંઈ પણ સ્ફુરે નહિ, ત્યારે જેમ આકાશમાં કમળ ઉત્પન્ન થતું નથી, તેમ આત્મામાં ચિત્ત ઉત્પન્ન થતું નથી. જ્યારે જગત સંબંધી કોઈ પણ વસ્તુનું સ્મરણ જ ન થાય, ત્યારે સર્વથી રહિત થયેલા આત્મામાં ચિત્ત કેમ જ ઉત્પન્ન થાય? હે રામ! રાગને લીધે દૃશ્ય વસ્તુમાં સાચાપણાની ભાવના કરવામાં આવે છે, એટલું જ ચિત્તનું રૂપ છે એમ હું માનું છું. બાહ્ય પદાર્થોને યાદ જ ન કરવા એ નિરોધરૂપ યોગથી સઘળાં દૃશ્યોને ભૂલી જઈને સાચા આત્મસ્વરૂપનું જ અવલોકન કરવું એ ચિત્તની સંકલ્પરહિત અવસ્થા કહેવાય છે. જીવન્મુક્તનું ચિત્ત વૃત્તિવાળું હોય છે.જીવપણુ અંદર રાગદ્વેષથી રહિત હોવાને લીધે શીતળ જ રહે છે; માટે તે ચિત્ત હોવા છતાં નથી એમ જ કહેવાય છે. જેને વિષયરસોની ઉત્કંઠાપૂર્વક સ્મરણથી થતો રાગ જ ન હોય, તેનું ચિત્ત અચિત્તપણાને પામેલું કહેવાય છે અને સત્ત્વ કહેવાય છે. જેને પુનર્જન્મ આપનારી ઘાટી વાસના હોતી નથી, તે પુરુષ જીવન્મુક્ત અને સત્ત્વસ્થ કહેવાય છે. જેમ કુંભારનો ચાકડો કામ પૂરું થઈ રહ્યા પછી પણ વેગ સમાપ્ત થાય ત્યાં સુધી ફર્યા કરે છે તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષ અનાત્મપદાર્થોની વાસના વિનાનો હોવા છતાં પણ પ્રારબ્ધનો વેગ સમાપ્ત થાય ત્યાં સુધી વ્યવહાર કર્યા કરે છે. જેઓની વાસના વિષયોના સ્વાદથી રહિત થયેલી હોવાને લીધે, ભુંજાયેલા બીજની પેઠે આભાસમાત્ર હોવાથી પુનર્જન્મરૂપી અંકુરને ઉત્પન્ન કરનારી ન હોય, તેઓ જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. જેઓનું ચિત્ત સત્ત્વપણાને પામેલું હોય છે એવા અને જ્ઞાનના પારને પહોંચેલા એ જીવન્મુક્ત લોકો અચિત્ત (ચિત્ત વિનાના) જ કહેવાય છે. પ્રારબ્ધનો ક્ષય થાય ત્યારે એઓ વિદેહમુક્ત થાય છે. હે રામ! એક પ્રાણની ગતિ અને બીજી વાસના, એ બે ચિત્તનાં બીજ છે, એમાંથી એક ક્ષીણ થતાં તરત બંને ક્ષીણ થઈ જાય છે. જેમ ઘટાકાશની અંદર જળ ભરાવામાં ઘડો અને જળાશય બંને મળીને કારણરૂપ થાય છે, પણ જુદાં જુદાં કારણરૂપ થતાં નથી; તેમ પ્રાણની ગતિ અને વાસના બંને મળીને ચિત્તના જન્મના કારણરૂપ થાય છે, પણ જુદાં જુદાં કારણરૂપ થતાં નથી. એકલી પ્રાણની ગતિ કે એકલી વાસના ચિત્તને જન્મ આપે એમ નથી. જેમ તલમાં તેલ રહે છે, તેમ પ્રાણની ગતિ વાસનાની અંદર રહે છે અને વાસના પ્રાણની ગતિની અંદર રહે છે. જેમ બીજથી અંકુર થાય છે અને અંકુરથી બીજ થાય છે, તેમ પ્રાણની ગતિથી વાસના થાય છે અને વાસનાથી પ્રાણની ગતિ થાય છે; માટે પ્રાણની ગતિ અને વાસનાનું ત્રીજું કોઈ બીજ નથી એમ પણ કહી શકાય છે. બીજી રીતથી જોઈએ તો એ પ્રાણની ગતિ તથા વાસના કે જેઓ એકબીજાના આધાર વિના થનારાં નથી અને અનુક્રમે પરસ્પરથી ઉત્પન્ન થાય છે તેઓને, પ્રાણને, ઇન્દ્રિયોને તથા તેઓથી થના આનંદને ઉત્પન્ન કરનારું ચિત્ત છે એમ પણ કહી શકાય છે. એ ચિત્ત આત્માના વિકારરૂપ હોવાથી આત્મારૂપ જ છે, તેમ જ પૂર્વે ભોગવેલો વિષયાનંદ અને વર્તમાન જીવન પણ વાસનારૂપ જ હોવાથી બંને સાથે મળીને ચિત્તને ઉત્પન્ન કરે છે અને જેમ પુષ્પમાં સુગંધ રહી છે તથા તલમાં તેલ રહ્યું છે, તેમ પૂર્વે ભોગવેલો વિષયાનંદ વર્તમાન જીવનમાં રહ્યો છે અને વર્તમાન જીવન પૂર્વે ભોગવેલા વિષયાનંદમાં રહ્યું છે. વાસનાથી પ્રાણની ગતિ

થાય છે, પ્રાણની ગતિથી વાસના થાય છે અને ચિત્તાથી વાસના તથા પ્રાણની ગતિ થાય છે; એટલે એવી રીતે બીજના તથા અંકુરના જેવો ક્રમ ચાલ્યો જ આવે છે. વાસના પોતે ઊછળી આત્મામાં ક્ષોભ કરીને પ્રાણની ગતિને જાગ્રત કરે છે અને તેથી ચિત્તારૂપ બાળક જન્મે છે; તેમ જ પ્રાણ પોતે ગતિ કરી આત્મામાં ક્ષોભ કરીને રાગાદિ વાસનાને પ્રેરે છે તેથી ચિત્તારૂપ બાળક જન્મે છે. હે રામ! આ રીતે પ્રાણની ગતિ અને વાસના ચિત્તાના બીજરૂપ છે. એમાં-થી એક નાશ પામે તો તે બંનેનો નાશ થાય છે અને ચિત્તાનો પણ નાશ થાય છે. જેમ વાયુનો ઓઘ કાળથી પાકી ગયેલા ફળને ક્ષણમાત્રમાં પાડી નાખે છે, તેમ ક્ષયપમાડેલી વાસના ચિત્તારૂપી વૃક્ષને ક્ષણમાત્રમાં પાડી નાખે છે. એ ચિત્તારૂપી વૃક્ષ સુખદુઃખોના મનરૂપી ગતિવાળું છે, શરીર-રૂપી મોટાં ફળવાળું છે, કાર્યોરૂપી પાંદડાંવાળું છે, ક્રિયાઓરૂપી લતાઓથી વીંટાયેલું છે, તૃષ્ણારૂપી કાળોતરી નાગણીના નિવાસરૂપ છે, રાગ તથા રોગરૂપી બગલાઓના ઘરરૂપ છે, અજ્ઞાનરૂપી મૂળવાળું છે, અત્યંત દૃઢ છે અને ઇન્દ્રિયોરૂપી પક્ષીઓના સ્થાનરૂપ છે. હે રામ! આ ચિત્તારૂપી રજની ડમરી એ સઘળી આશાઓરૂપી દિશાઓમાં ફેલાયેલી છે, ચૈતન્યરૂપી નેત્રને ઢાંકી દેનારી છે, ચપળ વાદળાં જેવા તથા થાંભલા જેવા આકાર-વાળી છે, અજ્ઞાનરૂપી ઉકરડામાંથી ઊઠેલી છે, તૃષ્ણાઓરૂપી તરણાંથી વ્યાપ્ત છે, સ્ફુરતી નાની નાની વૃત્તિઓરૂપી કણીઓની ભારે ગડબડવાળી છે, ઘૂમવામાં કોઈ પણ પરિશ્રમ પામતી નથી અને અંદર રહેલા આત્મારૂપી સૂર્યના પ્રકાશને દેખાવા દેતી નથી અને તે પ્રાણરૂપી પવનની ગતિ રોકવાથી ક્ષણમાત્રમાં લીન થઈ જાય છે. ચિત્તાના બીજરૂપ પ્રાણની ગતિ અને વાસના, એ બંનેનું બીજ શબ્દાદિ વિષયો છે, એમ પણ કહી શકાય છે; કેમ કે શબ્દાદિ વિષયોથી હૃદયમાં પ્રાણની ગતિનું તથા વાસનાનું સ્ફુરણ થાય છે. પ્રિય—અપ્રિય શબ્દાદિ વિષયોના સ્મરણથી જ પ્રાણની ગતિ તથા વાસના ઉદય પામે છે; માટે શબ્દાદિ વિષયો બીજ છે એમ કહેવામાં આવે છે. જેમ મૂળના છેદનથી વૃક્ષ તુરત નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ શબ્દાદિ વિષયોના ત્યાગથી પ્રાણની ગતિ અને વાસના મૂળ સહિત તુરત નષ્ટ થઈ જાય છે. શબ્દાદિ વિષયોને આત્માથી અભિન્ન ધારવા એ જ શબ્દાદિ વિષયોનો ત્યાગ છે; કેમ કે આત્મા જ પોતાના ધીરપણાને તજી દઈ, શબ્દાદિ વિષયો જેવો થઈને ચિત્તાના બીજ-રૂપ થાય છે, જેમ તલ તેલ વિનાનો હોતો નથી, તેમ શબ્દાદિ વિષયો પણ આત્મા વિનાના હોતા જ નથી. બહારના તથા અંદરના જે કોઈ વિષયો છે, તેઓ આત્માથી જુદા છે જ નહિ. જે આત્મા છે તે જ સંકલ્પથી સ્ફુરીને પોતાથી પોતામાં જ શબ્દાદિ વિષયોને દેખે છે. જેમ સ્વપ્નમાં મરણ તથા બીજા દેશમાં સ્થિતિ આત્માના પોતાના ચમત્કારથી જ થાય છે, તેમ જાગ્રતના વિષયો પણ આત્માના પોતાના ચમત્કારથી જ થાય છે. આત્માને વિવેકદશામાં જે પોતાના તત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે, તે પણ પોતાના સંકલ્પથી જ થતું હોવાને લીધે સ્વપ્ન જેવું જ છે; કેમ કે અદ્વિતીય સ્વરૂપમાં તત્ત્વજ્ઞાન આદિ કાંઈ પણ વાસ્તવિક રીતે સંભવતું નથી. હે રામ! માટે જેમ બાળકને પોતાના સંકલ્પથી ઊઠેલા ભ્રમથી જ વેતાલ દેખાય છે, તેમ જીવા-ત્માને પોતાના સંકલ્પથી ઊઠેલા ભ્રમથી જ આ જગતરૂપી જાળ દેખાય છે. જેમ શાંતિથી ઠૂંઠામાં પુરુષ દેખાય છે, તેમ જીવાત્માને પોતામાં ભ્રાંતિથી શબ્દાદિ વિષયો દેખાય છે. જેમ જાળિ-યામાં પેઠેલાં સૂર્યનાં તથા ચંદ્રનાં કિરણોમાં લાક-ડીના જેવા તેજનો આકાર તથા ઊડતા ત્રસરેણુ-ઓ દેખાય છે અને જેમ વહાણમાં બેઠેલાને કાંઠા-ના પર્વત ચાલતા લાગે છે, તેમ જીવાત્માને પોતામાં જગત દેખાય છે. જેમ રજ્જુમાં દેખાતું સર્પપણું અને ચંદ્રમાં દેખાતું બેપણું સારી રીતે અવલોકન કરવાથી ટળી જાય છે, તેમ આત્મા-માં દેખાતું જગતરૂપી મિથ્યા જ્ઞાન યથાર્થ જ્ઞાન-

થી ટળી જાય છે. 'આત્મા શુદ્ધ જ છે અને તેમાં જગત મુદ્દલ છે જ નહિ' એવી રીતનો જે દૃઢ નિશ્ચય થાય તે યથાર્થ જ્ઞાન જ છે, એમ વિદ્વાનોએ સિદ્ધાંત કર્યો છે. આ આત્માને પૂર્વે જોયેલું અથવા પૂર્વે નહિ જોયેલું જે કાંઈ દ્વૈત દેખાય છે, તેને સમજુ પુરુષે પ્રયત્નથી ટાળી નાખવું જોઈએ. એ ટાળી નાખવામાં નથી આવતું એટલો જ આત્માને સંસારનો સંબંધ છે અને એ ટાળી નાખવામાં આવે એ જ મોક્ષ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. જગતનું દર્શન એ જન્માદિ અનંત દુ:ખને માટે છે અને જગતના દર્શનથી રહિત થઈને ચેતનપણાથી રહેવું એ અવિનાશી સુખને માટે છે. હે રામ! માટે તમે જગતના દર્શનનો ત્યાગ કરીને ચૈતન્ય–એકરસ તથા પૂર્ણાનંદ થાઓ. આત્મા કે જે જગતના દર્શનથી રહિત છતાં ચૈતન્ય છે તે જ તમે છો.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! જગતના દર્શનનો ત્યાગ કરીને ચેતન રહેનારો પુરુષ કેવો થાય? જગતનું દર્શન ટળી જાય તો જડપણું પ્રાપ્ત થયા વિના રહે નહિ, એ જડપણું કેવી રીતે ટળે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! જીવન્મુક્તપુરુષ વ્યવહારના અભ્યાસમાત્રને દેખાડે છે; પણ તેના મનમાં ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન કાળની કોઈ પણ વસ્તુમાં સત્યતા માનવારૂપી ભ્રાંતિ હોતી નથી; એટલા માટે તે પુરુષ જગતના દર્શનનો ત્યાગ કરનારો છે અને ચેતન છે. જે પુરુષને સેંકડો કાર્યો કરવા છતાં પણ જગતમાં સત્યપણાની ભ્રાંતિ ન હોય, તે પુરુષ જગતના દર્શનનો ત્યાગ કરનારો અને ચેતન કહેવાય છે. જેની બુદ્ધિ વિષયોથી જરા પણ લેપાતી ન હોય, તે પુરુષ જગતના દર્શનનો ત્યાગ કરનારો, ચેતન અને જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. જ્યારે સઘળી વિષયવાસનાઓ ટળી જવાને લીધે આત્મસ્વરૂપ વિના બીજું કાંઈ પણ નાશ પામે એવું નથી, એમ માનવામાં ન આવે અને બાળકના તથા મૂંગા આદિના જ્ઞાનની પેઠે નિર્વિક્ષેપપણાથી રહેવામાં આવે, ત્યારે જડતા વિનાના સ્વચ્છ અનુભવનો આશ્રય કર્યો કહેવાય છે. એ આશ્રય કરવાને લીધે જીવન્મુક્ત પુરુષ ફરી વાર જન્મ–મરણ આદિના લેપને પ્રાપ્ત થતો નથી. જેમ આકાશમાં મોટી નીલતા ઉદય પામે છે, તેમ નિર્વિકલ્પ સમાધિ કરવાથી સઘળી વાસનાઓ વિનાનો બ્રહ્માકાર વૃત્તિરૂપી મોટો આનંદ ઉદય પામે છે કે જે આનંદમાં જીવન્મુક્ત પુરુષો સર્વદા રહે છે. જીવન્મુક્ત પુરુષનો એ બ્રહ્માકારવૃત્તિ રૂપ આનંદ પણ વિદેહમુક્તિના સમયમાં જીવન્મુક્તની સાથે પરબ્રહ્મની અંદર લીન થઈ જાય છે. જગતના જગતરૂપે દર્શનનો ત્યાગ કરનારો મહાસુખી જીવન્મુક્ત પુરુષ ચાલતાં, બેસતાં, સ્પર્શ કરતાં અને ગંધ આદિનું ગ્રહણ કરતાં પણ એ બ્રહ્માકારવૃત્તિરૂપી આનંદથી યુક્ત રહે છે; માટે ચેતન એકરસ અને પૂર્ણાનંદ કહેવાય છે. હે અપાર ગુણોના સમુદ્રરૂપ રામ! યત્નો દ્વારા ગમે તેવું કષ્ટ વેઠીને પણ જીવન્મુક્તપણાને મેળવી આ સંસારરૂપી દુ:ખમય સમુદ્રના પારને પ્રાપ્ત થાઓ. જેમ બીજમાંથી કાળે કરી આકાશ સુધી પહોંચનારું મોટું વૃક્ષ ઊઠે છે, તેમ જ જીવાત્માના સંકલ્પમાંથી આ અત્યંત મોટું જગત ઊઠેલું છે. જ્યારે જીવાત્મા સંકલ્પો કરી કરીને પોતાના દેહરૂપી આકારને કલ્પી લે છે, ત્યારે એ જ જીવાત્મા આ જન્મોની જાળના બીજપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. હે રામ! એ રીતે એ જીવાત્મા પોતાને વારંવાર જન્મો આપી તથા વારંવાર મોહ પમાડીને, અંતે કોઈ સમયે સદ્‌ગુરુ આદિના સમાગમથી પોતાને મોક્ષ પણ પમાડે છે. એ જીવાત્મા જે વિષયની જે રૂપે ભાવના કરે છે, તે વિષયરૂપ તે ક્ષણમાત્રમાં થઈ જાય છે; એટલા માટે જ્યાં સુધી પોતે વિષયોની ભાવનાઓથી રહિત ન થાય, ત્યાં સુધી ઘણો કાળ વીતી જતાં પણ પોતાના સત્યસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થતો નથી. હે રામ! આ દેવ, અસુર, રાક્ષસ, યક્ષ, કિન્નર કે માણસ એ કોઈ મુદ્દલ છે જ નહિ; પણ આત્મા જ પોતાની અનાદિ-

સિદ્ધ માયાથી આ જગતરૂપી નાટકને રચી દેવ આદિના વેષો ધારણ કરીને નાચ્યા કરે છે. એ જીવાત્મા કોશેટાના કીડાની પેઠે પોતે જ પોતાને બાંધી લઈ રોઈ રોઈને ઘણે કાળે વિવેકાદિથી પાછો પોતાના સ્વાભાવિક અસંગ રૂપ(બ્રહ્મપણા)ને પ્રાપ્ત થાય છે. હે રામ! એ જીવાત્મા જ આ જગતની જાળોરૂપી સમુદ્રોના જળરૂપ છે, એ જ સઘળી દિશાઓરૂપ થઈને સ્ફુરે છે અને એ જ પર્વતો આદિરૂપ થઈને સ્ફુરે છે. સ્વર્ગ, પૃથ્વી, આકાશ, પર્વતો, નદીઓ અને દિશાઓ આદિ સઘળા પદાર્થો એ જીવાત્મારૂપી જળના તરંગો કહેવામાં આવે છે. 'સઘળું જગત મારું જ સ્વરૂપ છે, જગતમાં મારા વિના બીજું કાંઈ છે જ નહિ' એવી રીતનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય, ત્યારે એ જીવાત્મા પોતાના સ્વાભાવિક રૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે એ જીવાત્મા પોતાથી ન્યારું કાંઈ પણ ન જાણે, બહારના વિષયોથી કંપે નહિ, અંદરના વિષયોથી પણ ડગે નહિ અને પોતાના સ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ પામે, ત્યારે એ કોઈથી લેપાતો નથી. હે રામ! એ જીવાત્માનું બીજ સત્તા છે. જેમ સૂર્યમાંથી પ્રભા ઉદય પામે છે, તેમ સત્તામાંથી એ જીવાત્મા ઉદય પામે છે. અનેકતાવાળી સત્તા અને એકતાવાળી સત્તા એમ સત્તાના બે પ્રકાર છે. તેઓમાં જે એકતાવાળી સત્તા (સમષ્ટિ સત્તા ઈશ્વર) છે, તે જીવાત્માનું બીજ છે. ઘટપણું, પટપણું, તુંપણું અને હુંપણું ઈત્યાદિ અનેક વિભાગોથી જે જુદી જુદી સત્તા કહેવામાં આવે છે, તેને અનેકતાવાળી સત્તા સમજવી. એ અનેક વિભાગોને ત્યજી દઈને સર્વના સમાવેશવાળી જે વિસ્તીર્ણ એકસત્તા (સમષ્ટિસત્તા) કહેવાય છે. તેને એકતાવાળી સત્તા સમજવી. ઘટસત્તા તથા પટસત્તા ઈત્યાદિ જુદા જુદા વિભાગોનો ત્યાગ કરતાં, જે એકરૂપ, મોટા રૂપવાળી અને લેપ વિનાની સમષ્ટિ સત્તા છે, તે એકતાવાળી સત્તા કહેવાય છે. સત્તાના ઘટ-પટ આદિ જે જુદા જુદા આકારો છે, તે કદી પણ સાચા નથી અને સાચા નથી એટલા માટે તેઓનું ધ્યાન કરવાની પણ આવશ્યકતા નથી. એકતાવાળી જે નિર્મળ સત્તા (ઈશ્વર) છે, તે અનેકતાવાળી સત્તાની જેમ કદી પણ નાશ પામતી નથી અને કદી પણ પોતાના સ્વરૂપને ભૂલતી નથી. કેટલાએક કહે છે કે 'કાળ જ જગતનું કારણ છે.' કેટલાએક કહે છે કે, 'પરમાણુઓ જ જગતનું કારણ છે' અને કેટલાએક કહે છે કે, 'જાતિ જ જગતનું કારણ છે.' પણ તમે કાળને, પરમાણુઓને કે જાતિને કારણ નહિ માનતાં, સમષ્ટિ સત્તાને જ, એટલે ઈશ્વરને જ જગતનું કારણ માનીને તેની ભાવના કરો. જોકે કાળ, પરમાણુઓ અને જાતિ, પણ તેઓમાંથી જડભાગને કાઢી નાખતાં, બ્રહ્મરૂપ જ છે, તોપણ દૃશ્યભાગરૂપે ભેદવાળાં છે માટે વાસ્તવિક નથી. જેમાં ભેદબુદ્ધિને કરાવનારો અને અનાત્માની આસક્તિ આપનારો કોઈ પ્રકારનો પણ ભેદ રહ્યો હોય, તે પદાર્થ પવિત્ર કેમ જ હોય? હે રામ! તમે પોતામાં એ સમષ્ટિ સત્તાની ભાવના કરી, પરિપૂર્ણ પરમ આનંદવાળા તથા સઘળી દિશાઓમાં ભરપૂર થઈને રહો. હે મહાપંડિત રામ! એ સમષ્ટિ સત્તાના પણ છેડે, એટલે તેના પણ અધિષ્ઠાનરૂપ જે પરમ સત્તા (પરબ્રહ્મ) છે, તે જ વાસ્તવિક રીતે જીવનું તથા જગતનું બીજ છે; કેમ કે એ સર્વ એમાંથી જ પ્રવર્તે છે. સમષ્ટિસત્તાને છેડે કલ્પના વિનાનું અને આદિ—અંત વિનાનું જે એ આદ્ય પદ છે, તેનું કોઈપણ બીજ નથી. એમાં જ સર્વનો લય થાય છે અને એ પોતે નિર્વિકાર રહે છે. એ પદમાં જેને સ્થિતિ મળી હોય, તે પુરુષ ફરીવાર આ દુ:ખરૂપી સંસારમાં જન્મ ધરતો નથી. એ પદ સઘળાં કારણોનું કારણ છે અને એનું કારણ કોઈ નથી. એ પદ જ સઘળા સારોમાં સાર છે અને એથી અધિક કોઈ પણ સાર નથી. જેમ તળાવમાં કાંઠાનાં વૃક્ષો પ્રતિબિંબિત થાય છે, તેમ એ ચૈતન્યરૂપી મોટા દર્પણમાં આ સઘળી વસ્તુઓ પ્રતિબિંબિત થયેલી છે. સઘળા વિષયો એ પદમાં